

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

**Г. М. Канцавая
В. М. Шавель
М. В. Швед**


**Вучэбна-метадычны комплекс
па дысцыпліне «Беларуская мова»
(раздзел «Марфалогія»:
тэмы «Дзеяслоў як часціна мовы»,
«Дзеепрыметнік як форма дзеяслова»,
«Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова»,
«Прыслоўе як часціна мовы»,
«Безасабова-прэдыкатыўныя словы
(катэгорыя стану)», «Мадальныя словы»)
для студэнтаў спецыяльнасці
1-01 02 01 Пачатковая адукацыя**

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

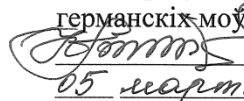
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БАРАНАВІЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ»

Факультэт славянскіх і германскіх моў
Кафедра філалогіі

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры філалогіі

 Т. М. Пучынская
19 сакавіка 2018 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта славянскіх і
германскіх моў

 Н. М. Круглякова
05 сакавіка 2018 г.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ «БЕЛАРУСКАЯ МОВА»
(РАЗДЗЕЛ «МАРФАЛОГІЯ»:
ТЭМЫ «ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ»,
«ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА»,
«ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА»,
«ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ»,
«БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ
(КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)», «МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ»)
ДЛЯ СТУДЭНТАЎ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ
1-01 02 01 ПАЧАТКОВАЯ АДУКАЦЫЯ**

Аўтары: Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед

Разгледжаны і зацверджаны на пасяджэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета ад 19 сакавіка 2018 г., пратакол № 2.

ЗМЕСТ

Прадмова

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

- 1.1 Дзеяслоў як часціна мовы. Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова
- 1.2 Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе граматычныя катэгорыі і сінтаксічныя функцыі
- 1.3 Дзве асновы дзеяслова. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова
- 1.4 Пераходныя і непераходныя дзеясловы
- 1.5 Зваротныя дзеясловы

Гласарый

Тэма 2. ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ ДЗЕЯСЛОВА

- 2.1 Катэгорыя стану дзеяслова
- 2.2 Катэгорыя трывання дзеяслова. Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы
- 2.3 Катэгорыя ладу дзеяслова, утварэнне іх форм
- 2.4 Катэгорыя часу дзеяслова
- 2.5 Катэгорыя асобы і ліку дзеяслова. Безасабовыя дзеясловы

Гласарый

Тэма 3. СПРАЖЭННЕ І СЛОВАЎТВАРЭННЕ ДЗЕЯСЛОВА

- 3.1 Спражэнне дзеясловаў. Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў
- 3.2 Словаўтварэнне дзеясловаў
- 3.3 Правапіс суфіксаў дзеясловаў
- 3.4 Марфалагічны разбор дзеяслова

Гласарый

Тэма 4. ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

- 4.1 Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка. Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках
- 4.2 Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану
- 4.3 Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую
- 4.4 Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў

Гласарый

Тэма 5. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

- 5.1 Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя. Аднакі прыслоўя ў дзеепрыслоўях
- 5.2 Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне
- 5.3 Ужыванне дзеепрыслоўя ў сказе
- 5.4 Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў

Гласарый

Тэма 6. ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

- 6.1 Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя і акаліччасныя
 - 6.2 Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў
 - 6.3 Утварэнне прыслоўяў
 - 6.4 Правапіс прыслоўяў
 - 6.5 Марфалагічны разбор прыслоўяў
- Гласарый

Тэма 7. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)

7.1 Лексічнае значэнне, граматычныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў

7.2 Суадноснасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з рознымі часцінамі мовы

7.3 Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў

Гласарый

Тэма 8. МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

8.1 Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы

8.2 Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе

8.3 Марфалагічны разбор мадальных слоў

Гласарый

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Заданні для самастойнага выканання па тэмах:

Тэма 1. ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Тэма 2. ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ ДЗЕЯСЛОВА

Тэма 3. СПРАЖЭННЕ І СЛОВАЎТВАРЭННЕ ДЗЕЯСЛОВА

Тэма 4. ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Тэма 5. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Тэма 6. ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Тэма 7. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)

Тэма 8. МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

КАНТРОЛЬ ВЕДАЎ

Прыкладныя пытанні да экзамену

Прыкладная тэматыка курсавых работ

Тэставыя заданні

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

Выпіска з вучэбнай праграмы

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

Спіс выкарыстаных крыніц

ПРАДМОВА

Настаўнік пачатковых класаў павінен быць адукаваным чалавекам з адпаведнай тэарэтычнай падрыхтоўкай па беларускай мове, якая мае статус нацыянальнай мовы і статус дзяржаўнай мовы. Курс «Беларуская мова» займае важнае месца сярод асноўных вучэбных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў. Ён мае на мэце сфарміраваць у студэнтаў навуковы погляд на беларускую мову як сацыяльную (грамадскую) з’яву, як форму выражэння культуры і сродак выражэння нацыянальнай самасвядомасці, прывіць практычныя навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных фактаў, супастаўлення іх з адпаведнымі фактамі ў рускай мове.

Будучыя настаўнікі пачатковых класаў павінны ведаць ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыялізацыі асобы; месца і ролю беларускай мовы ў славянскім свеце; канцэпцыі паходжання і развіцця беларускай мовы; сістэмы лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы, іх камунікатыўныя крыніцы; персаналіі заснавальнікаў беларускай лінгвістыкі. У працэсе засваення курса студэнты павінны авалодаць уменнямі: характарызаваць лексічныя групы, асаблівасці тэрміналагічнай лексікі, асаблівасці функцыянальных стыляў, тэксты розных жанраў; вызначаць паняцці, параноўваць, абагульняць, канкрэтызаваць, класіфікаваць моўныя факты і з’явы; выдзяляць галоўнае, аргументаваць уласныя думкі; праводзіць розныя віды лінгвістычнага аналізу (лексічны, фразеалагічны, фанетычны, арфаграфічны, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны, сінтаксічны).

Вучэбна-метадычны комплекс «Беларуская мова» (раздзел «Марфалогія»: тэмы «Дзеяслоў як часціна мовы», «Дзеепрыметнік як форма дзеяслова», «Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова», «Прыслоўе як часціна мовы», «Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)», «Мадалныя словы») адпавядае патрабаванням вучэбнай праграмы для спецыяльнасці 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс змяшчае тэарэтычныя звесткі, заданні для самастойнага выканання, якія дадуць магчымасць студэнтам глыбей асэнсаваць моўныя з’явы і тэарэтычныя звесткі, удасканаліць правапісныя і маўленчыя ўменні і навыкі. Тэставыя заданні дазваляць выкладчыку правесці кантроль ведаў студэнтаў, а студэнтам — замацаваць праграмы матэрыял.

На вывучэнне тэм, распрацаваных у змесце электроннага вучэбна-метадычнага комплексу, вучэбнай праграмай для студэнтаў дзённай формы навучання прадугледжана 12 лекцыйных гадзін, 28 гадзін практычных заняткаў.

Шавель В. М.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

1.1 Дзеяслоў як часціна мовы.

Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова

Дз е я с л о ў — знамянальная часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан асоб, прадметаў, з’яў як працэс і выражае яго з дапамогай граматычных катэгорый асобы, часу, трывання, стану, ладу, пераходнасці/непераходнасці, зваротнасці/незваротнасці. Формамі дзеяслова выражаюцца таксама катэгорыі ліку, а ў прошлым часе абвеснага ладу і ва ўмоўным ладзе — і катэгорыя роду. Як працэс дзеяслоў перадае і фізічнае дзеянне (*чытаць, касіць, маляваць*), і стан (*радавацца, спаць, маўчаць*), і змены прыметы (*чырванець, бялець, сінець*), і мову і думку (*думаць, гаварыць, разважаць*), і рух і перамяшчэнне (*ляцець, ехаць, бегчы*), і адносіны (*любіць, наважаць, кахаць*).

Дзеяслоў з’яўляецца граматычным і сэнсавым цэнтрам выказвання. У лексіконе мовы ён, як і назоўнік, займае асноўнае месца.

У сучаснай беларускай мове дзеяслоў характарызуецца наяўнасцю двух класаў форм: спрагальных і неспрагальных. Да спрагальных адносяцца формы, якія змяняюцца па асобах, ліках (*спяваю, спяваеш, спявае, спяваем, спяваеце, спяваюць*); часах (*спяваю, спяваў, буду спяваць*); ладах (*спяваю, спявай, спяваў бы*); у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу — па родах (*спяваў, спявала, спяваў бы, спявала б*). Значыць, да спрагальных адносяцца формы цяперашняга, прошлага і будучага часоў абвеснага ладу, формы загаднага і ўмоўнага ладоў.

Да неспрагальных форм дзеяслова адносяцца інфінітыў, або незначальная форма дзеяслова (*намаляваць, купіць, засеяць*); дзеепрыметнік (*намаляваны, куплены, засеяны*); дзеепрыслоўе (*намаляваўшы, купіўшы, засеяўшы*).

Інфінітыў і дзеепрыслоўе — гэта нязменныя формы дзеяслова, а дзеепрыметнік — зменная (скланяльная) форма.

Спрагальныя і неспрагальныя формы маюць агульныя прыметы: 1) агульнасць лексічнага значэння: *прывязуць, прывезці, прывезены, прывёзшы*; 2) наяўнасць катэгорый трывання і стану; 3) агульнасць кіравання: *прывязуць машынай, прывезці машынай, прывезены машынай, прывёзшы машынай*; 4) аднолькавую магчымасць прымыкання прыслоўяў: *прывязеш вечарам, прывезці вечарам, прывезены вечарам, прывёзшы вечарам*.

Агульнакатэгарыяльнымі граматычнымі значэннямі дзеясловаў служаць трыванне і стан, астатнія катэгорыі ўласцівы толькі асобным разрадам дзеясловаў.

Сінтаксічная роля розных дзеяслоўных формаў неаднолькавая. Спрагальныя (асабовыя) формы дзеяслова ў сказе выконваюць ролю выказніка: *Усе шляхі прыводзяць не да Рыма, а да родных вербаў і бяроз* (У. Караткевіч).

Неспрагальныя формы выступаюць у розных сінтаксічных функцыях. Дзееспрыметнік можа быць азначэннем і выказнікам: *Мурашнік гэты таксама абнесены абгародкай, пафарбаванай у блакітны колер* (Я. Галубовіч); дзееспрыслоўе — акалічнасцю: *Звярнуўшы з дарогі на лясную сцяжынку, хлопцы рассыпаліся па лесе...* (С. Александровіч).

1.2 Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе граматычныя катэгорыі і сінтаксічныя функцыі

І н ф і н і т ы ў (неазначальная форма дзеяслова) з’яўляецца пачатковай формай дзеяслова, якая не мае граматычных катэгорый асобы, ладу, ліку, часу, але ўказвае на трыванне (*выпісаць — выпісаць*), стан (*будаваць дом — будуецца дом*), пераходнасць/непераходнасць (*спяваць песню — спяваць прыгожа*), зваротнасць/незваротнасць (*мыць — мыцца*).

Фармальнымі паказчыкамі інфінітыва служаць суфіксы *-ць* (далучаецца да асновы дзеяслова на галосны: *касіць, спяваць* і інш.), *-ці* (далучаецца да асновы дзеяслова на зычны: *месці, плесці* і інш.), *-чы* (далучаецца да асновы дзеяслова на заднеязычныя *г, к*: *стрыгчы, секчы* (сячы), *бегчы, берагчы, валачы, легчы, магчы, прэгчы, пячы* і інш.). У зваротных дзеясловах пасля суфікса інфінітыва ёсць постфікс *-ся* (*-ца*): *імчацца, плесціся, несціся*.

Інфінітыў можа быць любым членам сказа:

– дзейнікам: *Валіць такія дрэвы — занятак вясёлы, але небяспечны* (М. Прышвін);

– выказнікам: *Пражыць жыццё — не разлучыцца з полем* (М. Федзюковіч);

– дапаўненнем: *Карповіч загадаў пяхоце замаскіравацца, катэгарычна забараніў уставаць і перапаўзаць з месца на месца* (А. Жук);

– акалічнасцю: *Перад зімовай слячкай барсук лёг на сонейку пагрэцца...* (Р. Ігнаценка);

– азначэннем: *З дзяцінства запомнілася ўменне некаторых з карэння, галля, вывернутых старадрэвін ды розных карчаг рабіць «дзівосы-страхі»* (Б. Сачанка). *Сяргей не пярэчыў, бо адчуў шчырае жаданне бабулькі-яблычніцы дадаць свой тавар задарма* (У. Рубанаў).

1.3 Дзве асновы дзеяслова.

Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова

Усе спрагальныя і неспрагальныя дзеяслоўныя формы ўтвараюцца ад дзвюх дзеяслоўных асноў: асновы інфінітыва і асновы цяперашняга (будучага простага) часу.

А с н о в а і н ф і н і т ы в а вызначаецца шляхам аддзялення формаўтваральных інфінітыўных суфіксаў *-ць, -ці, -чы*: *прыбіра-(ць), падвес-(ці), сцераг-(чы)*. Постфікс *-ся* ў зваротных дзеясловаў уключаецца ў аснову, бо ён захоўваецца ва ўсіх формах, утвораных ад гэтага зваротнага дзеяслова, напрыклад: *звярта-(ц) –ца* → *звяртаўся, звяртаючыся* і г. д.

Ад асновы інфінітыва ўтвараюцца наступныя дзеяслоўныя формы:

- формы прошлага часу абвеснага ладу (*рос, расла, расло, раслі*);
- формы ўмоўнага ладу (*рос бы, расла б, расло б, раслі б*);
- дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану (*намаляваны, намаляваная, намаляванае, намаляваныя*);
- дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану (*пасівелы, пасівелая, пасівелае, пасівелыя*);
- дзеепрыслоўі закончанага трывання ад інфінітываў законанага трывання (*намаляваўшы, прынёшы*).

А с н о в а ц я п е р а ш н я г а ч а с у (а ў дзеясловаў закончанага трывання — а с н о в а б у д у ч а г а п р о с т а г а ч а с у) вызначаецца шляхам аддзялення асабовага канчатка: (*яны прынос-(яць), прыняс-(уць), чыта[й-у]ць*).

Ад асновы цяперашняга (будучага простага часу) утвараюцца:

- асабовыя формы цяперашняга (будучага простага) часу абвеснага ладу (*кірую, кіруеш, кіруе, кіруем, кіруеце, кіруюць*);
- формы загаднага ладу (*нясі, нясіце, хай нясе, хай нясуць, нясем!*);
- дзеепрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану (*кіруемы, кіруемая, кіруемае, кіруемыя*);
- дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану: *хвалючы момант, тшучаямашынка*;
- дзеепрыслоўі незакончанага трывання (*кіруючыся, несучы, ідучы, збіраючыся*).

А с н о в а п р о ш л а г а ч а с у вызначаецца шляхам аддзялення разам з канчаткам адначасова і формаўтваральнага суфікса прошлага часу мужчынскага роду *-ў*: *прыйшо-ў, з'е-ў, падмё-ў*.

А с н о в а п р о ш л а г а ч а с у вызначаецца толькі ў тых дзеясловаў, у якіх яна не супадае з асновай інфінітыва:

- *таў-(чы)-ся* — *тоўк-...-ся*, *вала-(чы)* — *валок, ся-(чы)* — *сек, ця-(чы)* — *цёк*, *пя-(чы)* — *пёк*;

– *вяну-(ць) — вя-(ў), мокну-(ць) — мок, сохну-(ць) — сох, мерзну-(ць) — мёрз, змоўкну-(ць) — змоўк, прывыкну-(ць) — прывык;*

– *ес-(ці) — е-(ў), іс-(ці) — ішо-(ў), прас-(ці) — пра-(ў), плес-(ці) — плё-(ў), вес-(ці) — вё-(ў), клас-(ці) — кла-(ў) і інш.*

Калі аснова прашлага часу і аснова інфінітыва не супадаюць, то формы прашлага часу, дзеепрыметнікі прашлага часу і дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы прашлага часу: *замёрз — замёрзлы — замёрзшы.*

1.4 Пераходныя і непераходныя дзеясловы

У залежнасці ад адносін дзеяння да аб’екта ўсе дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана на прамы аб’ект, выражаны ў сказе назоўнікам ці займеннікам у форме:

– вінавальнага склону без прыназоўніка: *чытаў кнігу, слухаў лекцыю;*

– роднага склону: а) калі дзеянне накіравана на частку прад-мета: *выпіў (чаго?) квасу;* б) калі пры дзеяслове ёсць адмоўе: *Людзі не звярталі на іх увагі* (Л. Гаўрылькін); в) калі пры дзеяслове прысутнічае аб’ект часовага карыстання: *напрасіць алоўка, пазычыць нажа;* г) калі аб’ект ужываецца пры дзеясловах чакання, жадання, дасягнення: *жадаць здароўя, дасягнуць поспеху, чакаць цягніка;* д) калі дзеяслоў мае ў сваім складзе прыстаўку *на-* са значэннем выніковасці: *назбірала суніцы, наквасіла капусты.*

Даволі часта мы сустракаем выпадкі, калі пры дзеяслове непасрэдна няма прамога дапаўнення ў вінавальным склоне, але дзеяслоў з’яўляецца пераходным. Гэта назіраецца ў наступных выпадках:

– калі прамое дапаўненне ў вінавальным (родным) склоне без прыназоўніка адсутнічае ў сказе, але падразумяваецца і лёгка падстаўляецца з папярэдняга кантэксту ці з сітуацыі: *Ёсць у кожнага свой незабыўны, абжыты куток, дзе ніколі не страшаць ніякія спёкі і сцюжы...* (Ю. Свірка);

– калі пры дзеяслове няма прамога дапаўнення, але ёсць даданая дапаўняльная частка складаназалежнага сказа, якую можна замяніць вінавальным (родным) прамога аб’екта, або простая мова, якая сінтаксічна роўная прамому аб’екту: *Ведае Віцька, што раней за ўсіх у лесе сустракаюць восень бярозкі* (М. Капыловіч). *Яна не прыкмеціла, як дагарэў дзень, калі зайшло сонца* (А. Шашкоў). *Лазар Богша зразумеў, што нябачныя павязі вяжуць кожнага чалавека з мінулым, і разарваць іх немагчыма* (А. Асіпенка). У прыведзеных сказах дадання часткі раўназначныя прамому аб’екту.

«*Пішучы пра другога, не бойся быць самім сабой*», — *пазначае* Брыль (М. Стральцоў). «*Бабіна лета настала*», — з заміла-ваннем *кажуць* у народзе

аб гэтай пары восені (Р. Ігнаценка). «Гэта ж не луг, а букет», — **сказаў ён нечакана сам сабе і тут жазморшычыўся** (Я. Сіпакоў). У прыведзеных прыкладах выдзеленыя дзеясловы пераходныя, бо простая мова раўназначная прамому аб'екту ў вінавальным склоне без прыназоўніка;

– калі пры дзеяслове ёсць інфінітыў, які можна замяніць прамым дапаўненнем у вінавальным (родным) склоне: *Камандзір загадаў **абысці** вёску з другога боку, **перабрацца** цераз рэчку і там **пераседзец** у лесе дзень, а ноччу **выйсці** на падрыў дзвюма групамі* (А. Жук);

– калі пры дзеяслове ёсць устойлівы зварот ці колькасна-іменнае спалучэнне, якое раўназначнае прамому аб'екту ў вінавальным (родным) склоне: *Я крута **павярнуўся** і ўбачыў за спі-наю некалькі мігальных кропель* (С. Грахоўскі);

– калі пры дзеяслове ёсць субстантываванае нязменнае слова са значэннем прамога дапаўнення ў вінавальным (родным) склоне: *Зух **певень**, упершыню **напіўшыся ўволю талай вады пад гаманлівым капяжом, пракрычыць** сваё зычнае, радаснае «ку-ка-рэ-ку!»* (Я. Колас). *Часам **мерна, паважна адбівалі** ў гнязде сваё «кле-клё-клё» бусел ці бусліха* (І. Мележ).

Такім чынам, пераходныя дзеясловы вызначаюцца семантычна і сінтаксічна. У семантычнай структуры пераходнага дзеяслова маецца элемент, які выражае накіраванасць дзеяння на аб'ект: *чытаць газету, слухаць лекцыю*. На сінтаксічным узроўні пераходнасць праяўляецца ў здольнасці дзеяслова мець пры сабе прамое дапаўненне: *купіць цукерак, вучыць дзяцей*.

Семантычная роля аб'екта не ўплывае на вызначэнне пераходнасці: аб'ект можа быць жывым і нежывым (*бачу зайца і дрэва*), ён можа стварацца ці, наадварот, разбурацца (*будаваць хату, грызці яблык*), ён можа не падпадаць пад уздзеянне (*чуць шорах*).

Калі пры дзеяслове ёсць назоўнік у вінавальным склоне без прыназоўніка, але пры гэтым назоўнік не з'яўляецца прамым дапаўненнем, а выступае ў ролі акалічнасці (часу ці месца), такі дзеяслоў з'яўляецца непераходным: *Увесь вечар ён спаў. Войскі ідуць дзень і ноч*. Пры дзеясловах *спаць, ідуць* назоўнікі *вечар, дзень і ноч* стаяць у вінавальным склоне без прыназоўніка, аднак яны маюць значэнне часу, а не аб'екта, таму дзеясловы *спаць, ідуць* непераходныя.

Пры вызначэнні пераходнасці/непераходнасці абавязкова трэба ўлічваць кантэкст — мець на ўвазе, што адзін і той жа мнагазначны дзеяслоў у адным значэнні можа быць пераходным, а ў другім — непераходным. Напрыклад, у сказе *Дождж ліў два дні* дзеяслоў *ліў* выкарыстоўваецца ў значэнні 'вельмі моцна цячы, ісці (разм.)' і патрабуе не склонавага пытання вінавальнага склону *што?*, а акалічнаснага пытання *як доўга?*, таму ў гэтым сказе дзеяслоў *ліў* непераходны. У сказе *Лямпа ліла на стол роўнае святло* дзеяслоў *ліла* пераходны, бо ён спалучаецца з прамым аб'ектам *святло*.

Пераходныя дзеясловы, пры якіх няма прамога аб'екта, збліжаюцца значэннем з непераходнымі, так як у гэтым выпадку ўся ўвага сканцэнтруваецца на дзеянні, а аб'ектнае значэнне аслабляецца: *спявае песню — прыгожа спявае, раішае задач — хутка раішае*.

П е р а х о д н а с ц ь — гэта семантыка-сіntaxічная ўласцівасць дзеясловаў. Адзін і той жа дзеяслоў у розных лексіка-семантычных варыянтах можа быць пераходным і непераходным: *дзяўчынка піша пісьмо* (пераходны) — *дзяўчынка ўжо піша* (непераходны, у значэнні 'уме перадаваць на пісьме літары, словы'), *мама п'е каву* (пераходны) — *стары многа п'е* (непераходны, у значэнні 'ўжывае ў вялікай колькасці спіртныя напіткі').

Н е п е р а х о д н ы я д з е я с л о в ы абазначаюць дзеянне, якое не накіравана непасрэдна на аб'ект: *ехаць на машыне, адпачываць пасля працы, скакаць ад радасці, ісці па дарозе*. Непераходныя дзеясловы абазначаюць фізічны ці псіхічны стан, рух, змяненне ў стане: *бялець, маладзец, настаўнічаць, жаўцець, старэць, бегчы, ісці, ляцець, хварэць, весяліцца, баяцца, спаць*.

Катэгорыя пераходнасці/непераходнасці не мае спецыяльнага марфалагічнага выражэння. І толькі далучэнне постфікса *-ся* да пераходнага дзеяслова пераводзіць яго ў непераходны: *перавозіць — перавозіцца, разглядаць — разглядацца, будаваць — будавацца*.

Далучэнне прыставак да некаторых непераходных дзеясловаў змяняе іх лексічнае значэнне і пераводзіць у разрад пераходных: *ісці па дарозе — перайсці дарогу, плыць па рэчцы — пераплыць рэчку, дыміць цыгарэтай — задыміць кухню*.

Некаторыя пераходныя дзеясловы адрозніваюцца ад непераходных суфіксамі: *бяліць — бялець, сініць — сінець, узмацніць — узмацнець, павузіць — павузець, аслабіць — аслабець*.

Некаторымі мовазнаўцамі вылучаюцца ў асобную групу ўскосна-пераходныя дзеясловы. Яны таксама абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект, але выражаны рознымі ўскоснымі склонамі з прыназоўнікам і без прыназоўніка: *дапамагаць сябру, думаць пра маці*. У сказе залежныя словы ў гэтым выпадку з'яўляюцца ўскоснымі дапаўненнямі.

1.5 Зваротныя дзеясловы

У залежнасці ад адносін дзеяння, выражанага дзеясловам, да суб'екта ці аб'екта дзеясловы падзяляюцца на зваротныя і незваротныя.

З в а р о т н ы я д з е я с л о в ы абазначаюць дзеянні, што накіраваны на сам суб'ект і сканцэнтраваны ў самім суб'екце.

Зваротныя дзеясловы маюць у сваім саставе постфікс *-ся* (*-цца, -ца*). У формах 1-ай і 2-ой асоб адзіночнага і множнага ліку зваротныя дзеясловы маюць постфікс *-ся*: *мыюся, моемся*; унеазначальнай форме і ў 3-й асобе

адзіночнага і множнага ліку зваротным дзеясловам другога спражэння, а таксама ў 3-й асобе множнага ліку зваротным дзеясловам першага спражэння ўласцівы постфікс *-ца*: *вучыцца ва ўніверсітэце, ён вучыцца ва ўніверсітэце, яны вучацца ва ўніверсітэце, працы рэцэнзуюцца*; а зваротным дзеясловам першага спражэння ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку характэрны постфікс *-ца*: *правяраецца, абмяркоўваецца, фінансуецца, пішацца, плануецца, бярэцца*.

Постфікс *-ся* (*-цца, -ца*) мае формаўтваральнае і словаўтваральнае значэнне. Формаўтваральнае значэнне гэты постфікс набывае ў дзеясловах залежнага стану. Такія дзеясловы ўтвараюцца толькі ад пераходных дзеясловаў: *Настаўнік правярае дыктоўкі. — Дыктоўкі правяраюцца настаўнікам*.

Зваротныя дзеясловы са словаўтваральным постфіксам *-ся* (*-цца, -ца*) з'яўляюцца асобнымі словамі ў адносінах да адпаведных незваротных дзеясловаў: *мыць — мыцца, збіраць — збірацца, радаваць — радавацца*. Утвараюцца яны ад пераходных і непераходных дзеясловаў, прычым тыя зваротныя дзеясловы, што ўтвораны ад пераходных дзеясловаў, акрамя агульнага значэння непераходнасці, якое надае ім постфікс *-ся* (*-цца, -ца*), набываюць і пэўныя дадатковыя семантычныя значэнні. Вылучаюцца:

– дзеясловы ў л а с н а - з в а р о т н а г а з н а ч э н н я, якія паказваюць, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам утваральнік дзеяння (суб'ект). Постфікс *-ся* ў такіх дзеясловах блізкі да займенніка *сябе* ў вінавальным склоне: *укалоцца — укалоць сябе, апранацца — апранаць сябе, мазацца — мазаць сябе, абувацца — абуваць сябе, выцірацца — выціраць сябе, мыцца — мыць сябе, падхарошвацца — падхарошваць сябе*. Пры гэтых дзеясловах можа ўжывацца назоўнік у форме творнага склону, які абазначае прыладу дзеяння: *выцірацца ручніком, мыцца мылам*;

– дзеясловы ў з а е м н а - з в а р о т н а г а з н а ч э н н я, якія абазначаюць дзеянне двух або некалькіх суб'ектаў, кожны з якіх адначасова з'яўляецца і прамым аб'ектам таго самага дзеяння. Значэнне такіх дзеясловаў можа перадавацца спалучэннем адпаведнага пераходнага дзеяслова ў форме множнага ліку са словазлучэннем *адзін аднаго*, для якога таксама ўласціва ўзаемнае значэнне: *вітацца — вітаць адзін аднаго, абняцца — абняць адзін аднаго, кахацца — кахаць адзін аднаго, цалавацца — цалаваць адзін аднаго*;

– дзеясловы а г у л ь н а - з в а р о т н а г а з н а ч э н н я, якія абазначаюць дзеянне, што сканцэнтравана, замыкаецца ў самім суб'екце. Яны перадаюць унутраны стан суб'екта: *здавацца, нервавацца, радавацца*, а таксама знешнія, фізічныя дзеянні: *набліжацца, схіліцца, імчацца*;

– дзеясловы ў с к о с н а - з в а р о т н а г а з н а ч э н н я, якія абазначаюць дзеянне, якое суб'ект выконвае на сваю карысць, для самога сябе. Такім дзеясловам звычайна адпавядаюць пераходныя дзеясловы

ў спалучэнні з займеннікам у форме давальнага склону *сабе*: *запасацца* — *запасаць сабе*, *будавацца* — *будаваць сабе*, *сбрацца* — *сбраць сабе*;

– дзеясловы *якасна-зваротнага* значэння, якія паказваюць на ўласцівасць суб'екта ўтвараць пэўнае дзеянне актыўна: *краніва пячэцца*, *хлеб крышыцца*, *сабака кусаецца*. Сярод гэтых дзеясловаў можна асобна вылучыць:

а) дзеясловы з актыўна-якасным значэннем, якія абазначаюць характэрнае для ўтваральніка дзеянне: *сабака кусаецца*, *краніва стрыкаецца*;

б) дзеясловы з пасіўна-якасным значэннем, якія абазначаюць уласцівасць прадмета ці жывой істоты падпадаць пад дзеянне, што праяўляецца толькі ў выніку ўздзеяння іншага прадмета: *траўка хіліцца*, *галінка гнецца*.

Некаторыя дзеясловы з постфіксам *-ся (-цца, -ца)* маюць безасабовае значэнне: *думацца*, *дыхацца*, *сядзецца*. Мовазнаўцы вылучаюць іх у асобную групу **зваротна-пасіўных** дзеясловаў.

Ёсць група зваротных дзеясловаў, якія не маюць суадносных незваротных дзеясловаў. Яны абазначаюць замкнутасць, засяроджанасць дзеяння ў самім суб'екце: *баяцца*, *ганарыцца*, *прачнуцца*, *старацца*, *смяяцца*, *нездаровіцца*, *саромецца*, *скардзіцца*, *апынуцца*, *сумнявацца*, *змагацца*.

Ёсць таксама дзеясловы, якія заўсёды з'яўляюцца незваротнымі: *капрызнічаць*, *хадайнічаць*, *дзеінічаць*.

Зваротныя дзеясловы з'яўляюцца пераходнымі і ўтва-раюцца ад дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў постфіксальным (*хваляваць* — *хвалявацца*, *стукнуць* — *стукнуцца*, *карміць* — *карміцца*), прыставачна-постфіксальным (*бегаць* — *набегацца*, *плакаць* — *выплакацца*, *крычаць* — *раскрычацца*), суфіксальна-постфіксальным (*колас* — *каласіцца*, *лопух* — *лапушыцца*), прыставачна-суфіксальна-постфіксальным (*смелы* — *асмеліцца*, *зямя* — *прызямліцца*) спосабамі.

Гласарый

Агульна-зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, што сканцэнтруваецца, замыкаецца ў самім суб'екце.

Аснова інфінітыва — аснова дзеяслова без формаўтваральных інфінітыўных суфіксаў *-ць, -ці, -чы*.

Аснова прошлага часу — аснова дзеяслова без канчатка і формаўтваральнага суфікса прошлага часу.

Аснова цяперашняга (будучага простага) часу — аснова дзеяслова безасабовага канчатка.

Дзеяслоў — знамянальная часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан як працэс і адказвае на пытанні *што рабіць? што зрабіць?*

Зваротныя дзеясловы — лексіка-граматычны разрад пераходных дзеясловаў з постфіксам *-ся(-ца, -цца)*, які па паходжанні з'яўляецца трансфармацыяй зваротнага займенніка *сябе*.

Інфінітыў — пачатковая форма дзеяслова, якая абазначае дзеяннеці стан, не ўказваючы на час, асобу, лік.

Непераходныя дзеясловы — гэта дзеясловы, якія не выражаюць накіраванасці дзеяння на аб'ект і не маюць пры сабе прамога дапаўнення.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана на прамы аб'ект.

Узаемна-зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянне дзвюх або некалькіх асоб, кожная з якіх з'яўляецца адначасова і суб'ектам, і аб'ектам.

Уласна-зваротныя дзеясловы паказваюць, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам утваральнік дзеяння (суб'ект).

Ускосна-зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое суб'ект выконвае на сваю карысць, для самога сябе.

Ускосна-пераходныя дзеясловы называюць дзеянне, што пэўным чынам звязана з аб'ектам, але адносіцца да яго ўскосна.

Яксна-зваротныя дзеясловы паказваюць на ўласцівасць суб'екта ўтвараць пэўнае дзеянне актыўна.

Тэма 2 ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ ДЗЕЯСЛОВА

2.1 Катэгорыя стану дзеяслова

Катэгорыя стану ўласціва толькі асабовым формам (*Янка чытае кнігу — кніга чытаецца Янкам*), дзеепрыметніку (*квітнеючы сад — прачытаная кніга*), дзеепрыслоўю (толькі форма незалежнага стану — *спяваючы песню*).

Стан — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам дзеяння, а таксама дзеяннем і аб'ектам дзеяння.

Пераходныя дзеясловы і ўтвораныя ад іх зваротныя дзеясловы маюць два станы — залежны і незалежны. Гэта двухстанавыя дзеясловы: *афармляюць — афармляюцца, ловіць — ловіцца, правярае — правяраецца*.

Усе непераходныя дзеясловы і ўтвораныя ад іх зваротныя дзеясловы маюць толькі адзін стан — незалежны. Гэта аднастанавыя дзеясловы: *сінее — сінеецца, пераважае, вечарэ*.

У дзеясловах незалежнага стану дзеянне накіравана на аб'ект. Суб'ект пры такіх дзеясловах з'яўляецца дзейнікам: *Студэнты выконваюць лабараторную працу*.

Да незалежнага стану адносяцца:

- пераходныя дзеясловы: *гаварыць, вылучыць, кахаць* і інш.;
- непераходныя дзеясловы без постфікса *-ся*: *спаць, вісець, гандляваць, бегчы, світаць* і інш.;
- зваротныя дзеясловы, якія заўсёды ўжываюцца з постфіксам *-ся(-цца, -ца)*: *баяцца, смяяцца, саромецца*.

У дзеясловах залежнага стану дзеянне накіравана на суб'ект, які ў сказе з'яўляецца дапаўненнем: *Лабараторная праца выконваецца студэнтамі*.

Да залежнага стану адносяцца дзеясловы, утвораныя ад пераходных дзеясловаў шляхам далучэння постфікса *-ся(-цца, -ца)*: *пісаць мемуары — мемуары пішуцца, правяраць сачыненні — сачыненні правяраюцца*. Такія дзеясловы разам з іншымі словамі ўтвараюць пасіўныя канструкцыі.

Залежныя канструкцыі бываюць двух відаў:

– з творным дзейнага прадмета (з творным суб'екта), у якіх прадмет-дзейнік (аб'ект) не з'яўляецца ўтваральнікам дзеяння, а прымае дзеянне іншага прадмета — суб'екта ў форме творнага склону. Творны суб'екта абазначае асобу, групу людзей, калектыў: *праблема даследуецца вучонымі, наведванне заняткаў кантралюецца дэканатам, нагрузка плануецца загадчыкам кафедры*;

– без творнага дзейнага прадмета (без творнага суб'екта), у якіх пры дзеяслове залежнага стану адсутнічае суб'ект у форме творнага склону: *праца*

рэцэнзуецца, загад падпісваецца, вячэра гатуецца. Канструкцыі без творнага дзейнага прадмета ў сучаснай беларускай мове больш пашыраныя. Адною з прычын гэтага з’яўляецца семантыка дзеяслова: *вымаўляцца, распрацоўвацца, пералічвацца, абмяркоўвацца, адсылацца, расказвацца* і інш.

У некаторых выпадках пры дзеясловах залежнага стану можа быць творны сродку дзеяння, які абазначае прадмет, пры дапамозе якога ўтваральнік выконвае дзеянне: *пліты падымаюцца кранам, трава косіцца касой, хлеб наразаецца нажом.*

Дзеясловы залежнага стану выкарыстоўваюцца ў форме 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку. Яны не могуць мець формаў 1-ай і 2-ой асоб, а таксама формаў загаднага ладу.

Пры вызначэнні стану дзеяслова неабходна мець на ўвазе дзве акалічнасці:

1) па двухстанавай тэорыі ўсе безасабовыя дзеясловы ўмоўна прынята лічыць дзеясловамі незалежнага стану, хаця ў безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння (суб’екта);

2) стан дзеясловаў, як і пераходнасць, таксама патрэбна вызначаць з улікам кантэксту, мець на ўвазе выпадкі пераходу з аднаго стану ў другі. Калі адсутнічае творны дзейнага прадмета (творны суб’екта), то ў дзеясловаў залежнага стану можа аслабляцца і нават зусім страчвацца залежнасць, ён можа набыць значэнне незалежнага стану, напрыклад: *Дапаможнік набіраўся і рэдагаваўся адным чалавекам.* — Тут абодва дзеясловы залежнага стану, суб’екту адпавядае дапаўненне ў творным склоне *адным чалавекам.*

Гурток выдаваў часопіс, які набіраўся ў мясцовай друкарні і меў назву «Аршанскі маладняк» («Польмя»). — Пры адсутнасці суб’екта ў творным склоне (*кім набіраўся?*) значэнне залежнасці аслабленае, дзеяслоў набывае значэнне ‘выходзіў з друку’.

Дубок рос, набіраўся сілы. — Тут дзеяслоў *набіраўся* ўжо незалежнага стану, суб’екту адпавядае дзейнік у назоўным склоне *дубок.*

2.2 Катэгорыя трывання дзеяслова.

Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы

Трыванне дзеяслова — граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці.

Катэгорыя трывання характэрна ўсім формам дзеяслова. Незакончанае трыванне (*што рабіць?*) у неазначальнай форме — *пісаць*, у форме цяперашняга часу — *пішу*, у форме прошлага часу — *пісаў*, у форме будучага — *буду пісаць*. Закончанае трыванне (*што зрабіць?*) — *напісаць* — *напісаў* — *напішу*.

Незакончанае трыванне маюць дзеясловы, у якіх адсутнічае ўказанне на вынік дзеяння, закончанаць, мяжу. Такія дзеясловы абазначаюць працягласць, паўтаральнасць дзеяння: *ездзіць, маляваць, адчыняць*. Яны маюць формы трох часоў — цяперашняга, прошлага, будучага складанага: *пішу, пісаў, буду пісаць*.

Закончанае трыванне маюць дзеясловы, у якіх заключана ўказанне на абмежаванне дзеяння, яго вынік: *намаляваць, адчыніць, насытаць*. Яны маюць формы толькі двух часоў — будучага простага і прошлага: *зrabлю, прачытаю; зrabіў, прачытаў*.

Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання, лексічнае значэнне якіх супадае, утвараюць трывальныя пары. Такія дзеясловы адрозніваюцца толькі граматычна, а лексічнае значэнне застаецца нязменным: *рашаць — рашыць, выпісваць — выпісаць, чытаць — прачытаць*.

Дзеясловы незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфіксаў: *завязаць — завязваць, атрымаць — атрымліваць, параўнаць — параўноўваць*; шляхам чаргавання гукаў: *стамляць — стаміць*; змены націску: *выразаць, выклікаць*; ад іншых асноў: *узяць — браць, легчы — класціся*.

У сваю чаргу, дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў: *рашаць — рашыць, грукаць — грукнуць*; прыставак: *бялець — пабалець, рэзаць — адрэзаць*; шляхам чаргавання гукаў: *зніжаць — знізіць*; змены націску: *адкідаць, вымяраць*; ад іншых асноў: *шукаць — знайсці, гаварыць — сказаць*.

Некаторыя дзеясловы маюць толькі адну форму трывання: *сядзець, існаваць, настаўнічаць, важнічаць* (незакончанае трыванне), *ачнуцца, пабалаваць* (закончанае трыванне). Гэта ня парныя дзеясловы, або аднатрывальныя. Да аднатрывальных дзеясловаў адносяцца дзеясловы незакончанага трывання на *-нічаць* (*прысутнічаць, удзельнічаць, капрызнічаць* і інш.), а таксама дзеясловы з прыстаўкай *па-* (*пакашліваць, паглядваць, пастукваць* і інш.). Да аднатрывальных дзеясловаў адносяцца дзеясловы закончанага трывання з прыстаўкамі *за-*, *па-* са значэннем пачатку дзеяння (*завініць, засмяцца, пабегчы, паляцець* і інш.) і дзеясловы з прыстаўкамі *ад-*, *пера-* са значэннем завяршанаці дзеяння (*адгаварыць, перагаварыць* і інш.).

Дзеясловы закончанага трывання маюць значэнне імгненнага дзеяння і працэсу і выключаюць паняцце працягласці: *расплакацца, рвануцца, хлынуць*. Некаторыя дзеясловы закончанага трывання маюць значэнне цэласнасці працэсу: *нагуляцца, наглядзецца, павойкаць*.

Дзеясловы, якія абазначаюць пастаяннаць, бесперапыннаць дзеяння ці маюць дадатковае значэнне шматкратнасці, перапынку ў дзеянні, бываюць толькі незакончанага трывання: *дзеінічаць, перастуквацца, разгульваць*.

Не ўтвараюць формаў закончанага трывання дзеясловы, якія выконваюць функцыю звязкі: *быць, даводзіцца, значыць, з'яўляцца, лічыцца*, а таксама мадальныя дзеясловы: *жадаць, хацець, спадзявацца*.

Некаторыя дзеясловы могуць сумяшчаць значэнні незакончанага і закончанага трыванняў: *Мы пачалі **нармалізаваць** абстаноўку ў краіне. Неабходна **нармалізаваць** літаратурнае вымаўленне*. Такія дзеясловы адносяцца да двухтравальных. Яны ўтвараюцца ад запазычаных (часцей за ўсё) і незапычаных асноў пры дапамозе суфіксаў:

— *-ава(-ява-): адрасаваць ← адрас, кальцаваць ← кальцо;*

— *-ізава(-ызава-): нармалізаваць ← нармалізацыя, канкрэтызаваць ← канкрэтызацыя;*

— *-ірава-: прэміраваць ← прэмія.*

Канкрэтнае значэнне такіх двухтравальных дзеясловаў вызначаецца ў кантэксце: *Ён толькі што ігнараваў думку калектыву. — Ён заўсёды ігнараваў думку калектыву.*

Асобныя дзеясловы паслядоўна далучаюць прыстаўкі і суфіксы, утвараючы ступенныя пераходы з аднаго трывання ў другое: *рэзаць — абрэзаць — абрэзваць — наабрэзваць; пісаць — запісаць — запісваць — пазапісваць*. Такі спосаб называецца ступенным утварэннем трыванняў. Вылучаем тры ступені ўтварэння трыванняў:

1) пры дапамозе прыстаўкі ад беспрыставачнага дзеяслова незакончанага трывання ўтвараецца дзеяслоў закончанага трывання: *чытаць — перачытаць;*

2) ад утворанага прыставачнага дзеяслова закончанага трывання з дапамогай суфікса ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання: *перачытаць — перачытваць;*

3) ад утворанага прыставачнага дзеяслова незакончанага трывання з дапамогай прыстаўкі *на-* ці *на-* ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання: *перачытваць — паперачытваць*.

Група дзеясловаў са значэннем руху, перамяшчэння мае асаблівасці ў выражэнні катэгорыі трывання. Такія дзеясловы маюць форму незакончанага трывання, але яны своеасабліва групуюцца ў парныя адносіны: *бегчы — бегаць, плыць — плаваць*.

Першы дзеяслоў у такой пары абазначае лінейны рух, які адбываецца ў адным пэўным напрамку. Гэта дзеяслоў лінейнага руху, ці някратны.

Другі дзеяслоў абазначае або бесперапынны рух, накіраваны ў розныя бакі, або перарывісты рух у адным напрамку. Гэта дзеяслоў нелінейнага руху, ці кратны.

2.3 Катэгорыя ладу дзеяслова, утварэнне іх форм

Граматычнае значэнне ладу дзеяслова паказвае на адносіны абазначанага дзеясловам дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа ўспрымацца як рэальнае, як пажаданае ці як магчымае. У залежнасці ад гэтага вылучаюцца тры лады дзеясловаў: абвесны, загадны і ўмоўны лад.

Дзеясловамі абвеснага ладу абазначаюцца рэальныя дзеянні, якія або сцвярджаюцца, або адмаўляюцца: *Вада імчыць справа і злева ад мяне, ірвецца ў бухту, разбіваецца аб скалы* (У. Караткевіч). *Сяргей не спыніўся, не паверыў у абманлівую ўвагу і спагадлівасць...* (У. Рубанаў). Гаворачая асоба сцвярджае ці адмаўляе наяўнасць дзеянняў у цяперашнім, прошлым ці будучым часе: *Мора выклікае буйныя пачуцці: адвагу, прагу подзвігу, імкненне ў новыя далечы* (І. Навуменка). *На крутым высокім беразе дзяўчына спынілася, збегла з кручы да вады і яшчэ раз азірнулася...* (У. Краўчанка).— *Гадоў у іх не спытаеш, — адказаў дзед* (А. Асіпенка).

Дзеясловы абвеснага ладу маюць формы часу, асобы і ліку. Граматычнымі паказчыкамі абвеснага ладу з'яўляюцца асабовыя і родавыя канчаткі, а таксама суфікс *-л(-ў-)*. Толькі дзеясловам абвеснага ладу ўласцівы граматычныя формы ўсіх трох часоў: цяперашні, будучы, прошлы.

Загадны лад выражае пабуджэнне да дзеяння, загад, патрабаванне, заклік, парад, просьбу: *выканай практыкаванне, прынясіце сшыткі*.

Дзеясловы загаднага ладу маюць формы асобы і ліку. Пабуджэнне заўсёды накіравана гаворачай асобай да іншай асобы, а таксама да неадушаўленага прадмета, калі ён усведамляецца як жывая істота, таму загадны лад не мае формы 1-ай асобы адзіночнага ліку.

Формы загаднага ладу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга ці будучага простага часу.

Сістэма формаў загаднага ладу складаецца з пяці форм.

Форма 2-ой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу ўтвараецца ад асновы дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу з дапамогай суфіксаў *-і (-ы)* ці *нулявога суфікса*: *прынясі, малюй, кінь, нарэж, сцеражы*. Формы з суфіксам *-і (-ы)* звычайна бываюць пры націску на суфіксе і без націску на суфіксе, але пры збегу зычных: *бяры, глядзі, лічы, напішы, пырсні*. Ненаціскны суфікс *-і (-ы)* маюць дзеясловы, у складзе якіх ёсць прыстаўка *вы-*: *вымачы, выйдзі, вынесі, вытшы*.

У некаторых аднаскладовых дзеясловах форма 2-ой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу ўтвараецца своеасабліва: *лююць — лі, п'юць — пі, уюць — ві, б'юць — бі*.

Калі ў 2-ой асобе адзіночнага ліку загаднага ладу націск падае на аснову, то ўжываецца *нулявы суфікс*: *прысядзь, прыходзь, прынось*.

Форма 2-ой асобы множнага ліку ўтвараецца пры дапамозе постфікса *-це*, які далучаецца да формы 2-ой асобы адзіночнага ліку: *прынясіце, падкіньце, падайце, напішыце, прачытайце, наліце, напіце*.

Формы 2-ой асобы ўтвараюцца ад дзеясловаў як закончанага, так і незакончанага трывання. Калі такія формы ўжываюцца з адмоўем, то загадны лад ад дзеясловаў незакончанага трывання выражае забарону: *Не бяры з яго прыклад; Сам у лес не хадзі, а ад дзеясловаў закончанага трывання — перасцярогу: Не забудзьце пра кансультацыю да экзамену.*

Формы 1-ай асобы множнага ліку маюць значэнне сумеснага дзеяння. Яны ўтвараюць ад асновы цяперашняга часу шляхам далучэння канчаткаў – *ем (-эм, -ам), -ім (-ым): пішам, нясем, чытаем, бярем; прагаворым, вырасім, прычым* важную ролю тут адыгрывае інтанацыя.

Форма 1-ай асобы множнага ліку загаднага ладу можа выражацца апісальна: спалучэннем часціцы *давайз* формай будучага простага (або складанага) часу ці інфінітыва: *давай пісаць, давай будзем пісаць, давай прынясём.*

Формы 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу заўсёды складаныя (аналітычныя). Яны ўтвараюцца спалучэннем часціцы *хай (няхай)* з формамі 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу абвеснага ладу, якія ў гэтых злучэннях не маюць часовага значэння: *няхай чытае, хай прыходзіць, няхай прыносяць, хай праспяваюць.*

Значэнне загаднага ладу можа выражацца і іншымі сродкамі, напрыклад, інфінітывам: — *Памяніць пазіцыю!* — *кратка загадаў камандзір.*

Часам значэнне загаднага ладу набываюць дзеясловы прошлага часу абвеснага ладу: *Ну, пайшлі, дзяўчаткі!*

Сустракаюцца такія канструкцыі, якія выражаюць загад, аднак дзеяслоў зусім адсутнічае: *За работу! Шпрыц! На вуліцу!*

У м о ў н ы л а д дзеяслова можа выражаць наступныя значэнні:

– пажаданаць дзеяння: *Паехаў бы ты дахаты!* Формай, сінанімічнай умоўнаму ладу, выступае інфінітыў з часціцай *бы: Паехаць бы цяпер дахаты!* Канструкцыі з інфінітывам выражаюць больш настойлівае, больш моцнае імкненне да ажыццяўлення дзеяння, чым формы ўмоўнага ладу;

– значэнне магчымасці дзеяння пры пэўных умовах. Форма ўмоўнага ладу выкарыстоўваецца для выражэння залежнасці дзеяння ад якіх-небудзь знешніх ці ўнутраных прычын або ад іншых дзеянняў: *Без тваёй дапамогі я не змог бы дабрацца дахаты;*

– выражэнне парады, просьбы ці пажадання. Дзеяслоў у форме ўмоўнага ладу выражае пабуджэнне ў мяккай, але катэгарычнай форме. Пры гэтым узнікаюць розныя адценні мадальных значэнняў: шкадаванне пра тое, што дзеянне не было здзейснена, пажаданне, каб яно наступіла, і інш. Загадны лад выражае больш катэгарычнае пабуджэнне да дзеяння: — *Прынясіце ёй вады!* — *Прынеслі б ёй вады!* Умоўны лад можа выражаць катэгарычны загад ці патрабаванне, калі выкарыстоўваецца часціца *каб: Каб не было ніякіх размоў! Каб заўтра работу прынеслі!*;

– уступальнае значэнне. Умоўны лад можа выкарыстоўвацца ў складана-залежных сказах з даданай акалічнаснай уступкі. У гэтых выпадках дзеяслоў называе такое дзеянне, якое адбываецца як бы насуперак чаканню. У такіх сказах выкарыстоўваюцца злучальныя словы з часціцай *бы (б)*: *Дзе б вы ні былі, што б ні рабілі, заўсёды старайцеся пасля сябе пакінуць добрую памяць* (А. Гусеў).

Дзеясловы ўмоўнага ладу не маюць формаў часу і асобы, характарызуюцца катэгорыямі роду, ліку, трывання і абазначаюць ірэальныя дзеянні.

Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца шляхам далучэння да простых формаў прошлага часу часціцы *бы (б)*, якая з’яўляецца граматычным паказчыкам умоўнага ладу. Часціца *бы* ўжываецца пасля дзеяслоўнай формы мужчынскага роду ці слоў, што канчаюцца на зычны гук (*прынёс бы, схадзіў бы*), а яе варыянт *б* — пасля дзеяслоўных формаў жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку і формаў множнага ліку, зваротных дзеясловаў, а таксама пасля іншых слоў, што канчаюцца на галосны гук (*прынесла б, расло б, прынеслі б, насмяяліся б*).

Дзеяслоў заўсёды мае формы абвеснага і ўмоўнага ладу, але не заўсёды рэальна існуюць формы загаднага ладу. Формы загаднага ладу не ўтвараюцца ад безасабовых дзеясловаў (*світаць, вечарэць, цягнуць*) і дзеясловаў, што характарызуюць дзеянні неадусаўлёных прадметаў: *булькаць, кіпець, цячы*. Прыведзеныя прыклады сведчаць, што катэгорыя ладу звязана з семантыкай слова.

Дзеясловы аднаго ладу могуць ужывацца ў значэнні другога: *Сёння пойдзеш на хлеб ты; Едзем на возера!* (дзеяслоў абвеснага ладу ўжываецца ў значэнні загаднага); *А ён вазьмі ды і зрабі гэту працу* (дзеяслоў загаднага ладу ўжываецца ў значэнні абвеснага ладу); *Паспаў бы ты пасля начной змены!* (дзеяслоў умоўнага ладу ўжываецца ў значэнні загаднага); *Куды ні глянь — усюды кіпіць праца* (дзеяслоў загаднага ладу ўжываецца ў значэнні ўмоўнага).

2.4 Катэгорыя часу дзеяслова

Ч а с — граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Дзеянне, што адбываецца падчас гутаркі, выражаецца дзеясловамі цяперашняга часу, да моманту гутаркі — дзеясловамі будучага часу, пасля моманту гутаркі — дзеясловамі прошлага часу.

Час, выражаны ў дзеяслоўных формах па адносінах да моманту гутаркі, называецца а б с а л ю т н ы м ч а с а м. А д н о с н ы м ч а с а м дзеяслоўнай формы называецца час, які вызначаецца ў гэтай форме не момантам гутаркі, а суадносінамі з часам другога дзеяння: *пісаў, што працуе ў школе* (цяперашні час дзеяслова *працуе* ўказвае на супадзенне часу дзеяння не з момантам гутаркі, а з часам дзеяння, выражанага дзеясловам *пісаў*).

Катэгорыя часу цесна звязана з катэгорыяй трывання. Дзеясловы незакончанага трывання выступаюць у формах цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу (*малюе, маляваў, будзе маляваць*), дзеясловы закончанага трывання — у формах прошлага і будучага простага часу (*намаляваў, намалюе*). Марфалагічная катэгорыя часу ўласціва толькі дзеясловам абвеснага ладу. Загадны і ўмоўны лад формаў часу не маюць.

Формы цяперашняга часу ўтвараюцца шляхам далучэння да дзеяслоўнай асновы цяперашняга часу асабовых канчаткаў дзеяслова. Адрозненні ў канчатках дзеяслова звязаныя з тыпам спражэння: *піш-ам, вярж-ам* (першае спражэнне), *гавор-ым, соч-ым* (другое спражэнне).

У сістэму формаў цяперашняга часу ўваходзяць тры асабовыя формы адзіночнага ліку і тры асабовыя формы множнага ліку. Паказчыкамі асобы і ліку з'яўляюцца канчаткі, якія адначасова лічацца і паказчыкамі часавага значэння.

Цяперашні час маюць толькі дзеясловы незакончанага трывання. Дзеясловы незакончанага трывання ў цяперашнім часе могуць абазначаць дзеянні працяглыя і паўторныя, якія адбываюцца ў момант гутаркі.

У сучаснай беларускай мове адрозніваюць два асноўныя віды значэнняў цяперашняга часу:

– уласна цяперашні, ціцяперашні актуальны, адносіць дзеянне да канкрэтнай маўленчай сітуацыі. Да яго можна паставіць пытанне *Што ты (ён, яна) зараз (у гэты момант) робіш (робіць)?* ці *Што зараз (у гэты момант) адбываецца?: На вуліцы ідзе дождж. Выкладчык зараз чытае лекцыю, а студэнты яе слухаюць;*

– няўласна цяперашні, ці цяперашні неактуальны, які абазначае дзеянне, не дастасаванае да пэўнага часу, не абмежаванае часам: *Беларусь мяжуе з Літвой. Цяперашні неактуальны мае значэнне пастаянных адносін: Вёску акружае лес;* або значэнне цяперашняга абстрактнага, калі называецца дзеянне ці звычайнае, ці паўтаральнае: *Ідучы раніцай на заняткі, я заўсёды сустракаю гэтага чалавека.*

Няўласна цяперашні час характэрны для прыказак, прымавак, загадак, крылатых выслоўяў: *Усіх нас корміць, а есці не просіць. Увосень за стол просім. У лес дроў не возяць.*

Дзеясловы прошлага часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі. Значэнні прошлага часу звязаны з трываннем дзеясловаў. Дзеясловы незакончанага трывання ў прошлым часе называюць працяглыя ці паўторныя дзеянні, указваюць на сам факт дзеяння, якое адбывалася ў мінулым: *чытаў, маляваў*. Зусім іншыя значэнні перадаюць дзеясловы закончанага трывання ў прошлым часе. Гэтым дзеясловам уласцівае значэнне выніку, завершанасці дзеяння: *прачытаў, купіў*.

Прошлы час дзеясловаў закончанага трывання мае некалькі значэнняў:

– завершанасць дзеяння ў мінулым: *Дзяўчына назбірала поўны фартух нахітрых палявых красак...* (У. Краўчанка);

– паслядоўнасць завершаных дзеянняў, змену аднаго такога дзеяння іншым: *На крутым высокім беразе дзяўчына спынілася. Азірнулася яшчэ раз і збегла з кручы да вады* (У. Краўчанка);

– захаванне ў цяперашнім часевыніку завершанага дзеяння: *Паглядзі: якая прыгажосць на лузе легла!*

Дзеясловы прошлага часу маюць формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду (*жыў, жыла, жыло* і інш.), закончанага і незакончанага трывання (*рабіў — зрабіў*).

Формы прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфікса *-л(-ў)*, а ў некаторых выпадках — пры дапамозе *нулявога суфікса: прачытаў, парайла, расло, прынеслі, вымак, высах*.

У формах прошлага часу няма фармальнага паказчыка асобы. У адзіночным ліку формы прошлага часу маюць паказчык роду: *нулявы канчаток* у форме мужчынскага роду (*збіраў, паехаў, чытаў*), канчаток *-а* — у форме жаночага роду (*збірала, паехала, чытала*), канчаткі *-а, -о* — у форме ніякага роду (*збірала, паехала, жыло*). У множным ліку — канчаток *-і* (*збіралі, паехалі, чыталі, жылі*).

Ад дзеясловаў, аснова інфінітыва якіх канчаецца на зычныя гукі *-з* і *-с*, форма мужчынскага роду адзіночнага ліку ўтвараецца *нульсуфіксальным* спосабам: *рос, прывёз, нёс, пагрыз, поўз*. Пры дапамозе нулявога суфікса ўтвараецца форма прошлага часу і ад іншых дзеясловаў, якія ў неазначальнай форме маюць суфікс *-ці*: *церці — цёр, памерці — памёр*.

Гэтым жа спосабам утвараецца форма мужчынскага роду адзіночнага ліку і ад дзеясловаў, якія ў інфінітыве маюць суфікс *-чы*, прычым у прошлым часе аднаўляецца гук [к], калі ў неазначальнай форме суфіксу *-чы* папярэднічае галосны гук ці [ў]: *валачы — валок, сячы — сек, пячы — пёк, таўчы — тоўк*.

Дзеясловы з суфіксам *-ну-*, якія абазначаюць стан, часцей за ўсё ўтвараюць форму прошлага часу мужчынскага роду без гэтага суфікса: *сохнуць — сох, мокнуць — мок, мерзнуць — мёрз, пракіснуць — пракіс, павіснуць — павіс, прагоркнуць — прагорк, знікнуць — знік, глухнуць — глух, замоўкнуць — замоўк, пахнуць — пах, адвыкнуць — адвык, чахнуць — чах, гаснуць — гас* і інш.

Нульсуфіксальным спосабам утвараецца форма мужчынскага роду адзіночнага ліку і ад дзеясловаў з асновай інфінітыва на *-г*: *бег-чы — бег, стрыгчы — стрыг, зберагчы — збярог, сцерагчы — сцярог*.

Беларускай літаратурнай мове ўласціва і складаная форма прошлага часу (*паехаў быў*). У складаную форму ўваходзіць асноўны дзеяслоў (закончанага трывання) у спалучэнні з дапаможным дзеясловам *быць*, які ставіцца ў той

жа родавай і лікавай форме, што і асноўны, дапасуючыся да яго. Такая форма прашлага часу захавалася ў нашай мове са старажытнага перыяду.

Складаная форма прашлага часу выкарыстоўваецца, калі неабходна выказаць даўномінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае, або дзеянне, якое пачалося ці маггло пачацца, але перапынілася іншым дзеяннем. Абодва дзеясловы складанага прашлага часу змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах.

Канфігурацыя гэтай формы ў мужчынскім родзе такая: асноўны дзеяслоў + *быў* (дапаможны дзеяслоў можа стаяць як пасля асноўнага, так і перад ім): *Памятаю, як адзін з карэспандэнтаў, запытаўшы Коласа тут жа на двары аб тым, над чым зараз працуе паэт, зусім разгубіўся быў, пачуўшы жартуюны адказ: — А хіба, браток, не бачыш — дровы сяку!* (М. Лынькоў); *У гэтым збожжы пагрэў быў рукі* (К. Крапіва). У жаночым родзе: асноўны дзеяслоў + *была*: *Прызба па самыя вокны зарасла была лебядою і лопухам* (К. Чорны); *была ўзялася* (Л. Гаўрылкін). У ніжкім родзе: асноўны дзеяслоў + *было*: *Усё далей адпльвала тое, што было з'явілася там, у пакоі, за ўспамінамі* (П. Галавач); *было памкнулася ўслед* (М. Лужанін). У множным ліку: асноўны дзеяслоў + *былі*: *Каб мір зберагчы, мы згадзіліся былі на унію* (У. Караткевіч); *перайшлі былі* (Я. Колас), *былі назаставаліся* (У. Дубоўка).

Хоць у сучаснай беларускай літаратурнай мове, як відаць з прыведзеных прыкладаў, прашлы складаны час паслядоўна выкарыстоўваецца аўтарытэтнымі аўтарамі ў яго нарматыўнай форме, аднак іншы раз у друку можна сустрэць і памылковыя ўжыванні: «*пачалі было*», «*памкнуўся было*», «*прыціснулі было*», «*сустрэў было*», «*пыталіся мы было*». Магчыма, яны выкліканы ўплывам рускай мовы, дзе дапаможны дзеяслоў у такіх канструкцыях ператварыўся ў нязменную часціцу *было*.

Ужываюцца складаныя формы прашлага часу ў гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры.

Б у д у ч ы ч а с выражае дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі. Форма дзеясловаў будучага часу рэалізуецца як сінтэтычнымі сродкамі (будучы прасты: *напішу, прачытаю* і інш.), так і аналітычнымі (будучы складаны: *буду пісаць, буду чытаць* і інш.). Формы складанага будучага часу называюць дзеянні працяглая, незавершаныя ці паўтаральныя, а формы простага будучага называюць дзеянні закончаныя, прычым гэтыя дзеясловы часта ўказваюць на вынік дзеяння ў будучым: *Летам я буду чытаць новую кнігу. Летам я прачытаю новую кнігу.*

Будучы прасты час (дзеясловы закончанага трывання) мае тры самыя канчаткі, што і цяперашні (дзеясловы незакончанага трывання): *прачытаю — чытаю, прачытаем — чытаем, прачытаеш — чытаеш, прачытаеце — чытаеце, прачытае — чытае, прачытаюць — чытаюць.*

Формы будучага складанага часу ўтвараюцца шляхам спалучэння асабовай формы дзеяслова *быць* з інфінітывам спрагальнага дзеяслова незакончанага трывання: *буду вырашаць, будзеш вырашаць, будзе вырашаць, будзем вырашаць, будзеце вырашаць, будуць вырашаць*. Дапаможны дзеяслоў *быць* у спалучэнні з інфінітывам страціў сваё лексічнае значэнне і мае толькі граматычнае значэнне часу і служыць для абазначэння формаў асобы і ліку.

У цэлым дзеяслоўныя формы часу з'яўляюцца суадноснымі з рэальным часам, хаця ў пэўных кантэкстах і сітуацыях магчымы ўжыванні адных форм у значэнні іншых:

– цяперашні час: а) у значэнні прошлага: *Еду я ўчора на дарозе*; б) у значэнні будучага: *Заўтра едем на экскурсію*;

– будучы час: а) у значэнні прошлага: *Прынясе, бывала, дзед поўныя кошыкі грыбоў*; б) у значэнні цяперашняга: *Папрашу захоўваць цішыню. Нешта я часопіса ніяк не знайду*;

– прошлы час: а) у значэнні будучага: *Ну, я пайшоў*; б) у значэнні цяперашняга пры адмаўленні: *Заўсёды ён так: нічога не бачыў, нічога не чуў*.

2.5 Катэгорыя асобы і ліку дзеяслова. Безасабовыя дзеясловы

Катэгорыя асобы ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, і суб'екта дзеяння да гаворачай асобы.

Катэгорыя асобы ўласціва дзеясловам цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу і дзеясловам загаднага ладу. Формы прошлага часу абвеснага ладу і формы ўмоўнага ладу не маюць марфалагічных паказчыкаў асобы. Марфалагічнымі сродкамі выражэння асобы з'яўляюцца асабовыя канчаткі дзеясловаў. Гэтыя ж канчаткі адначасова паказваюць і на лік дзеясловаў.

Дзеяслоў мае формы трох асоб адзіночнага і множнага ліку.

Першая асоба паказвае, што ўтваральнікам дзеяння з'яўляецца сама гаворачая асоба: *я малюю, чытаю, пішу*. Першая асоба адзіночнага ліку ў некаторых выпадках служыць для абазначэння абагульненага суб'екта: *Чужую бяду рукамі развяду*.

Другая асоба паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца суб'ект-суб'ект: *ты разумееш, пішаеш, вырашаеш*. Гэтая асоба часта ўжываецца ў абагульненым значэнні: *З песні слова не выкінеш*. Таксама другая асоба адзіночнага ліку можа абазначаць дзеянні і самога суб'екта (1-ая асоба): *Устанеш, бывала, раненька, схопіш вуды і бяжыш на рэчку*.

Трэцяя асоба паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца асоба ці прадмет, пра якую (які) ідзе гаворка: *ён разумее, піша, расце*.

Форма трэцяй асобы можа ўжывацца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Вечна сам не здагадаецца!*; у няпэўна-асабовым значэнні: *Хто пытае, той не блудзіць*.

Першая асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне гаворачай асобы і іншых асоб: *мы разумеем, пішам, ведаем*. Акрамя гэтага, гэтая форма ўжываецца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Як мы сябе сёння адчуваем?*; у абагульнена-асабовым значэнні: *Увосень за стол просім*; у значэнні першай асобы адзіночнага ліку з адценнем жартаўлівасці: *А зараз наспрабуем падняцца*; у значэнні аўтарскага «я»: *Пакажам гэта на прыкладах*.

Другая асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне суб'екта і іншых асоб: *вы рашаеце, пішаце, ведаеце*. Гэтая форма можа таксама ўжывацца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Праходзьце!*; з абагульнена-асабовым значэннем: *Перайшоўшы поле, вы апыняцеся ў лесе*.

Трэцяя асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне некалькіх асоб або прадметаў: *яны разумеюць, пішуць, ведаюць*. Гэтая форма можа ўжывацца ў няпэўна-асабовым значэнні: *Па радыё штодзень наведваюць пра змену надвор'я*; у абагульнена-асабовым значэнні: *Шануй людзей, то і цябе пашануюць*.

Невялікая група дзеясловаў не мае формаў першай і другой асобы адзіночнага і множнага ліку: *зелянець, бялець, святлець* і інш., якія маюць значэнне 'выдзяляцца пэўным колерам', а таксама дзеясловы *сплюшчыцца, набухнуць, распаўсюджацца, разрасціся, цяліцца, парасіцца, жарабіцца, таяць, кіпець, прыгарэць, бляць* і інш., што абазначаюць дзеянні, утваральнікам якіх не можа быць асоба. Аднак ад гэтых дзеясловаў магчыма пераноснае ўжыванне формаў 1-ай і 2-ой асоб адзіночнага і множнага ліку: *Чаго ты кіпіш? Без цябе разбярэцца, хто вінаваты* (А. Бажко).

У сучаснай беларускай мове вылучаецца асобная група б е з а с а б о в ы х д з е я с л о в а ў. Такія дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца само па сабе, без суб'екта: *мне не спіцца, яму нездаровіцца*. У сказах з такімі дзеясловамі не можа быць дзейніка. Безасабовыя дзеясловы выступаюць у ролі выказнікаў у аднасастаўных безасабовых сказах і маюць формы:

– 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу абвеснага ладу (значэння ліку і асобы гэтыя дзеясловы не маюць): *світае, будзе світаць*;

– ніякага роду адзіночнага ліку прайшлага часу: *світала*;

– умоўнага ладу: *світала б; пацяплела б*;

– інфінітыва: пачало *цягнуць*, стала *святлець*.

Такім чынам, безасабовыя дзеясловы маюць усечаную парадыгму: яны не змяняюцца па асобах, ліках і родах, не маюць формаў загаднага ладу, дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Іх парадыгма ўключае толькі інфінітыў, дзве ці тры формы часу і адну форму ўмоўнага ладу (усяго 4–5 слова-формаў): *пачаловечарэць, вечарэе, вечарэла, будзе вечарэць, вечарэла б*.

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць:

– з’явы прыроды: *марозіць, днее, вечарэе, захаладала*;
– псіхічныя перажыванні: *думаецца*;
– фізічныя і фізіялагічныя працэсы і адчуванні: *пярышчыць, шчыміць, не верыцца*;

– магчымасць, неабходнасць дзеяння: *удаецца, спатрэбіцца*;

– дзеянне невядомай або стыхійнай сілы: *замяло, нясе*.

Безасабовыя дзеясловы могуць быць зваротныя і незваротныя: *вечарэе, змяркаецца*.

Незваротныя безасабовыя дзеясловы маюць дзве разнавіднасці: 1) уласна безасабовыя дзеясловы: *вечарэе*; 2) асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні: *святлее, дзьме*.

Зваротныя безасабовыя дзеясловы ў большасці выпадкаў утвараюцца ад асабовых дзеясловаў (часцей за ўсё непераходных) пры дапамозе постфікса *-ся*: *не спіць — не спіцца*. Вылучаюцца наступныя разнавіднасці зваротных безасабовых дзеясловаў: дзеясловы з безасабовым значэннем, якія не маюць адпаведнікаў у групе асабовых дзеясловаў: *змяркаецца, распагоджваецца*; безасабовыя дзеясловы, якія супадаюць па форме з асабовымі: *збіраецца, жывецца*.

Такім чынам, сярод безасабовых дзеясловаў вылучаюцца:

– уласна безасабовыя дзеясловы: *світае, змяркаецца*;

– безасабовыя дзеясловы, утвораныя ад асабовых пры дапамозе постфікса *-ца (-цца)*: *хочацца, думаецца, не сядзіцца*;

– асабовыя дзеясловы, якія ўжываюцца са значэннем безасабовых: *Пахне мёдам*. Асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні страчваюць формы змянення і застываюць у форме 3-й асобы адзіночнага ліку ці ў форме прошлага часу ніякага роду: *вечер вые. — У коміне вые*. Асабовых дзеясловаў, якія могуць выкарыстоўвацца ў безасабовым значэнні, значна больш, чым дзеясловаў уласна безасабовых. Такія дзеясловы могуць абазначаць з’явы прыроды, стыхійныя з’явы і стан навакольнага асяроддзя (*трохі пасвятлела*), псіхічны і фізічны стан жывых істот (*заклала вушы, пацямнела ў вачах*), пачуццёвыя ўспрыманні і адчуванні (*павеяла сырасцю, пахла сенам*), дзеянні нерэальных сіл (*яго ўносіла ў мінулае*), дзеянні невядомых сіл шляхам выкарыстання нейкага сродку (*ветрам зваліла дрэва*).

Звернем увагу на розную ролю афікса *-ца (-цца)* ва ўтварэнні безасабовых дзеясловаў:

1) *-ца (-цца)* можа ўваходзіць у структуру ўласна безасабовых дзеясловаў, якія без постфікса не ўжываюцца: *змяркаецца, нездаровіцца* і інш.;

2) постфікс можа ўваходзіць у структуру асабовага дзеяслова, які ўжыты ў безасабовым значэнні, г. зн. да ўтварэння безасабовасці постфікс не мае ніякіх адносін: *засталося, заста-ецца, (не) даносілася, (не) даносіцца*;

3) постфікс з’яўляецца сродкам утварэння менавіта безасабовага дзеяслова: *думаецца, хочацца*.

У беларускай мове ў дзеяслове няма безасабовых канчаткаў, таму безасабовыя і асабовыя формы 3-й асобы адзіночнага ліку ці формы прашлага часу ніякага роду ўтвараюць марфалагічныя амонімы.

Катэгорыя ліку выражае адносіны дзеяння да аднаго ці некалькіх суб’ектаў.

Формы адзіночнага ліку выражаюць суаднесенасць дзеяння з адным яго ўтваральнікам: *пішу, пішаш, піша*. Формы множнага ліку паказваюць на суаднесенасць дзеяння больш чым з адным утваральнікам: *пішам, пішаце, пішучь*.

Утваральнікам дзеяння можа быць асоба (формы першай, другой, трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку) ці прадмет (формы трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку).

Граматычнымі сродкамі выражэння катэгорыі ліку ў дзеясловах цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу і ў дзеясловах заганнага ладу з’яўляюцца асабовыя канчаткі, якія ўказваюць і на асобу, і на лік. У дзеясловах будучага складанага часу сродкам выражэння ліку з’яўляюцца асабовыя канчаткі дапаможнага дзеяслова: *буду пісаць, будзем пісаць*.

У дзеясловах прашлага часу абвеснага ладу і ў дзеясловах умоўнага ладу для перадачы значэння адзіночнага ліку выкарыстоўваюцца родавыя канчаткі (*нулявы канчатак* — для мужчынскага роду, канчатак *-а* — для жаночага роду, канчатак *-о* (пад націскам), канчатак *-а* (не пад націскам) — для ніякага роду), а для перадачы множнага ліку — канчатак *-і*: *жыў, жыла, жыло, жылі*.

У безасабовых дзеясловаў адсутнічае катэгорыя ліку, бо няма супрацьпастаўлення адзіночна/множна лік; яны ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку.

Катэгорыя ліку з’яўляецца граматычнай, бо не заўсёды адпавядае рэальнаму ліку, напрыклад, пры ўжыванні ветлівага *Вы*, пры апусканні ў маўленні асобы выказвання (*вам тэлефанавалі, табе гаварылі* і інш.).

Гласарый

Абвесны лад абазначае рэальнае дзеянне як сапраўдны факт.

Аднатрывальныя дзеясловы — дзеясловы, якія маюць значэнне аднаго трывання.

Абсалютны час — час, выражаны ў дзеяслоўных формах па адносінах да моманту гутаркі.

Адносны час — час, які вызначаецца ў дзеяслоўнай форме не момантам гутаркі, а суадносінамі з часам другога дзеяння.

Асоба — граматычная катэгорыя дзеяслова, якая выражае адносіны дзеяння да яго ўтваральніка.

Безасабовыя дзеясловы — гэта дзеясловы са значэннем дзеяння (стану), якое адбываецца само па сабе, без утваральніка.

Будучы час абазначае дзеянне, якое адбудзецца пасля моманту гутаркі.

Двухтрывальныя дзеясловы — дзеясловы, у якіх спалучаюцца функцыі закончанага і незакончанага трывання.

Загадны лад абазначае пабуджэнне да дзеяння, якое можа выражацца ў форме загаду, патрабавання, закліку, просьбы, забароны, парады, прапановы, пажадання і г. д.

Закончанае трыванне — значэнне закончанага дзеяння з указаннем на яго мяжу, закончанасць.

Залежны стан маюць дзеясловы, у якіх дзеянне накіравана на суб'ект, які ў сказе з'яўляецца дапаўненнем.

Лад дзеяслова — граматычная катэгорыя дзеяслова, якая абазначае адносіны дзеяння ці стану да рэчаіснасці.

Лік — граматычная катэгорыя дзеяслова, якая выражае адносіны дзеяння да аднаго ці некалькіх суб'ектаў.

Незакончанае трыванне — значэнне працэсуальнасці дзеяння без указання на ўнутраную мяжу.

Незалежны стан маюць дзеясловы, у якіх дзеянне накіравана на аб'ект.

Незваротныя дзеясловы — дзеясловы без *-ся*, якія не маюць зваротнасці.

Прошлы час абазначае дзеянне, якое адбылося да моманту гутаркі.

Стан дзеяслова — граматычная катэгорыя дзеяслова, якая выражае адносіны дзеяння да суб'екта, утваральніка гэтага дзеяння.

Тривальная пара — два дзеясловы, якія маюць аднолькавае лексічнае значэнне і супрацьпастаўляюцца паводле трывальнай прыналежнасці.

Трыванне — марфалагічная катэгорыя дзеяслова, якая паказвае на завершанасць або незавершанасць дзеяння.

Умоўны лад абазначае дзеянне, якое ўяўляецца пажаданым ці рэальным пры пэўных умовах, абставінах.

Час дзеяслова — словазменная граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння (працэсу) да моманту гутаркі.

Цяперашні час абазначае дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі.

СПРАЖЭННЕ І СЛОВАЎТВАРЭННЕ ДЗЕЯСЛОВА

3.1 **Спражэнне дзеясловаў.****Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў**

Спражэнне дзеясловаў разглядаюць у шырокім і вузкім сэнсах слова.

У шырокім сэнсе спражэнне дзеясловаў — гэта змяненне дзеясловаў па ладах (*прачытае — прачытаў бы — прачытай*), часах у абвясным ладзе (*чытаў — чытае — будзе чытаць*), родах у прошлым часе і ва ўмоўным ладзе (*рос — расла — расло; рос бы — расла б — расло б*), асобах у цяперашнім і будучым часе (*чытаю — чытаеш — чытае — чытаем — чытаеце — чытаюць; прачытаю — прачытаеш — прачытае — прачытаем — прачытаеце — прачытаюць*) і ліках ва ўсіх часах і ладах (*чытаў — чыталі; чытаю — чытаем; прачытаю — прачытаем; чытаў бы — чыталі б; чытай — чытайце*).

У вузкім сэнсе спражэнне дзеясловаў — гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім часе дзеясловаў незакончанага трывання (*нясу — нясеш — нясе — нясём — несяце — нясуць*) і прос-тым будучым часе дзеясловаў закончанага трывання (*прынясу — прынясеш — прынясе — прынясём — прынесяце — прынясуць*). Звычайна ў гэтым выпадку абагульнена гавораць пра спражэнне дзеясловаў цяперашняга/будучага часу. Дзеясловы незакончанага трывання маюць толькі аналітычную форму будучага часу (*буду чытаць* і г. д.), у якой спрагаецца толькі фармант *быць* (*буду чытаць — будзеш чытаць — будзе чытаць* і г. д.).

У залежнасці ад асабовых канчаткаў дзеясловы падзяляюцца на два спражэнні — **п е р ш а е і д р у г о е**.

Першае спражэнне

Другое спражэнне

Адзіночны лік

1-я -у(-ю)

1-я -у(-ю)

2-я -еш(-эш, -аш)

2-я -іш(-ыш)

3-я -е(-э, -а)

3-я -іць(-ыць)

Множны лік

1-я -ём(-ем, -ом, -ам)

1-я -ім(-ым)

2-я -еце(-яце, -аце)

2-я -іце(-ыце)

3-я -уць(-юць)

3-я -аць(-яць)

Найбольш выразна спражэнні дзеясловаў адрозніваюцца ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку.

Нескладана вызначыць спражэнне дзеясловаў, калі ў асабо-вых формах націск падае на канчатак: *нясеш, вядзеш, глядзіш, маўчыш; нясее, вядзе, глядзіць, маўчыць; нясём, вядзём, глядзім, маўчым* і г. д.

У асабовых формах з ненаціскнымі канчаткамі вызначыць тып спражэння дапамагаінфінітыў.

Да другога спражэння адносяцца:

– дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-іць (-ыць): насіць, тужыць, бяліць, варыць, касіць, любіць* і інш. За выключэннем адна-складовых дзеясловаў тыпу *біць, віць, ліць, мыць, выць, шыць*, якія адносяцца да першага спражэння;

– дзеясловы на *-эць(-ець)*, калі *э(е)* не захоўваецца ў 1-й асо-бе адзіночнага ліку цяперашняга часу: *гарэць (гару), глядзець (гляджу), ляцець (лячу), цярпець (цярплю)*. Выключэнне складае дзеяслоў *хацець*, які адносіцца да першага спражэння;

– дзеясловы *гнаць, спаць, належаць, стаяць, баяцца, залежаць, ламаць, належаць, дрыжаць, належаць, дрыжаць, маўчаць, тарчаць (тырчаць), імчаць*, а таксама дзеясловы са значэннем ‘утвараць які-небудзь гук’: *брынчаць, гучаць, крычаць, пішчаць, трашчаць, вішчаць* і інш.

Усе астатнія дзеясловы адносяцца да першага спражэння.

Дзеяслоў *бегчы* (і вытворныя ад яго) — р о з н а с п р а г а л ь н ы, таму што пры змяненні па асобах ён мае канчаткі і першага, і другога спражэння: у 3-й асобе множнага ліку гэты дзеяслоў мае канчатак першага спражэння, а ў іншых — другога спражэння: *бяж-ыш, бяж-ыць, бяж-ым, беж-ыце, бяг-уць*.

У дзеясловах *даць, есці* (і вытворных ад іх) у форме множнага ліку канчатак 1-й асобы супадае з канчаткам другога спражэння, канчатак 3-й асобы — з канчаткам першага спражэння, канчатак жа 2-й асобы множнага ліку, а таксама канчаткі адзіночнага ліку спецыфічныя, не ўласцівыя ні першаму, ні другому спражэнням.

Адзіночны лік

1-я е-м, да-м

2-я я-сі, да-сі

3-я е-сць, да-сць

Множны лік

ядз-ім, дадз-ім

я-сце, да-сце

яд-уць, дад-уць

Дзеяслоў *даваць* у цяперашнім часе спрагаецца як дзеяслоў першага спражэння: *даю, даеш, дае, даём, даеце, даюць*.

3.2 Словаўтварэнне дзеясловаў

Дзеясловы ў сучаснай беларускай мове ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, а таксама ад прыслоўяў і выклічнікаў.

Самае прадуктыўнае — марфалагічнае словаўтварэнне, сярод якога вылучаем наступныя спосабы:

– прыставачны спосаб. Прэфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад саміх дзеясловаў пры дапамозе самых разнастайных прыставак: *аб-, а-, раз-, пера-, па-, вы-, ад-, пра-, да-* і інш.: *чытаць* → **перачытаць**, *глядзець* → **разгледзець**, *пісаць* → **выпісаць**, *пісаць* → **апісаць**, *несці* → **данесці**;

– суфіксальны спосаб. Пры дапамозе суфіксаў дзеясловы ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў (*госць* → **гасцяваць**, *сябар* → **сябраваць**, *вечар* → **вечарэць**, *форма* → **фарміраваць**), прыметнікаў (*моцны* → **мацнець**, *сіні* → **сініць**, *хітры* → **хітраваць**), лічэбнікаў (*тры* → **траіць**), займеннікаў (*ты* → **тыкаць**), выклічнікаў і гука-пераймальных слоў (*мяў* → **мяўкаць**, *ау* → **аукаць**, *вох* → **вохкаць**);

– прыставачна-суфіксальны спосаб. Пры дапамозе прыстаўкі і суфікса дзеясловы ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў (*цень* → **прыцяніць**, *шпора* → **прышпорыць**, *пакой* → **супако[іі]ць**), прыметнікаў (*моцны* → **узмацніць**, *прыгожы* → **упрыгожыць**, *ціхі* → **прыціхнуць**), лічэбнікаў (*тroe* → **утро[іі]ць**, *дзвяцера* → **удзвяцярыць**), займеннікаў (*свой* → **асво[іі]ць**), прыслоўяў (*ніяк* → **знякавецць**, *інакш* → **перайначыць**);

– постфіксальны спосаб. Пры дапамозе постфіксаў ад незваротных дзеясловаў утвараюцца зваротныя дзеясловы: *вучыць* → **вучыцца**, *цалаваць* → **цалавацца**, *вітаць* → **вітацца**, *збіраць* → **збірацца**, *кусаць* → **кусацца**, *радаваць* → **радавацца**;

– суфіксальна-постфіксальны спосаб. З адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы назоўніка суфікса і постфікса ўтвараюцца нешматлікія дзеясловы: *калас* → **каласіцца**, *гонар* → **ганарыцца**, *згода* → **згадзіцца**, *цацка* → **цацкацца**, *заіка* → **заікацца**;

– прыставачна-постфіксальны спосаб. З адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы дзеяслова прыстаўкі і постфікса ўтвараюцца шматлікія дзеясловы (*сесці* → **усесціся**, *дыхаць* → **надыхацца**, *гуляць* → **прагуляцца**, *ляцець* → **разляцецца**);

– прыставачна-суфіксальна-постфіксальны спосаб. Гэтым спосабам утвараюцца дзеясловы ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Звычайна да ўтваральнай асновы далучаецца адначасова адзін з прэфіксаў *а-(аб-, аба-)*, *раз-(рас-)*, *уз-, пры-, пера-*, суфіксе *-і-(-ы-)* або *-ва-* і постфікс *-ся (-ца)*: *ясны* → **праясніцца**, *зямля* → **прызямліцца**, *тавар* → **атаварыцца**, *свісцець* → **перасвіст-вацца**, *гаварыць* → **перагаворвацца**, *шчодры* → **расшчодрыцца**.

Складаных дзеясловаў у сучаснай беларускай мове няшмат. Шляхам складання ўтварыліся дзеясловы *самаўсведамляць* (асно-васкладанне), *злоўжыць* (асноваскладанне), *узаемабумоўліваць* (асноваскладанне), *відазмяніць* (асноваскладанне), *узаемадзей-нічаць* (асноваскладанне).

Лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне характэрна для дзеясловаў *добраўпарадкаваць*, *супрацьпаставіць*, якія ўзніклі шляхам зрашчэння кампанентаў словазлучэння ў адно слова без змены іх формы.

Для дзеясловаў характэрна лексіка-семантычнае ўтварэнне: *завіхрыць* — ‘закружыць, узняць віхрам’ (*Вецер завіхрыў пясок.*) і ‘падняць віхор, пасмы’ (*завіхрыць валасы*); *задыміць* — ‘закурыць, закапціць’ (*задыміць столь*) і ‘пачаць дыміць’; *заладзіць* — ‘закласці, закрыць чым-небудзь дзірку, адтуліну’ і ‘пачаць настойліва гаварыць, паўтараць адно і тое ж’.

3.3 Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Калі ў 1-ай асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на *-ую(-юю)*, то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе пішацца суфікс *-ава(-ява)*: *святкую* — *святкаваць*, *святкаваў*, *даследую* — *даследаваць*, *даследаваў*, *пакутую* — *пакутаваць*, *здэкуюся* — *здэкавацца*.

Пасля адзіночных зычных у неазначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе дзеясловаў пішацца суфікс *-ва*: *раздумваць*, *раздумваў*, *раздумваю*, *расказваць*, *расказваў*, *расказваю*.

Калі ўтваральная аснова заканчваецца спалучэннем зычных з апошнім *л, н, р*, то пішацца суфікс *-іва(-ыва)*: *падтрымліваць*, *падтрымліваў*, *падтрымліваюць*, *запэўніваць*, *запэўніваў*, *запэўніваюць*, *праветрываць*, *праветрываў*, *праветрываюць*.

Калі ў неазначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання на *-іць* мае папярэдні галосны гук, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам *-ва*-замест і пішацца *й*: *супакоіць* — *супакойваць*, *узброіць* — *узбройваць*.

У дзеясловах незакончанага трывання, утвораных ад прыставачных дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-ва-*, пад націскам аднаўляюцца літары *о, э*: *адскакваць*, *выпроставаць*, *вырэзваць*.

Перад суфіксамі прошлага часу *-л-, -ў-* заўсёды захоўваюцца тыя самыя галосныя, што ўжываюцца перад суфіксам *-ць* у інфінітыве: *глядзець* — *глядзеў*, *глядзела*; *належаць* — *належаў*, *належала* (**але**: у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу — **ён глядзіць, ён належыць**).

3.4 Марфалагічны разбор дзеяслова

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Пачатковая форма (інфінітыў). 2. Лексіка-семантычная група. 3. Асновы дзеяслова. 4. Пераходны ці непераходны. 5. Зваротны ці незваротны. 6. Трыванне. 7. Стан (залежны ці незалежны). 8. Лад. 9. Час. 10. Асабовы ці безасабовы. 11. Асоба (для дзеясловаў цяперашняга і будучага часу і загаднага ладу). 12. Лік. 13. Род (у дзеясловах прошлага часу і ва ўмоўным ладзе). 14. Спражэнне. 15. Сінтаксічная роля.

У з о р.

Алесь ішоў высокім берагам возера (П. Броўка).

Ішоў — пачатковая форма — *ісці*; дзеяслоў руху; аснова інфінітыва — *іс-*; аснова прошлага часу — *ішо-*; аснова цяперашняга часу — *ід-(ідз-)*; непераходны, незваротны, незакончанага трывання, незалежнага стану, абвеснага ладу, прошлага часу, адзіночнага ліку, мужчынскага роду; першага спражэння; у сказе — выказнік.

Гласарый

Нетэматычныя дзеясловы — гэта дзеясловы *даць*, *есці* (і вытворных ад іх), якія ў форме 1-й асобы множнага ліку маюць канчатак другога спражэння, а ў форме 3-й асобы множнага ліку — канчатак першага спражэння; канчатак 2-й асобы множнага ліку, а таксама канчаткі адзіночнага ліку спецыфічныя, неўласцівыя ні першаму, ні другому спражэнням.

Рознаспрагальны дзеяслоў — гэта дзеяслоў *бегчы* (і вытворныя ад яго), які ў розных формах цяперашняга і будучага простага часу мае канчаткі першага і другога спражэнняў.

Спражэнне — змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім і будучым часе абвеснага ладу.

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

4.1 Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка. Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках

Дзеепрыметнік — дзеяслоўная форма, якая абазначае дзеянне як прымету або ўласцівасць прадмета (асобы), якая праяўляецца ў часе.

Дзеепрыметнік спалучае ў сабе граматычныя прыметы дзеяслова і прыметніка. У дзеепрыметніка, як у дзеяслова, ёсць форма часу, трывання, стану (*прывесены стол* — прашлы час, закончанае трыванне, залежны стан). Ён утвараецца ад дзеяслова, захоўвае яго кіраванне: *напісаць на дошцы* — *напісанае на дошцы*, *асвяціць сонцам* — *асветлены сонцам*. Да дзеепрыметніка прымыкаюць прыслоўі: *сабраныя вечарам*, *прывесеныя раніцай*, *падрыхтаванае ўчора*. Таму дзеепрыметнік уключаецца ў сістэму дзеяслоўных формаў. Аднак у адрозненні ад спрагальных формаў дзеяслова дзеепрыметнік валодае таксама граматычнымі прыметамі прыметніка: змяняецца па склонах: *правераны* — *праверанага* — *праверанаму* — *правераны (праверанага)* — *правераным* — *правераным*. Дзеепрыметнік утварае формы роду і ліку і атрымлівае родавыя канчаткі на ўзор прыметнікаў: *правераны* — *праверанае* — *правераная*; *правераны* — *правераных*. Сістэма скланення дзеепрыметнікаў аналагічная сістэме скланення прыметнікаў. Формы роду, ліку і склону дзеепрыметнікаў дапасуюцца да назойніка, які яны азначаюць: *вывучаны верш* — *вывучанае правіла* — *вывучаная тэма* — *вывучаныя формулы*.

Ад дзеясловаў дзеепрыметнікі адрозніваюцца тым, што не маюць формаў асобы і ладу, а ад прыметнікаў тым, што не маюць формаў суб'ектыўнай ацэнкі. Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі маюць поўную і кароткую форму: *прачытанае апавяданне* і *апавяданне прачытана*. Кароткую форму маюць толькі дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу; яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца: *верш вывучан*, *сачыненне напісана*, *лугі скошаны*.

Дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў, маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне: *вывучыць верш* — *вывучаны верш*, *пажаўцелі лісты* — *пажаўцельны лісты*, *звіць вянок* — *звіты вянок*.

Дзеепрыметнікі адказваюць на тыя самыя пытанні, што і прыметнікі — *які? якая? якое? якія?*

Дзеепрыметнікі незакончанага трывання маюць формы цяперашняга і прашлага часу (*кіруемы*, *хвалючы*), дзеепрыметнікі закончанага трывання — толькі формы прашлага часу (*абгароджаны*, *пазелянелы*).

Дзеепрыметнікі могуць мець формы незалежнага і залежнага стану. Граматычная форма стану ўтвараецца з дапамогай суфіксаў.

Поўныя дзеепрыметнікі ў сказе выступаюць: 1) у функцыі дапасаванага азначэння: *У лесе пахла **растопленай** сасной* (І. Чыгрынаў); 2) у функцыі выказніка: *Тут жа ўспомніў, што якраз гэтая кішэнь, у якую ён паклаў падушачкі, **была падраная*** (Я. Сіпакоў). Кароткія дзеепрыметнікі заўсёды выконваюць ролю выказніка: *Светлыя матчыны валасы **былі** роўна **зачасаны*** (А. Жук). *Уся вуліца **была абсаджана** старымі ліпамі* (А. Кудравец).

Дзеепрыметнікі могуць мець паясняльныя словы, утвараючы разам з імі дзеепрыметнікавыя звароты: *Сцежка вілася ўздоўж **зарослай альхоў і лазняком** рачулкі...* (М. Дубоўскі). *Жытняя рунь нагадвала цёмна-зялёны аksamіт, **разасланы на вялізным абшары** поля. Поле было бязлюдным. **Залітае шчодрым сонечным патокам**, яно нібы драмала ў затоенай асалодзе* (Т. Хадкевіч).

4.2 Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану

Адрозніваюць дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану (цяперашняга і прошлага часу).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану характарызуюць таго, хто (што) утварае дзеянне (*набалелае пытанне*), залежнага стану — таго, хто (што) падлягае дзеянню (*засяенае поле*).

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану абазначаюць такую прымету, якая развіваецца адначасова з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *Каля масткоў на чыгунцы стаяў **вясёлы гоман** звонкіх кропель, сцякаючых у ажыўшыя рачулкі і ручайкі* (Я. Колас). Утвараюцца яны з дапамогай суфіксаў *-уч-(-юч-)* ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання першага спражэння (*суправаджаючая асоба*): *Горкі, хвалюючы **малюнак** адкрыўся **воінам** танкавай калоны, якая **спяшалася** палявой дарогай на **перадавую*** (К. Кірэнка) і *-ач-(-яч-)* ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання другога спражэння (*заходзячае сонца*).

Для сучаснай беларускай мовы такія дзеепрыметнікі не ўласцівы. Сустракаюцца яны толькі ў навуковым, публіцыстычным і афіцыйным стылях у якасці кампанентаў устойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *рухаючыя сілы гісторыі, пішучая машынка*.

Большасць з іх страцілі дзеяслоўныя прыметы, набылі якаснае значэнне і перайшлі ў прыметнікі: *неўміручы подзвіг, гаючая вада, кіпучая кроў, стаячая вада, ляжачы камень, дрымучы лес, любімы горад, вядомы вучоны, грымучая змяя, калючы снег, пякучае гора*.

Дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану могуць абазначаць прымету-дзеянне, якая развіваецца адначасова з дзеяннем дзеяслова-выказніка. Гэта назіраецца тады, калі дзеепрыметнік утвораны ад дзеяслова

незакончанага трывання: *Крычаўшая дзяўчынка плакала*. У гэтым выпадку і дзеяслоў, і дзеепрыметнік называюць дзеянні, якія адбываюцца адначасова і здзейсніліся да моманту гутаркі.

Дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану, утвораныя ад дзеясловаў закончанага трывання, называюць такое дзеянне, якое закончылася раней за дзеянне дзеяслова-выказніка: *Я ўспамінаю птушак, паляцеўшых у вырай*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва (ці прошлага часу) дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ш-(-ўш-)*: *засохшыя кветкі, пасівеўшыя валасы*.

Суфікс *-ш-* далучаецца да асновы на зычны: *вез-ці — вёзшы, прынес-ці — прынёшы*. Суфікс *-ўш-* далучаецца да асновы на галосны: *крыча-ць — крычаўшая, прачыта-ць — прачытаўшыя*.

Дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ўш-*, *-ш-* у беларускай мове ўжываюцца абмежавана. У форме мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону яны супадаюць з дзеепрыслоўямі, а гэта перашкаджае правільнаму ўспрыманню выказвання: *Павесялеўшы хлопец пачаў спяваць. — Павесялеўшы, хлопец пачаў спяваць*.

Значнае пашырэнне маюць дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу, утвораныя пры дапамозе суфікса *-л-* ад дзеясловаў закончанага трывання, якія заканчваюцца на *-эць(-ець)*: *пацямнець — пацямнелы, загарэць — загарэлы*, а таксама ад дзеясловаў, у складзе якіх ёсць суфікс *-ну-*: *засохнуць — засохлы, пагаснуць — пагаслы*.

Дзеянне-прымета ў дзеепрыметніках залежнага стану цяперашняга часу супадае па часе з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *вывучаць — вывучаемы, арганізоўваць — арганізуюмы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ем-(-ом-)* ад дзеясловаў першага спражэння (*кіруемы, вядомы, паясняемыя*) і суфіксаў *-ім-(-ым-)* ад дзеясловаў другога спражэння (*любімы мною*). У сучаснай беларускай мове гэтыя дзеепрыметнікі ўжываюцца вельмі рэдка. Іх можна заўважыць у навуковых працах, газетах, часопісах.

Яны звычайна ўтвараюцца:

— ад прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання на *-аць(-яць)*: *затрымліваць — затрымліваемы, ствараць — ствараемы*;

— ад беспрыставачных дзеясловаў на *-аваць*: *арганізаваць — арганізуюмы*;

— ад некаторых дзеясловаў на *-іць*: *праводзіць — праводзімы*.

Не ўтвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ад наступных дзеясловаў:

— ад дзеясловаў на *-чы* (*берагчы, стрыгчы*);

— ад дзеясловаў на *-ці* (*несці, месці*);

– ад аднаскладовых дзеясловаў (*мыць, біць, віць*);

– ад дзеясловаў *каваць, дваіць, калоць, мыліць, садзіць* і інш.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу абазначаюць такія дзеянні-прыметы, якія ўзніклі ў прадмета раней за дзеянне дзеяслова-выказніка, але вынік якіх працягвае захоўвацца ў час дзеяння, названага дзеясловам: *прачытаць — прачытаны, убачыць — убачаны, вымыць — вымыты*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-н-* (*намаляваць — намаляваны, прачытаць — прачытаны, сабраць — сабраны*), *-ен-* (*купіць — куплены, пабяліць — пабелены, задыміць — задымлены*), *-ан-* (*разгле-дзець — разгледжаны, скасіць — скошаны, зварыць — звараны*), *-т-* (*пакінуць — пакінуты, вымыць — вымыты*).

Суфіксы *-ен-*, *-ан-* далучаюцца да асновы інфінітыва на зычныці галосныя *і, ы, е*: *-ен-* пішацца пасля галосных і мяккіх зычных: *напаіць — напоены, падмесці — падмецены*; *-ан-* — пасля зацвярдзелых зычных: *дагледзець — дагледжаны, узнагародіць — узнагароджаны, вывучыць — вывучаны, падстрыгчы — пад-стрыжаны*.

Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асновы інфінітыва на *-а, -я*: *засеяць — засеяны, падрыхтаваць — пад-рыхтаваны, апублікаваць — апублікаваны, аблаяць — абляяны*.

Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад аднаскладовых дзеясловаў, аснова інфінітыва якіх заканчваецца на галосныя *а, я, і, ы*, а таксама *на, о, ну*: *зжаць — зжаты, наліць — наліты, узяць — узяты, вымыць — вымыты, сагнуць — сагну-ты, змалоць — змолаты*.

Ад некаторых дзеясловаў дзеепрыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-он-, -ён-*: *зберагчы — зберажоны, зашкліць — зашклёны, замгліць — замглёны*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу маюць кароткія формы: *праветранае памяшканне — памяшканне праветрана*. Кароткія дзеепрыметнікі ўтвараюць толькі формы роду і ліку. У сказе яны выконваюць функцыю выказніка: *Акно на вуліцу было адчынена* (І. Шамякін).

Дзеепрыметнікі могуць страчваць дзеяслоўныя ўласцівасці (час, трыванне, стан, здольнасць кіраваць назоўнікамі) і ў гэтым выпадку абазначаюць толькі прымету і нічым не адрозніваюцца ад прыметнікаў: *затуманены погляд, траскучы мароз, бліскучыя веды, падсалоджаня ўсмейка*. Такі пераход дзеепрыметніка ў прыметнік нярэдка суправаджаецца не толькі змяненнем граматычнага значэння (страчваюцца значэнні трывання, часу, стану, пераходнасці), але і змяненнем лексічнага значэння слова: *не сабраны ў час звербой — несабраны чалавек*.

4.3 Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ем-(-ом-), -ім-, -и-, -ўш-*, якія з'яўляюцца прадуктыўнымі ў рускай мове, гэтаксама як і зваротныя дзее-прыметнікі, не характэрны для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У беларускай мове ёсць сродкі замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы. На месцы такіх дзеепрыметнікаў рускай мовы ў беларускай мове могуць ужывацца:

- даданыя часткі складаназалежнага сказа: *мелькавище впереди огоньки — агенчыкі, якія мільгали наперадзе;*
- прыметнікі: *трепецущий огонек — трапяткі агенчык, соответствующие меры — адпаведныя меры;*
- назоўнікі: *будущее человечества — будучыня чалавецтва, рассказывающий человек — апавядальнік;*
- дзеясловы: *загоревшийся костёр ярко светил — вогнішча загарэлася і ярка свяціла;*
- развітыя прыдаткі: *вьющиеся растения — расліны-ўюны;*
- ужывальныя дзеепрыметнікі: *обгоревшие пни — абгарэлыя пні, потемневший лес — пацямнелы лес;*
- дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты: *Купивший газету мужчина отошел от киоска. — Купіўшы газету, мужчына адышоў ад кіёска.*

4.4 Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Форма дзеяслова. 2. Пачатковая форма (назоўны склон, адзіночны лік, мужчынскі род). 3. Марфалагічныя прыметы: стан (залежны ці незалежны), трыванне (закончанае ці незакончанае), час (цяперашні ці прошлы). 4. Да якога назоўніка дапасуецца і ў якіх формах (род, лік, склон). 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р.

Рака спакойна і велічна цячэ ўдалячынь, сагрэтая сонечнай ласкай (Т. Хадкевіч).

Сагрэтая — дзеепрыметнік, пачатковая форма *сагрэты*, залежны стан, закончанае трыванне, прошлы час, дапасуецца да назоўніка *рака* ў жаночым родзе, адзіночным ліку, назоўным склоне, у сказе — азначэнне.

Гласарый

Дзеепрыметнік — дзеяслоўная форма, якая абазначае дзеянне як прымету або ўласцівасць прадмета (асобы), якая працягваецца ў часе.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану характарызуюць таго, хто (што) утварае дзеянне.

Дзеепрыметнікі залежнага стану характарызуюць таго, хто (што) падлягае дзеянню.

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

5.1 Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя. Адзнакі прыслоўяў у дзеепрыслоўях

Дзеепрыслоўе — нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным дзеянні, выражаным выказнікам. Дзеепрыслоўе, як вынікае з яго назвы, сумяшчае рысы дзеяслова і прыслоўя. З дзеясловам дзеепрыслоўе аб'ядноўваецца агульным лексічным значэннем (*касіць — косячы, прыбрацца — прыбраўшыся*), агульнасцю трывання (*касіць, косячы — незакончанае трыванне; скасіць, скасіўшы — закончанае трыванне*), стану (толькі незалежны: *паведамляючы, паведаміўшы*), аднолькавым кіраваннем (*прачытаць кнігу — прачытаўшы кнігу*), магчымасцю азначацца прыслоўем (*правільна падабраць — правільна падабраўшы*). Дзеепрыслоўе, як і дзеяслоў, можа быць зваротным і незваротным: *зварнуць — звярнуўшы, звярнуцца — звярнуўшыся*; пераходным і непераходным: *пэрайсці дарогу — пэрайшоўшы дарогу, ісці па дарозе — ідучы па дарозе*.

Як і прыслоўі, дзеепрыслоўі не змяняюцца: не дапасуюцца, не кіруюцца, а прымыкаюць.

У сказе дзеепрыслоўе, як і прыслоўе, выконвае сінтаксічную ролю акалічнасці. Перадаючы розныя акалічнасныя значэнні, дзеепрыслоўі збліжаюцца з рознага роду акалічнаснымі канструкцыямі (прычыны, уступкі, умовы, спосабу дзеяння і г. д.). У гэтых выпадках яны могуць быць заменены даданымі акалічнаснымі часткамі складаназалежных сказаў: *Прачнуўшыся на світанні, Сцепаніда пачула шапаткую гаману дажджу за сцяной...* (В. Быкаў) — пачула, калі прачнулася; *Яны (старыя дрэвы) упалі самі на сабе, аджыўшы свой век...* (Т. Хадкевіч) — упалі, бо аджылі.

Пры ўжыванні з паясняльнымі словамі дзеепрыслоўе ўтварае спалучэнне, якое выступае ў сінтаксічнай функцыі аднаго члена сказа (акалічнасці), выдзяляецца на пісьме коскай (коскамі): *Пастаяўшы крыху на беразе ракі, Люся ўвайшла ў ліпавую алею* (А. Шашкоў).

У сказе дзеепрыслоўе можа пераходзіць у прыслоўі пры перадачы прыметы дзеяння: *стаяў не рухаючыся — стаяў нерухома*.

Дзеепрыслоўе ў сказе павінна адносіцца да таго ж суб'екта, што і дзеяслоў-выказнік, які мае значэнне асноўнага дзеяння: *Страсаючы на зямлю зябкія кроплі, дрэмлюць беластвольыя бярозы, трапяткія асінікі* (І. Аношкін).

Часцей за ўсё дзеепрыслоўі прымыкаюць да дзеяслова-выказніка і з'яўляюцца акалічнасцю: *Васіль, трымаючы ў адной руцэ лазовы кошык, у другой нож, асцярожна ішоў па лесе* (Л. Дайнека). Зрэдку дзеепрыслоўе

мога прымыкаць да іменнага выказніка, выражанага кароткай формай дзеепрыметніка залежнага стану ці назоўнікам: *Хвалістымі плямамі выступаюць... курганы і пагоркі, імаг дзе ўтвараючы суцэльныя ўзвышшы* (М. Ткачоў).

Дзеепрыслоўе можа адносіцца не толькі да выказніка, але і да дапаўнення, выражанага інфінітывам: *Доктар дазволіў мне прайсці да хворага, захоўваючы цішыню*.

Нязменнасць дзеепрыслоўя і яго сінтаксічная роля (акалічнасць) з'яўляюцца той асновай, на якой адбываецца пераход дзеепрыслоўя ў прыслоўі. Пры пераходзе ў прыслоўі дзеепрыслоўе страчвае значэнне дадатковага дзеяння: *У грыбы дзяўчаты ішлі спяваючы*.

Дзеепрыслоўі, якія перайшлі ў прыслоўі, могуць уваходзіць у склад фразеалагізмаў: *спусціўшы рукавы, склаўшы рукі, як піаніцу прадаўшы, трымаючы вуха востра, як мыла з'еўшы і г. д.*

5.2 Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне

У залежнасці ад трывання дзеяслова, ад якога ўтвараюцца дзеепрыслоўі, яны могуць быць закончанага ці незакончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем: *Усё меншаў, аддаляючыся ў глыбокае неба, павольны бусліны круг, рабіліся малымі буслы, што ўсё плылі, не збіваючыся са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе* (В. Адамчык). *Іапускалася, пагойдваючыся малёт над бязмежжамлясоў, затканаяблокамі прастора* (Т. Бондар).

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогайсуфіксаў *-учы(-ючы)* — ад дзеясловаў першага спражэння: *бяруць* — *беручы*, *мыюць* — *мыючы*; *-ачы (-ячы)* — ад дзеясловаў другога спражэння: *носяць* — *носячы*, *гавораць* — *гаворачы*. Але ад некаторых дзеясловаў другога спражэння ўтвараюцца дзеепрыслоўі пры дапамозе суфікса *-учы(-ючы)*: *баяцца* — *баючыся*, *дрыжаць* — *дрыжучы*, *крычаць* — *крычучы*, *спаць* — *сплючы*.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае: *Супакоіўшыся, ён навалі пачаў пазнаваць наваколле* (Я. Сіпакоў). *Угледзеўшы раптам аленяў, Ірка выпусціла з рук кошык* (І. Пташнікаў).

Зрэдку дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць дадатковае дзеянне, адначасовае з асноўным дзеяннем: *У небе, вольна і моцна раскінуўшы крылы, плыла вялікая прыгожая птушка* (В. Карамазаў).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асноў інфінітыва або прашлага часу дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ўшы(-шы)*: *збудаваць — збудаваўшы, прынёс — прынёшы*.

Суфікс *-ўшы* далучаецца да дзеяслоўнай асновы, якая заканчваецца на галосны: *павітацца — павітаўшыся, арганізаваць — арганізаваўшы, скасіць — скасіўшы*. Суфікс *-шы* далучаецца да дзеяслоўнай асновы, якая заканчваецца на зычны: *высах — высахшы, прывык — прывыкшы*.

Дзеепрыслоўе пазбаўлена магчымасці выражаць марфалагічна часавыя значэнні. Дзеепрыслоўям уласціва толькі адноснае абазначэнне часу (у дзеепрыслоўях значэнне часу выражаецца толькі ў адносінах да часу дзеяслова-выказніка). Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, адначасовае з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *Партызаніў, заадно спасцігаючы жыццё ўглыб...* (В. Якавенка). *Вясёлка не блякла, красавалася, упры-гожваючы неба і зямлю* (Т. Хадкевіч).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць час, які папярэднічаў дзеянню дзеяслова-выказніка: *І вось аднойчы, калі Люба, перакінуўшы цераз плячо торбачку з кніжкамі ды сшыткамі, пайшла ў школу, я, трошачкі счакаўшы, вышмыгнуў з хаты і памчаўся наўздагон Любе* (А. Марціновіч). Папярэдняе дзеянне можа адносіцца не толькі да прашлага часу, але і да будучага: *Адначыўшы, ён пойдзе далей*. Адзначаныя адносіны ў часе паміж дзеепрыслоўем і дзеясловам-выказнікам з’яўляюцца асноўнымі. Яны могуць вар’іравацца.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання, якія стаяць пасля дзеяслова-выказніка, могуць абазначаць дзеянне, адначасовае з дзеяннем дзеяслова: *Пісаў амаль у паўзмроку, нізка схіліўшыся над сталом* (І. Шамякін); дзеянне, якое адбудзецца пасля дзеяння дзеяслова-выказніка як вынік яго: *Мы падняліся ўгору па ёй (рацэ) кіламетраў на сем, а мо і дзесяць на лодцы, прычалілі да берага і вылезлі на яго, выцягнуўшы лодку на пясок, каб не знесла вадой* (Я. Ермаловіч); дзеянне, якое хутка адбываецца за дзеяннем дзеяслова-выказніка, але не з’яўляецца яго вынікам: *Той нахліўся яму, дастаўшы рукою падлогу*.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання, якія называюць паўторныя дзеянні пры дзеясловах-выказніках з тым самым значэннем, могуць абазначаць і папярэдня і наступныя дзеянні: *Бацька вымаў кнігі з чамадана, ставячы іх у кніжную шафу. Устаючы на золку, маці ішла на кухню і гатвала снеданне*. Абазначаючы папярэдняе дзеянне (2 сказ), дзеепрыслоўе звычайна папярэднічае дзеяслову, пры абазначэнні наступнага дзеяння (1 сказ) дзеепрыслоўе ставіцца пасля дзеяслова.

5.3 Ужыванне дзеепрыслоўяў у сказе

Існуюць пэўныя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. У сказе дзеепрыслоўе абазначае дадатковае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што ўтварае дзеянне, названае дзеясловам-выказнікам, да якога гэтае дзеепрыслоўе адносіцца: *Курлыкаючы, раздумна ўзмахваючы крыламі, у далёкую дарогу плывуць журавы* (Я. Скрыган).

У адным сказе нельга выкарыстоўваць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія называюць дзеянні розных асоб або прадметаў: *Ідучы дадому, у яго з'явілася жаданне зайсці на рэчку*. Тут дзеяслоў-выказнік з'явілася адносіцца да дзейніка *жаданне*, а дзеепрыслоўе да гэтага дзейніка не адносіцца, абазначае дзеянне асобы (*ён ішоў*). Сказ можна перабудаваць так: *Ідучы дадому, яму захацелася зайсці на рэчку. Калі ён ішоў дадому, у яго з'явілася жаданне зайсці на рэчку*.

Ад дзеясловаў незакончанага трывання нельга ўтвараць дзеепрыслоўі закочанага трывання з суфіксамі *-ўшы*, *-шы*. Напрыклад, сказ *Ехаўшы да бацькоў у вёску, хлопец думаў аб нечым сваім* пабудаваны няправільна: ад дзеяслова незакончанага трывання *ехаць* утвараецца дзеепрыслоўе *едучы*, а не *ехаўшы*.

У сказе можа ўжывацца не адно, а некалькі дзеепрыслоўяў (з паясняльнымі словамі і без іх), якія адносяцца да аднаго дзеяслова-выказніка і абазначаюць дзеянні той самай асобы ці прадмета: *На наплавах стаялі дубы-волаты, падставіўшы ічходраму сонцу галовы-вяршаліны і раскінуўшы магутныя рукі-галіны* (Т. Хадкевіч).

У аднастаўных абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, але яна ўяўляецца абагульнена (у такіх выпадках можна ўставіць займеннік *ты*): *Гуляючы, розуму не прыдбаеш*.

У аднастаўных безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі галоўны член безасабовага сказа выражаны спалучэннем дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова з інфінітывам: *Выканаўшы работу, добра і адпачыць. Слухаючы гэтую песню, мне хацелася самой спяваць*.

5.4 Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Форма дзеяслова. 2. Ад якой дзеяслоўнай асновы і пры дапамозе якога суфікса ўтворана. 3. Марфалагічныя прыметы: трыванне (закончанае ці незакончанае), зваротнасць (зваротнае ці незваротнае), пераходнасць (пераходнае ці непераходнае). 4. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р.

Закончыўшы работу ў школе і апынуўшыся без абавязкаў і пэўнай справы, Лабановіч адчуваў як бы нейкую лёгкаю страту чагосьці блізкага (Я. Колас).

Закончыўшы — дзеепрыслоўе, утворана ад дзеяслова *закончыць* з дапамогай суфікса *-ўшы-*, закончанага трывання, незваротнае, пераходнае, у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці.

Апынуўшыся — дзеепрыслоўе, утворана ад дзеяслова *апынуцца* з дапамогай суфікса *-ўшы-*, закончанага трывання, зваротнае, непераходнае, у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці.

Гласарый

Дзеепрыслоўе — нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным дзеянні, выражаным выказнікам.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем.

Тэма 6 ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

6.1 Прыслоўе як часціна мовы.

Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя і акалічнасныя

Прыслоўе — гэта часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, прымету прадмета ці іншай прыметы: *добра смяваюць, вельмі спакойны, надта хутка, зрабіць па-гаспадарску, прыехаць вечарам*.

Прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў (і да яго асобных формаў — дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў), прыметнікаў і прыслоўяў: *вучыцца добра, зусім пабіты, ветліва ўсміхаючыся, вельмі разумны, надта далёка. У наветры тонка пахне духмянымі грушамі* (Р. Ігнаценка). *Раптам Засмужац перад сабою крыху ўбаку ўбачыў агенчык* (І. Мележ). *Але выгляд, а таксама і ха-рактарыіх (хлопцаў) былі зусім адменныя* (Я. Маўр). Некаторыя прыслоўі могуць прымыкаць да назоўнікаў. Часцей за ўсё гэта назіраецца ў наступных выпадках:

- калі назоўнік абазначае дзеянне: *рух наперад, крок назад, чытанне ўслых*;
- калі назоўнік абазначае якасць: *зусім дзіця (дзіця ў значэнні 'нявыпытны')*;
- калі прыслоўе абазначае форму прадметаў (*сарочка навыпуск, боты гармонікам*) ці від прадуктаў харчавання (*яйка ўсмятку, кава па-турэцку*). Апошнія словазлучэнні ўтварыліся ў выніку пропуску дзеепрыметнікаў: *зваранае, прыгатаваная*.

Прыслоўі, якія прымыкаюць да назоўнікаў, выконваюць ролю недапасаваных азначэнняў: *З пакоя насупраць выйшаў мужчына, напрасіў электрычнага чайніка* (Я. Сіпакоў).

Прыслоўе можа абазначаць непрацэсуальную прымету дзеяння, калі адносіцца да дзеясловаў і дзеепрыслоўяў (*ісці моўчкі, шчыра кажучы*), непрацэсуальную прымету прыметы, калі прымыкае да прыметніка, дзеепрыметніка, прыслоўя (*вельмі яркі, вывучаны зранку, занадта весела*) і непрацэсуальную прымету прадмета, калі адносіцца да назоўніка (*мяса па-французску, дарога нацянькі*).

Характэрная асаблівасць прыслоўяў — нязменнасць. Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не маюць формаў роду і ліку, з іншымі словамі ў сказе яны звязваюцца па спосабе прымыкання. Адзінай граматычнай катэгорыяй прыслоўя з'яўляецца катэгорыя ступеняў параўнання, якая пададзена формамі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання: *Антось хутка падрыхтаваў рэферат. Антось падрыхтаваў рэферат хутчэй за іншых*.

У сказе прыслоўі часцей за ўсё выконваюць функцыю:

- акалічнасці спосабу дзеяння, радзей — функцыю акалічнасці часу, месца, прычыны, мэты, меры і ступені: *чытаць уголас, зрабіць напаказ, заўважыць здалёк. Я нерухома стаяў на адным месцы...* (М. Капыловіч);

– азначэння: *кашуля навывпуск, дом насупраць, размова па-англійску. Магчыма, на яго характары пакінула свой след жыццё наводшыбе* (І. Навуменка);

– выказнікаў двухсастаўным сказе: *Вёска зусім блізка. Прытынак побач. Было крышку жніва сярпом* (Д. Бічэль-Загнетавя).

Пры ўмове субстантывацыі прыслоўі могуць выконваць функцыю дзейніка ці дапаўнення: *Наша заўтра будзе цудоўным; Не адкладвай на потым.*

Значэнні прыслоўяў абумоўлены, з аднаго боку, іх паходжаннем, а з другога — спалучэннем з тым ці іншым словам: напрыклад, прыслоўі *добра, прыгожа* і г. д., утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць агульнае якаснае значэнне; прыслоўі *ўверх, уніз*, утвораныя ад назоўнікаў, маюць агульнае прадметна-акалічнаснае значэнне і г. д.

Гэтыя агульныя значэнні канкрэтызуюцца і ўдакладняюцца ў сказе ў залежнасці ад значэння таго слова, з якім спалучаецца прыслоўе. Напрыклад, у сказе *Яна апранулася па-зімоваму* прыслоўе *па-зімоваму* прымыкае да дзеяслова *апранулася*, указвае на спосаб дзеяння, з’яўляецца акалічнасцю спосабу дзеяння. У сказе *Сонца было па-зімоваму халоднае* тое ж прыслоўе *па-зімоваму* прымыкае да якаснага прыметніка *халоднае*, мае значэнне параўнання (‘як зімой’); у гэтым сказе прыслоўе (акалічнасць спосабу дзеяння) выкарыстоўваецца для ўдакладнення якасці.

Прымыкаючы да дзеясловаў, у тым ліку да дзееспрыетнікаў і дзееспрыслоўяў, прыслоўі абазначаюць розныя прыметы дзеяння:

– месцад зьянення: *Воддаль бялее гонкімі стваламі чарада бярозак...* (Г. Хадкевіч);

– час дзеяння: *Вясной дрэўца пусціла першыя зялёныя пятакі глянцавітага лісця* (М. Ракітны);

– спосаб дзеяння: *Толькі недзе на дрэве млосна стогне спявачка поўдня тукаўка...* (М. Ракітны);

– ступень дзеяння: *Майка Светлік значна змянілася за апошні год* (М. Лынькоў);

– прычыну дзеяння: *Гэта было сказана ім згарача;*

– мэтадзеяння: *Гэта было зробленапапаказ.*

Прымыкаючы да прыметнікаў, прыслоўі абазначаюць ступень якасці ці надаюць новае адценне якасці: *Мусіць, таму пасеялі, што зямля тут надта неурядлівая — пясок ды падзол* (К. Кірэнка). *Паўднёвы вецер прынёс па-вясноваму мяккую цяплынь і безліч забытых за зімупахай* (А. Асіпенка). *У гэтым ланцугу вельмі важных прычын і з’яў... рэчка займала не апошнія месца...* (Я. Колас).

Падобныя значэнні маюць прыслоўі, калі яны прымыкаюць да якасных прыслоўяў, утвораных ад прыметнікаў: *Гэтаю сцежкаю мне падабалася хадзіць, асабліва летам, калі па-чалавечы задумліва шуміць каласамі поле* (Я. Сіпакоў). *Ён (цецярук) па-ранейшаму стаяў незварушына, высока падняўшы галаву, насцярожаны, маўклівы, зусім блізка* (М. Паслядовіч).

Такія ж значэнні ўласцівы і для прыслоўяў, якія адносяцца да займеннікаў-прыметнікаў: *Мясцовасць тут мела зусім іншы выгляд...* (Я. Колас).

Прымыкаючы да назоўнікаў, прыслоўі маюць розныя значэнні ў залежнасці ад значэння назоўніка:

– прымыкаючы да аддзяслоўных назоўнікаў, якія абазначаюць дзеянні, прыслоўі, указваючы на розныя абставіны дзеянняў, характарызуюць назоўнікі: *Штодзённае чытанне ўголас дапамагло мне выправіць недахопы вымаўлення;*

– прымыкаючы да назоўнікаў, якія маюць якаснае значэнне, прыслоўі ўказваюць на ступень якасці: *Перада мною стаяў амаль дзядуля. Яна яшчэ зусім дзіця;*

– прымыкаючы да назоўнікаў, якія абазначаюць прадметы, прыслоўі з розных бакоў азначаюць іх: *Убачыў блакітныя вочы навываце.*

У залежнасці ад лексічнага значэння прыслоўі падзяляюцца на азначальныя і акалічнасныя.

Азначальныя прыслоўі абазначаюць якасці і ўласцівасці, характэрныя прыметам, ступень прыметы і спосаб яе праўлення: *модна апрацавана, вельмі стаміцца, жыць удвух, адносіцца па-сяброўску, пайсці нацянькі.*

Сярод азначальных вылучаюцца:

– якасныя прыслоўі, якія выражаюць ацэнку дзеяння ці прыметы і адказваюць па пытанне *як?*: *весела, шчодро, ласкава.* Якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, вызначаюцца наступнымі ўласцівасцямі: 1) могуць мець ступені параўнання: *весела — весялей — больш (менш) весела — найвесялей — найбольш весела;* 2) дапускаюць утварэнні са значэннем ацэнкі і меры якасці: *ціхенька, танусенька, страшэнна;* 3) могуць уступаць у антанімічныя адносіны: *цёпла — холадна, весела — сумна;*

– колькасныя прыслоўі, якія абазначаюць колькасць дзеяння, інтэнсіўнасць дзеяння ці яго мяжу, а таксама меру або ступень якасці і адказваюць на пытанні *колькі? як многа?*: *дужа, прыблізна, крыху, датла, удосталь, мала, цалкам.* Колькасныя прыслоўі выкарыстоўваюцца пры дзеясловах, якія абазначаюць дзеянне, зменлівае ў колькасных адносінах: *вельмі вырас, зусім не спіць, трохі працаваць.* Але часцей за ўсё яны спалучаюцца з прыметнікамі і прыслоўямі: *надзвычай важны, вельмі карысны, надта важны; вельмі многа, фантастычна цяжка, адносна проста.*

Акалічнасныя прыслоўі называюць прыметы, знешнія ў адносінах да іх носьбітаў, вызначаюць прымету, абазначаючы месца, час, мэту, прычыну: *сядзець злева, прыехаць учора, зрабіць назло, сказаць спрасоння.*

Сярод акалічнасных прыслоўяў вылучаюцца:

– прыслоўі месца, якія паказваюць на месца, напрамак, мяжу распаўсюджвання дзеяння: *зверху, дахаты, блізка;*

– прыслоўі часу, якія ўказваюць на час: *учора, увосень, летам, пазаўчора, заўтра;*

– прислоўі прычыны, якія паказваюць, па якой прычыне ці пры якіх абставінах адбываецца дзеянне: *здуру, спрасоння, згарача*;

– прислоўі мэты, якія паказваюць, для чаго, з якой мэтай адбываецца дзеянне: *узаймы, напаказ, назло*.

Большасцю вучоных у асобную групу вылучаюцца якасна-акалічнасныя прислоўі, якія надаюць дзеянню якасную характарыстыку з адценнем акалічнаснай прыметы. Сюды адносяцца:

– прислоўі спосабу дзеяння, у якіх якасная характарыстыка дзеяння сумяшчаецца з указаннем на шлях або спосаб утварэння дзеяння: *шэптам, цішком, па-гаспадарску*. У адрозненні ад якасных прислоўяў яны не маюць ступеняў параўнання і суадносяцца перш за ўсё не з прыметнікамі, а з назоўнікамі ці дзеясловамі: *уброд, наперабой, паўзком, напрамку* і інш.

– прислоўі параўнання, у якіх якасная характарыстыка дзеяння даецца шляхам параўнання: *па-воўчы, роем, віхрам*;

– прислоўі сумеснасці, у якіх якасная характарыстыка дзеяння сумяшчаецца з указаннем на сумеснасць яго выканання: *разам, утрох, сумесна*.

6.2 Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прислоўяў

Прислоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, захоўваюць не толькі іх лексічнае значэнне, але і здольнасць мець ступені параўнання.

Як ужо адзначалася, большасць якасных прислоўяў можа паказваць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці, што знаходзіць сваё выражэнне ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання прислоўяў абазначае прымету, якая праяўляецца ў большай меры ў параўнанні са звычайнай (*больш шчыра ўсміхацца, шчыльней прычыніць*), а найвышэйшая ступень параўнання паказвае, што прымета праяўляецца ў самай высокай ступені (*найбольш шчыра ўсміхацца, найшчыльней прычыніць*). Розніца паміж вышэйшай і найвышэйшай ступенямі параўнання ў тым, што для першай пунктам адліку з'яўляецца адзін прадмет ці некалькі прадметаў, а для другой — увесь клас аднародных прадметаў.

Змяненне па ступенях параўнання адбываецца за кошт зменысуфіксаў і асноў, шляхам далучэння прыстаўкі (для простых форм) ці дапаможных слоў *больш (болей), менш (меней), найбольш (найболей)* — (для складаных форм).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад асновы якаснага прислоўя пры дапамозе далучэння суфікса *-ей(-эй)*: *ярка — ярчэй, радасна — радасней*; *Створанае ім (М. Багдановічам) вытрымала выпра-баванне часам і не толькі не набыла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім характэрам увесь славянскі свет*

(А. Бачыла), а таксама шляхам суплетывізму асноў: *многа — больш (болеі), добра — лепш (лепей)*. Формы з суфіксам *-ш-* найбольш пашыраны ў беларускім маўленні.

У мастацкай літаратуры сустракаем словы *даўней, раней, далей*, ужытыя са значэннем ‘некалі’, ‘калісьці’, ‘потым’. Вышэйназваныя прыслоўі страцілі значэнне вышэйшай ступені параўнання: *Але калі раней дарога ўпадала ў вёску, то цяпер, хутчэй, наадварот: вёска ўпадае ў дарогу* (А. Разанаў).

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да якасных прыслоўяў (звычайная ступень) слоў *больш (болеі), менш (меней)*: *больш адказна, больш смела, менш эканомна, менш актуальна*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад простага формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўя пры дапамозе прыстаўкі *най-*: *эканомней — найэканомней, менш — найменш*.

Пры ўтварэнні складанай формы найвышэйшай ступені параўнання да якаснага прыслоўя далучаюцца словы *найбольш (найболеі), найменш (найменей)*: *найбольш (найболеі) слухна, найменш (найменей) прынцыпова*. Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання можа ўтварацца і шляхам далучэння да простага формы вышэйшай ступені параўнання слоў *за ўсё, за ўсіх*: *вышэй — вышэй за ўсіх, лепш — лепш за ўсё*.

Складаныя формы ступеняў параўнання прыслоўяў могуць утварацца ад усіх якасных прыслоўяў.

Да формаў вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў могуць далучацца часціцы *яшчэ, усё, куды (яшчэ цяплей, куды далей, усё ніжэй)*, а да формаў найвышэйшай ступені параўнання — *як, чым, што (як найтанчэй, чым найдалей, што найлепш)*, якія ўзмацняюць значэнне ступеняў параўнання ці надаюць адценне самай высокай ступені якасці.

Прыслоўі са значэннем ацэнкі і меры якасці, утвораныя ад якасных прыслоўяў, акрамя ўласціваасці даваць ацэнку пэўным дзеянням і прыметам, здольны перадаваць экспрэсіўныя адценні (ласкальнасці, пагарджальнасці, зневажальнасці і інш.): *роўнёнька, ранавата, танюсенька, паўнютка* і інш. Утвараюцца гэтыя прыслоўі пры дапамозе тых самых суфіксаў, што і прыметнікі са значэннем ацэнкі і меры якасці.

Значэнне высокай меры якасці ў спалучэнні з экспрэсіўным значэннем ласкальнасці перадаецца пры далучэнні да якаснага прыслоўя суфікса *-еньк(-аньк-)*: *чысценька, утульнёнька, свежанька, смачнёнька, актыўнёнька*. *Часамі, як кажучь, чалавек трапляе ў ичаслівы струмень, што так лагоднёнька носіць цябе па хвалях жыцця* (Я. Колас). *Пры ім расказвалі ўсё чысценька пра таго, хто з вёскі натварыў нечага, пра людзей з суседніх вёсак* (Ф. Янкоўскі).

Пры ўтварэнні прыслоўяў са значэннем ласкальнасці ці па-мяншальнасці ўжываюцца таксама суфіксы *-утк-(-ютк-)*, *-усеньк-(-юсеньк-)*, *-усенечк-(-юсенечк-)*: *ціхутка, ранютка, ціхусенька, ціхусенечка*.

Узмацняльна-павелічальнае значэнне надаюць прыслоўям суфіксы *-енн-(-энн-)*, *-эзн-*, *-эразн-:страшэнна, шырачэзна*.

Суфікс *-ават-* мае значэнненепаўнатыякасці: *сумнавата, пазнавата, страшнавата, высакавата*.

З памяншальна-ласкальным значэннем ужываюцца і некаторыя іншыя прыслоўі (*крышку, крышачку, вечарком, трошачкі*): *Я, трошачкі счакайшы, вышмыгнуў з хаты і памчаўся на ўздагон Любе* (А. Марціновіч).

Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў таксама могуць утварацца пры дапамозе прыставак *за-, пры-, архи-, звыш-: завысока, прыспакойна, архісучасна, звышнатуральна*, а таксама шляхам паўтарэння прыслоўяў: *далёка-далёка*.

6.3 Утварэнне прыслоўяў

Прыслоўі ўтвараюцца ад розных часцін мовы. Значная частка іх ўтворана ад склонавых формаў іменных часцін мовы. Самы пашыраны тып словаўтварэння для прыслоўяў *марфалагічны*. Найбольш распаўсюджаныя спосабы:

– суфіксальны. Гэтым спосабам прыслоўі ўтвараюцца ад прыметнікаў (*позні → позна, смелы → смела, даўні → даўно*), лічэбнікаў (*двое → двойчы*), некаторых дзеепрыметнікаў (*асірацелы → асірацела, захоплены → захоплена, упэўнены → упэўнена*), дзеясловаў (*ляжаць → лежма, гуляць → гульма, крычаць → крычма, валіць → валам, цурчэць → цурком, тырчаць → тырчком*), адзінкавых назоўнікаў (*крыха → крыху, капля → каплю, кропля → кроплю*);

– прыставачны спосаб характэрны для ўтварэння прыслоўяў ад прыслоўяў (*мала → замала, летась → пазалетась, весела → нявесела, заўтра → назаўтра, куды → абы-куды, як → ніяк, заўтра → паслязаўтра*);

– прыставачна-суфіксальны спосаб лічыцца самым распаўсюджаным ва ўтварэнні прыслоўяў. Прыслоўі ўтвараюцца шляхам адначасовага далучэння прыстаўкі і суфікса ад назоўнікаў амаль ва ўсіх склонах: родным (*з боку → збоку, зверху → зверху, з гары → згары*), вінавальным (*у вясну → увесну*), месным (*на волі → паволі, у версе → уверсе, у нізе → унізе*).

Да ўтваральных асноў якасных і адносных прыметнікаў можа далучацца прыстаўка *па-* і суфіксы *-аму,-яму, -ому, -ы, -у:зімовы → па-зімоваму, летні → па-летняму, франтавы → па-франтавому, дзіцячы → па-дзіцячы, суседскі → па-суседску*. Прыставачна-суфіксальным спосабам утвараюцца прыслоўі ад поўных (*ушчыльную, усяпную, урассыпную, збольшага, упустую*) і кароткіх прыметнікаў (*дасуха, зрэдку, справа, змоладу, паціху, пароўну, управа, навечна, зажыва*).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утвараюцца некаторыя прыслоўі і ад займеннікаў (*што* → **нашто**, *мой* → **па-мойму**, *свой* → **па-свойму**, *наш* → **па-нашаму**, з усім → **зусім**, *за тым* → **затым**).

Прыставачна-суфіксальны спосаб характэрны і для ўтварэння прыслоўяў ад лічэбнікаў (*двое* → **удва[йя]**, *два* → **удвух**, *сямёра* → **усемярых**, *адно* → **заадно**, *другое* → **па-другое**).

Пры зліцці ў адно слова прыназоўнік становіцца прыстаўкай, а канчатак — суфіксам прыслоўя: *злёгку*, *памалу*, *увечары*, *улева*, *утрох*, *ручную*, *спярша*.

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца і ад дзеясловаў (*прыкусіць* → **упрыкуску**, *перамяшаць* → **уперамешку**, *пераганяць* → **наперагонкі**, *есці* → **поедам**, *хапаць* → **похапкам**);

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб. Гэты спосаб выкарыстоўваецца актыўна пры ўтварэнні прыслоўяў ад назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку вінавальнага склону другога скланення і некаторых назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку вінавальнага склону трэцяга скланення з прыназоўнікамі **за**, **на**, **у**, **пад**: *наперад*, *назад*, *удзень*, *уверх*, *напаказ*, *уголас*, *увосень*, *накрыж*, *падчас*. Пры дапамозе далучэння прыстаўкі і нулявога суфікса ўтвараюцца прыслоўі і ад дзеясловаў (*даганяць* → **наўздагон**, *выпускаць* → **навыпуск**, *замяняць* → **узамен**);

– постфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння прыслоўяў ад прыслоўяў (*дзе* → **дзе-небудзь**, *калі* → **калісь**, *куды* → **кудысьці**).

Складаныя прыслоўі ўтвараюцца:

– складана-нульсуфіксальным спосабам: *штодзень*, *штоноч*, *штомесця*, *штогод*, *штовечар*;

– складана-суфіксальным спосабам: *самакатам*, *самаходам*, *мімаходам*, *мімалётам*, *штоночы*, *штомінуту*, *штохвіліны*;

– складана-прыставачна-нульсуфіксальным спосабам: *крыж-накрыж*, *перш-наперш*, *сам-насам*;

– спосабам словаскладання: *там-сям*, *туды-сюды*, *так-сяк*, *як-ніяк*, *далёка-далёка*, *высока-высока*.

Прыслоўе *мімаволі* ўтварылася лексіка-сінтаксічным шляхам. Сінтаксічная сувязь гэтага спалучэння (кіраванне) застаецца жывой у структуры вытворнага слова.

Марфалагічна-сінтаксічным шляхам утвараюцца прыслоўі ў працэсе *адвербілізацыі* — пераходу ў прыслоўі іншых часцін мовы, якія страчваюць сваё лексічнае і граматычнае значэнне і змяняюць сінтаксічную функцыю.

Адвербілізуюцца некаторыя назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку (*летам*, *восенню*, *ноччу*, *роем*, *зімой*, *зайцам*, *вясной*): *Позна ноччу тата прыехаў з камандзіроўкі*. (У. Ліпскі); *Але зімой да мокрых ног*

пачаў прыліпаць снег, замярзаць. (В. Гурскі);творнага склону множнага ліку (часамі, гадамі): *Гадамі працаваць над дысертацыяй*;роднага склону множнага ліку (дамоў):— *Ой, мне пара дамоў, мама будзе шукаць, — схаянулася воблачка*(М. Шубіч); роднага склону адзіночнага ліку (дома): *Шмат сабрала пчолка мёду з розных кветак, дома ім накорміць родных пчолак-дзетак.* (Я. Журба);некаторыя азначальныя займеннікі (*сам, сама*): *А сёння я пацвердзіць рад, што бачыў сам на дрэўцы тонкім і груш, і яблык розных шмат...* (Х. Гурыновіч), а таксама дзеепрыслоўі, калі яны стаяць пасля дзеяслова, адказваюць на пытанне акалічнасці спосабу дзеяння: *ішлі спяваючы, падымае жартуючы, чытаў лежачы, есці стаячы, сядзець надзьмуўшыся, жыць прыпяваючы.*

Набываць значэнне прыслоўя могуць і такія займеннікі, як *тamu, чamu, чамусьці, штосьці, чамусь*.Толькі **тamu** чалавеку, які любіць свой край, ён раскрывае свае таямніцы. — *Дзень па-асеннямy хмуры, тamu пад нагамі елак амаль вячэрні паўзмрок. Штосьці спявае пашчотнае бор...* — *Не сядзіцца штосьці дома.*

Спецыфіка прыслоўя як часціны мовы праяўляецца ў тым, што пераход слова з любой часціны мовы ў прыслоўе выражаецца перш за ўсё ў набыцці акалічнаснай сінтаксічнай функцыі і страце ўласцівасцяў змяняцца па склонах, родах, часах і г. д.

Такім чынам, прыслоўі ўтвараюцца амаль ад усіх часцін мовы. Утваральнай базай для прыслоўяў выступаюць назоўнікі (*насілу, убок, напраўдзе, вясною*), прыметнікі (*па-чалавечы, дацямна, усяляную*), займеннікі (*па-вашаму, нашто, па-мойму*), лічэбнікі (*упяцёх, натрае, двойчы*), дзеяслоўныя формы (*усхваля-вана, бесперастанку, наўздагон*). Найбольш прадуктыўным для прыслоўяў з'яўляецца ўтварэнне ад назоўнікаў і прыметнікаў.

6.4 Правапіс прыслоўяў

Напісанне прыслоўяў залежыць ад асаблівасцяў іх утварэння, значэння ўтваральнай асновы.

Праз злучок пішуцца прыслоўі:

1) з прыстаўкай *па-* і суфіксамі *-аму, -яму, -ому, -му*, утварэння ад прыметнікаў і займеннікаў: *па-новаму, па-летняму, па-нашаму, па-старому, па-мойму*;

2) з прыстаўкай *па-*і суфіксам *-у*, утварэння ад адносных прыметнікаў: *па-беларуску, па-людску*;

3) з прыстаўкай *па-*і суфіксам *-ы*, утварэння ад прыналежных прыметнікаў: *па-воўчы, па-дзіцячы, па-чалавечы*;

4) з прыстаўкай *па-* і суфіксам *-ае*, утварэння ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-пятае*;

5) утвораня шляхам словакладання: *далёка-далёка, ледзь-ледзь, дзе-нідзе, як-ніяк*;

6) утвораня складана-прыставачна-нульсуфіксальным спосабам: *крыж-накрыж, сам-насам, раз-пораз*;

7) утвораня пры дапамозе прыстаўкі *абы-*ад прыслоўяў: *абы-дзе, абы-як*;

8) утвораня пры дапамозе постфікса *-небудзь* ад прыслоўяў: *дзе-небудзь, куды-небудзь*;

9) прафесіяналізмы *дэ-факта, дэ-юрэ, на-гара*.

Разам пішуцца прыслоўі:

1) утвораня прыставачным спосабам ад прыслоўяў: *пазалетась, назаўжды, занадта*.

2) утвораня прыставачна-суфіксальным спосабам ад назоўнікаў: *уверсе, дахаты, наперадзе*;

3) утвораня прыставачна-нульсуфіксальным спосабам ад назоўнікаў: *уверх, увосень, убок, удзень*;

4) утвораня прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку: *памалу, паціху, падоўгу, злёгка, дабля, зацемна*;

5) утвораня прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметнікаў жаночага роду: *начыстую, упустую, урасьвітную, ушчыльную (але: у адкрытую, на міравую, на бакавую)*.

6) утвораня складана-суфіксальным і складана-нульсуфіксальным спосабамі: *штовечар, штомесяц, мімаходам, самакатам, штораніцы*;

7) утвораня прыставачна-суфіксальным спосабам ад уласна-колькасных і зборных лічэбнікаў, а таксама ад указальных і азначальных займеннікаў: *учатырох, утраіх, удвая (але: у адно, па двое, па трое), затым, зусім*;

8) утвораня ад назоўнікаў, якія ў сучаснай беларускай мове самастойна не ўжываюцца: *дашчэнтту, досыць, даспадобы, неўзабаве, неўпапад, зняначку, запанібрата, употай, наўзрыд*.

Ад прыслоўяў неабходна адрозніваць спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: **без:** *без разбору, без толку, без аглядкі, без канца (але: бясконца), без промаху, без упынку*; **да:** *да зарэзу, да адвалу, да смаку, да ўпаду, да пары, да часу, да астатку, да душы, да заўтра, да паўночы, да паўмерці, да пабачэння*; **з:** *з разбегу, з разгону, з размаху, з ходу, з гарачкі, з налёту, з наскоку, з маху, з часам*; **на:** *на бягу, на ляту, на хаду, на віду, на золку, на смак, на слых, на смех, на мазі, на выбар, на абмен, на досвітку, на славу, на вока, на злосць (але: назло), на жаль, на скаку, на грэх, на дзва, на памяць, на руку, на зарэз, на вякі, на ноч (але: нанач), на світанні, на парукі, на сподзе, на паслязаўтра, на пабягушках, на кукішках, на карачкі*; **у:** *у абхват, у абмен, у абдымку, у абрэз, у адзіночку, у пару, у абцяжску, у ахвоту, у нагу, у меру, у адказ, у прыдатак, у тупік, у момант, у час, у даўжыню, у сапраўднасці*,

у наяўнасці, у шырыню; **па:** па душы, па горла, па парадку, па чарзе, па меры, па памяці, па справе, па сіле, па душы, па часе, па вушы, па шчырасці; **пад:** пад бокам, пад спод, пад сподам, пад сілу, пад раницу, пад пахі, пад поўнач, пад рукой, пад вечар.

6.5 Марфалагічны разбор прыслоўяў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Часціна мовы. 2. Разрад прыслоўя паводле значэння. 3. Ад якой часціны мовы ўтворана. 4. Ступень параўнання (калі прыслоўе яе мае). 5. Форма ацэнкі і меры якасці (калі прыслоўе яе мае). 6. Сінтаксічная роля ў сказе.

У з о р.

Унізе цвырчэла вада ў рачулыцы (К. Чорны).

Унізе — прыслоўе акалічнаснае месца, утворана ад назоўніка *ніз* прыставачна-суфіксальным спосабам, у сказе з’яўляецца акалічнасцю месца.

Гласарый

Азначальныя прыслоўі абазначаюць якасці і ўласцівасці, характэрныя прыметам, ступень прыметы і спосаб яе праяўлення.

Акалічнасныя прыслоўі называюць прыметы, знешнія ў адносінах да іх носьбітаў, вызначаюць прымету, абазначаючы месца, час, мэту, прычыну.

Колькасныя прыслоўі абазначаюць колькасць дзеяння, інтэнсіўнасць дзеяння ці яго мяжу, а таксама меру або ступень якасці і адказваюць на пытанні *колькі? як многа?*

Прыслоўе — гэта часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, прымету прадмета ці іншай прыметы.

Прыслоўі месца паказваюць на месца, напрамак, мяжу распаўсюджвання дзеяння.

Прыслоўі мэты паказваюць, для чаго, з якой мэтай адбываецца дзеянне.

Прыслоўі параўнання абазначаюць якасную характарыстыку дзеяння, якая даецца шляхам параўнання.

Прыслоўі прычыны паказваюць, па якой прычыне ці пры якіх абставінах адбываецца дзеянне.

Прыслоўі спосабу дзеяння абазначаюць якасную характарыстыку дзеяння, якая сумяшчаецца з указаннем на шлях або спосаб утварэння дзеяння.

Прыслоўі сумеснасці абазначаюць якасную характарыстыку дзеяння, якая сумяшчаецца з указаннем на сумеснасць яго выканання.

Прыслоўі часу ўказваюць на час ажыццяўлення дзеяння.

Якасна-акалічнасныя прыслоўі надаюць дзеянню якасную характарыстыку з адценнем акалічнаснай прыметы.

Якасныя прыслоўі выражаюць ацэнку дзеяння ці прыметы і адказваюць на пытанне *як?*

БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)

7.1 Лексічнае значэнне, граматычныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў

Безасабова-прэдыкатыўныя словы — гэта самастойная часціна мовы, якая аб'ядноўвае ў сваім складзе нязменныя словы з агульным значэннем стану і выступае ў функцыі галоўнага члена аднаасастаўнага сказа: *У наветры яшчэ сыра* (Я. Скрыган). Зрэдку безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць выступаць у ролі выказніка пры дзейніку, выражаным інфінітывам: *Ехаць па гэтай дарозе прыемна*.

У тэрміне «безасабова-прэдыкатыўныя словы» падкрэсліваецца сінтаксічная функцыя гэтага лексіка-граматычнага разраду слоў (яны выступаюць у ролі галоўнага члена аднаасастаўнага безасабовага сказа). Часта гэты разрад слоў называюць «словамі катэгорыі стану», таму што іх агульнае катэгарыяльнае значэнне — выражаць стан ці абазначаць ацэнку стану.

У школьнай практыцы выкарыстоўваюцца тэрміны «прэдыкатыўныя прыслоўі» і «прэдыкатывы», зыходзячы з таго, што безасабова-прэдыкатыўныя словы ў сказе выконваюць функцыю галоўнага члена аднаасастаўнага сказа.

З усіх тэрмінаў, мабыць, найбольш прымальным можна лічыць тэрмін «безасабова-прэдыкатыўныя словы».

Граматычныя рысы безасабова-прэдыкатыўных слоў — гэта адсутнасць скланення і спражэння.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы з суфіксам *-а* могуць мець простыя і складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, якія ўтвараюцца пры дапамозе тых самых суфіксаў і прыставак, што і ступені параўнання аманімічных прыслоўяў: *Цяжэй было аддзяліць тых няшкодных звяроў, якія былі на палубе разам з драпежнымі* (Я. Маўр).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць мець суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі: *Чысценька, беленька. І над усім пануе як бы святочнасць, урачыстасць* (Б. Сачанка). Для іхуласцівы і формынепаўнатыякасіці: *халаднавата, цёмнавата. Кругом зрабілася сцішна і жаўтавата, як на шарай гадзіне* (У. Адамчык). *Цяпер жа яшчэ ранавата для светлячкоў* (А. Кулакоўскі).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы, з'яўляючыся нязменнай часцінай мовы, не могуць уступаць у сувязь дапасавання ці кіравання з іншымі словамі ў сказе. Выступаючы ў ролі выказніка, яны самі патрабуюць ад дзеяслова выкарыстання ў адзіна магчымай форме — у інфінітыве: *Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не гасцем...* (Р. Барадулін). *Як лёгка на перад глядзець, калі табе дваццаць. Адзвоніць асення медзь — як цяжка назад*

аглядацца (В. Зуёнак). Функцыю выказніка безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць выконваць самастойна або ў спалучэнні з дзеяслоўнымі звязкамі ці інфінітывамі: *Хораша ў полі зімой* (М. Лынькоў). *Добра было ў лесе, поўным птушых галасоў* (І. Мележ).

Час і лад у безасабова-прэдыкатыўных словах праяўляюцца ў кантэксце: пры безасабова-прэдыкатыўных словах звязка ў прошлым часе (*было, стала*) указвае на прошлы час (*Мне было маркотна. Стала холадна*); звязка ў будучым часе (*будзе, стане*) указвае на будучы час (*У пакоі будзе цяплей*), а звязка ва ўмоўным ладзе надае значэнне пажаданасці (*Было б заўтра цёпла!*) ці ўмовы (*Было б цёпла, можна было б пагуляць*).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць кіраваць дапаўненнем, выражаным назоўнікам ці займеннікам (*ікада брата, досыць з мяне*) і мець пры сабе акалічнасці: *У істочцы па-зімоваму холадна* (В. Быкаў).

У сказе *На вуліцы цёпла* слова *цёпла* абазначае стан навакольнага асяроддзя, з'яўляецца выказнікам у аднастаўным безасабовым сказе. Безасабова-прэдыкатыўнае слова *цёпла* аманімічнае кароткай форме прыметніка і прыслоўю: *Ночцёпла* (*цёпла* — кароткая форма прыметніка); *Мы цёпла віталі нашых гасцей* (*цёпла* — прыслоўе).

Такім чынам, безасабова-прэдыкатыўныя словы вылучаюцца ў асобую лексіка-граматычную групу на аснове семантычных, марфалагічных і сінтаксічных прымет.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць абазначаць:

- стан прыроды: *марозна, ветрана, цёпла*;
- стан навакольнага асяроддзя: *холадна, сыра, брудна*;
- фізічны стан жывых істот: *цяжка, мокра, лёгка*;
- псіхічны стан чалавека: *весела, неспакойна, прыемна*;
- суб'ектыўную ці аб'ектыўную ацэнку стану ці якога-небудзь становішча: *вузка, цесна, рыбна, хлебна*;
- ацэнку стану з боку меры: *многа, недастаткова, досыць*;
- ацэнку стану ці становішча з маральна-этычнага боку: *сорам, грэх, страх, дзіва, смех*;
- мадальную ацэнку стану ў адносінах магчымасці, неабходнасці: *можна, нельга, трэба, неабходна, патрэбна, немагчыма*;
- мадальна-валявыя імпульсы: *ахвота, лягота*;
- ацэнку стану з пункту погляду часу яго ажыццяўлення: *пара, рана, позна, час*;
- ацэнку становішча з боку зрокавых і слыхавых успрыманняў: *відаць, відно, чуваць, чуць, чутно*.

Некаторыя безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць мець некалькі значэнняў і ўваходзіць у розныя семантычныя групы: *На вуліцы цёпла*.

Мне цёпла. У першым сказе слова *цёпла* абазначае стан навальнага асяроддзя, а ў другім — стан чалавека.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія абазначаюць стан навакольнага асяроддзя, звычайна спалучаюцца толькі з акалічнаснымі словамі, зрэдку з дапаўненнем у родным склоне, аднак пры іх не можа быць давальнага склону, які абазначае суб'ект: *На вуліцы шумна.*

Некаторыя безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія выражаюць фізічны стан жывых істот, могуць мець пры сабе акалічнаснае слова, якое ўказвае на месца ці прадмет, ахоплены указаным станам (*Там холодна*), іншыя — абазначаюць стан самой жывой істоты, перадаюць яе адчуванні, таму пры такіх безасабова-прэдыкатыўных словах выкарыстоўваюцца словы, якія ўказваюць на асоб, якім даводзіцца адчуваць той ці іншы стан (*Яму было холодна*).

Некаторыя лінгвісты вылучаюць у асобную групу словы тыпу *крышка, каюк, капут* і інш., якія традыцыйна разглядаюцца як выклічнікі. Аднак у адрозненні ад выклічнікаў гэтыя словы, па-першае, граматычна звязаны з іншымі словамі: яны кіруюць давальным склонам суб'екта (*яму капут*), спалучаюцца з акалічнаснымі словамі (*тут яму і капут*); па-другое, абазначаюць стан каго(чаго)-небудзь, які быццам бы вырашае будучыню: *Сэрца не хоча працаваць. Капут старому.*

7.2 Суадноснасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з рознымі часцінамі мовы

Безасабова-прэдыкатыўныя словы ўзніклі на базе прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў. За кошт гэтых часцін мовы папаўняюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы і зараз. Безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія ўтварыліся даўно і страцілі непасрэдныя сувязі з іншымі часцінамі мовы, у сучаснай мове лічацца невытворнымі. Паводле паходжання безасабова-прэдыкатыўныя словы падзяляюцца на дзве групы:

– **н е в ы т в о р н ы я** безасабова-прэдыкатыўныя словы не могуць быць аднесены ні да адной з іншых часцін мовы. Гэтыя словы абазначаюць мадальную ацэнку стану: *трэба, шкада, сорамна, боязна, нельга, можна* і інш.;

– **в ы т в о р н ы я** безасабова-прэдыкатыўныя словы не страцілі словаўтваральных сувязяў з прыметнікамі, назоўнікамі, прыслоўямі, дзеясловамі. Да іх адносім:

1) безасабова-прэдыкатыўныя словы, у складзе якіх ёсць суфікс *-а* ці *-о*. Такія словы ўтварыліся ад якасных прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-а*: *балюча, весела, дымна, шумна, змрочна, чутно, відно* і інш. У якасці асноўнага лексічнага значэння безасабова-прэдыкатыўных слоў замацавалася прамое значэнне прыметніка, напрыклад: *На вуліцы цёпла*. Безасабова-прэдыкатыўнае слова *цёпла* ўтворана ад прыметніка *цёплы*, які мае прамое значэнне 'стан асяроддзя з боку тэмпературных прыкмет';

2) безасабова-прэдыкатыўныя словы, утвораныя ад абстрактных назоўнікаў: *дзіва, страх, жах, смех, ахвота, лянота, сорам, ганьба, час, пара, грэх* і інш.: *Неўзабаве надыдзе пара, калі ў гэтых пасуравельных беразьяках пачне дражніцца жаўцізнаю сама восень...* (І. Пташнікаў). Пры пераходзе ў безасабова-прэдыкатыўныя словы назоўнікі страчваюць не толькі значэнне прадметнасці, але і граматычныя значэнні, уласцівыя назоўнікам, — значэнні склону, роду і ліку. У некаторых выпадках такія безасабова-прэдыкатыўныя словы захоўваюць здольнасць мець дапасаванае азначэнне з самай агульнай семантыкай: *Самая пара сказаць пра ўсё, што адбылося тады*. Яны могуць мець пры сабе азначальныя прыслоўі (*зусім неахвота, вельмі сорам*), а таксама давальныя асобы і падпарадкаваныя інфінітыў (*яму лянота зварухнуцца*);

3) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад прыслоўяў: *рана, позна, многа, мала, досыць, дастаткова, блізка, даволі, далёка*. Ад прыслоўяў безасабова-прэдыкатыўныя словы адрозніваюцца тым, што, па-першае, прыслоўі абазначаюць прымету дзеяння, а безасабова-прэдыкатыўныя словы зусім не абазначаюць прыметы, а выражаюць стан жывых істот, асяроддзя, прадметаў; па-другое, прыслоўі прымыкаюць да галоўных слоў, а безасабова-прэдыкатыўныя словы, наадварот, падпарадкоўваюць сабе інфінітыў: *Мы рана справіліся* (прыслоўе) — *Нам яшчэ рана выязджаць* (безасабова-прэдыкатыўнае слова); па-трэцяе, прыслоўі звычайна не кіруюць давальным суб'екта, а для безасабова-прэдыкатыўных слоў уласціва кіраванне давальным склонам, які абазначае асобу (ці прадмет), якая знаходзіцца ў тым ці іншым стане: *Мы ўчора позна вярнуліся дахаты* (прыслоўе) — *Ужо позна выязджаць* (безасабова-прэдыкатыўнае слова).

4) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад інфінітываў: *відаць, чуваць, чуць*. Словы *відаць, чуваць* — нязменныя, яны не спрагаюцца, таму, на думку некаторых мовазнаўцаў, іх не варта адносіць да дзеясловаў нават у тых выпадках, калі яны выкарыстоўваюцца ў двухсастаўных сказах, напрыклад: *Выразна відаць лясная сцяжынка, якую густа абступілі тоўстыя камлі хвой, кашлатыя елкі* (С. Александровіч).

5) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад кароткіх формаў дзееспрыметнікаў залежнага стану прошлага часу: *Многа зроблена за гэты час. — Шафа зроблена акуратна*.

Неабходна адрозніваць безасабова-прэдыкатыўныя словы і аманімічныя самастойныя часціны мовы, ад якіх утварыліся безасабова-прэдыкатыўныя словы: *Наперадзе відно было возера. Ужо нічога не відно*. У першым сказе ўжыты кароткі прыметнік, які выконвае функцыю выказніка ў двухсастаўным сказе. Ён змяняецца па родах і ліках: *возера відно, лес відзён, вёска відна, хаты відны*. У другім сказе слова *відно* выступае ў функцыі выказніка ў аднасастаўным безасабовым сказе, яно нязменнае, абазначае ацэнку стану з боку зрокавых успрыманняў.

7.3 Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання (вытворнае ці невытворнае).
3. Лексіка-семантычны разрад.
4. Форма ступені параўнання (калі ёсць).
5. Форма ацэнкі і меры (калі ёсць).
5. Сінтаксічная функцыя.

У з о р.

Жудасна стала тады на сэрцы Івану Мацвеевічу (З.Бядуля)

Жудасна — безасабова-прэдыкатыўнае слова, вытворнае (прыметнікавае), абазначае псіхічны стан чалавека; выконвае функцыю выказніка ў безасабовым сказе.

Гласарый

Безасабова-прэдыкатыўныя словы — гэта самастойная часціна мовы, якая аб'ядноўвае ў сваім складзе нязменныя словы з агульным значэннем стану і выступае ў функцыі галоўнага члена аднасастаўнага безасабовага сказа.

Вытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы не страцілі словаўтваральных сувязяў з прыметнікамі, назоўнікамі, прыслоўямі, дзеясловамі.

Невытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы не могуць быць аднесены ні да адной з іншых часцін мовы.

Тэма 8 МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

8.1 Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы

Мадальныя словы — гэта нязменныя словы, якія выражаюць адносіны ўсяго выказвання ці яго частак да рэальнасці. Мадальныя словы выражаюць мадальную ацэнку аб'ектыўнай рэчаіснасці або выражаюць адносіны гаворачага да ўласнага выказвання; граматычна яны не звязаны з іншымі словамі ў сказе (г. зн. не ўступаюць у сувязі дапасавання, кіравання, прымыкання), але інтанацыйна выдзяляюцца ў структуры сказа. Мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа, выступаюць у функцыі пабочных слоў або (пры дыялогу) валодаюць прэдыкатыўнымі ўласцівасцямі, утвараюць нечлянныя выказванні — словы-сказы. Напрыклад: *Праўда, асінкi вельмі заміналі дубкам, абганялі іх у росце, засланялі святло* (У. Баркоў).

Мадальнае слова можа адносіцца да зместу сказа ў цэлым (*Мабыць, яна сёння не прыйдзе*) ці да асобнага члена сказа (*Яна сёння, мабыць, не прыйдзе*). З сінтаксічнага боку мадальныя словы могуць ужывацца ў значэнні слоў-сказаў (звычайна ў дыялогу), у якасці пабочных слоў, у якасці сцвярджалых слоў у значэнні, бліжкім да мадальных часціц і прыслоўяў: *Безумоўна, гэты чалавек таленавіты* (безумоўна збліжаецца з мадальнай часціцай так); *Гэты чалавек безумоўна таленавіты* (безумоўна — азначальнае прыслоўе); *Гэты чалавек, безумоўна, таленавіты* (безумоўна — мадальнае слова ў ролі пабочнага). У структуры сказа мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа і не спалучаюцца з кампанентамі сказа сінтаксічнай сувязю. Таму іх нельга адносіць да разрады самастойных часцін мовы. Адрозніваюцца яны і ад службовых часцін мовы. Мадальныя словы адрозніваюцца ад знамянальных, з якімі яны звязаны па паходжанні, адсутнасцю намінацыйнай функцыі. Мадальныя словы не з'яўляюцца назвамі прадметаў, прымет ці працэсаў.

8.2 Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе

Усе мадальныя словы абазначаюць тую ці іншую ступень упэўненасці гаворачага ў рэальнасці, верагоднасці, дакладнасці таго, пра што ён паведамляе. У адпаведнасці са ступенню ўпэўненасці мадальныя словы па значэнні дзеляцца на дзве групы:

– мадальныя словы са сцвярджалым значэннем. Яны абазначаюць упэўненасць гаворачага ў рэальнасці таго, пра што гаворыцца ў выказванні: *праўда, факт, безумоўна, канечне, сапраўды, зразумела;*

– мадальныя словы са значэннем верагоднасці, якія абазначаюць няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць, дапушчэнне таго, пра што гаворыцца ў выказванні: *верагодна, відаць, мусіць, магчыма, здаецца, можа*.

Паводле паходжання мадальныя словы падзяляюцца на дзве групы:

– невытворныя мадальныя словы: *мабыць, мусібыць, нябось*;

– вытворныя мадальныя словы, якія не страцілі сувязі з самастойнымі часцінамі мовы, ад якіх яны ўтварыліся: *факт, праўда* (ад назоўнікаў); *магчыма, мажліва, безумоўна, відавочна* (ад прыметнікаў); *сапраўды, канечне, несумненна* (ад прыслоўяў); *мусіць, здаецца* (ад дзеясловаў); *відаць* (ад безасабова-прэдыкатаўных слоў).

Мадальныя словы ў большасці выпадкаў з’яўляюцца функцыянальнымі амонімамі з тымі словаформамі, ад якіх яны марфалагічна, семантычна і сінтаксічна адарваліся: *праўда* — Н.скл. назоўніка і *праўда* — мадальнае слова, *сапраўды* — прыслоўе і *сапраўды* — мадальнае слова. Аднак ёсць і такія мадальныя словы, якія не маюць амонімаў сярод самастойных часцін мовы: *напрыклад, мабыць* і інш.

8.3 Марфалагічны разбор мадальных слоў

Парадак марфалагічнага разбору:

1. Часціна мовы. 2. Разрад паводле паходжання (вытворныя ці невытворныя). 3. Разрад паводле значэння: выражаюць упэўненасць, перакананне, сцвярджэнне, няўпэўненасць і г. д. 4. Роля ў сказе.

У з о р.

Дзядзька, мусіць, прыслухоўваўся да размовы (І. Мележ).

Мусіць — мадальнае слова, вытворнае, выражае няўпэўненасць, меркаванне, выступае ў функцыі пабочнага слова.

Гласарый

Вытворныя мадальныя словы не страцілі сувязі з самастойнымі часцінамі мовы, ад якіх яны ўтварыліся.

Мадальныя словы — гэта нязменныя словы, якія выражаюць адносіны ўсяго выказвання ці яго частак да рэальнасці.

Мадальныя словы са значэннем верагоднасці абазначаюць няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць, дапушчэнне таго, пра што гаворыцца ў выказванні.

Мадальныя словы са сцвярдзальным значэннем абазначаюць упэўненасць гаворачага ў рэальнасці таго, пра што гаворыцца ў выказванні.

Невытворныя мадальныя словы страцілі сувязь з самастойнымі часцінамі мовы, ад якіх утварыліся.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія сінтаксічныя перадумовы выдзялення мадальных слоў?
2. Чым адрозніваюцца мадальныя словы ад слоў іншых часцін мовы?

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Знайдзіце дзеясловы ў тэксце і размяркуйце іх па семантычных групам (дзеясловы руху; дзеясловы ўспрымання; дзеясловы фізічнага стану; дзеясловы псіхічнага стану; дзеясловы канкрэтнага фізічнага дзеяння і г. д.).

Штогод я люблюся Сцяпанавым клёнам. Ён заўсёды самы першы і заўсёды нечакана пачынае жаўцець. Ідзеш, задумаўшыся, і раптам аж спынішся ад узбуджэння — нешта светлае запыніць тваё вока, а хутчэй за ўсё не вока, а душу. Стаіш, прыглядаешся, слухаеш сябе, а тады ўбачыш — вунь яно што: гэта ж пажаўцеў Сцяпанаў клён!

Ён стаіць першы з майго боку. За ім схаваўся граб, а далей зелянее ліпа, і не адна — цэлы гай з аднаго кораня. І ўсе ў рад, і ўсе векавечныя, тоўстыя-тоўстыя, не абхапіць. Яны яшчэ зялёныя, а клён ужо жоўты.

Клён, бачыце, адчуў восень, а вось камары не — як звар'яцелыя вар'ююцца яны, нібы ўлетку, і пакуль што нічога не адчуваюць. Над крыніцаю, у зацененым вербалозам кутку, іх цэлыя хмары: пакуль зачэрпнеш вады, яны абсядуць усяго пябе, а таму перад тым, як ісці па другое вядро, трэба ад іх атрасацца.

І калі б хто-небудзь убачыў, як я нясу з крыніцы ваду, ён бы здзівіўся: ідзе-ідзе чалавек з двума вёдрамі ў руках, а тады рап-там спыніцца, паспешліва, не выбіраючы, паставіць вёдры на зямлю і пачынае махаць вакол сябе рукамі, а пасля зноў падхопіць вёдры і, разліваючы ваду, бегма бяжыць — быццам хто гоніцца ўслед, — уцякае як мага далей ад таго месца, дзе толькі што стаяў (Я. Сіпакоў).

Заданне 2. Прааналізуйце прыведзеныя пытанні і паразважайце пра спалучальныя магчымасці дзеясловаў.

Схадзіць (куды? па што?), сварыцца (на каго? з кім?), ісці (па чым? з кім?), рыхтавацца (да чаго? з кім?), глядзець (што? праз што?), размаўляць (пра што? з кім?), выбегчы (на што? да каго?).

Заданне 3. Спішыце, падкрэсліце ўсе дзеяслоўныя формы, ахарактарызуйце іх значэнне.

Прылятаюць дадому птушкі ці адлятаюць у вырай, з вялікім сумам развітваючыся з радзімаю; кладзецца на паплавы пушысты снег ці яго

зганяюць у рэчкі і азёры паласкавелыя напрудвесні промні; праклёўваюцца лісты з набрынялых пупышак, ці яны, пражыўшы свой год, сваё жыццё, ціха кружачыся, злятаюць надол, — нас заўсёды радуюць дарагія кожнаму з дзяцінства, такія знаёмыя і такія жаданыя краявіды.

Наш родны беларускі край. Ён прыгожы і па-свойму адметны на поўначы і на поўдні, на ўсходзе і на захадзе. Там, дзе цячэ Дзвіна, у якую па-паўночнаму задумліва глядзяцца елкі і сосны, і пятляе між палёў Бярэзіна; дзе струменіць, набіраючыся сілы, Нёман і шырыцца, выбіраючыся з балот, Прыпяць, дзе гамоніць з высокімі берагамі Дняпро і трэцца хвалямі аб лодкі паўднёва-ласкавы Сож... Ён, наш край, прыгожы і непаўторны сваімі рэчкамі і азёрамі. Сваімі лясамі і лугамі, сваімі сцежкамі і дарогамі... (Я. Сіпакоў).

Заданне 4. Спішыце, падкрэсліце інфінітывы, вызначце іх сінтаксічную функцыю.

1. Мама забараніла Андрэю гуляць на вуліцы (Н. Маеўская). 2. Захаваць, данесці да нашчадкаў гісторыю, адлюстраваную ў творах выяўленчага мастацтва, — галоўная мэта музеяў (Л. Сяргеенка). 3. Запісваць сваё гранне жанчына нікому не дазваляла (А. Савіцкі). 4. Цяпер рэдка хто можа абыякава праехаць ці прайсці каля трох бярозак (А. Кулакоўскі). 5. Ён умеў рабіць усё: плаваць, скакаць з парашутам, ездзіць на матацыкле, іграць на гітары, ладзіць турысцкія паходы (С. Явар). 6. Шчасце было слухаць гэты шматгалосы гімн непераможнаму жыццю (Я. Крамко). 7. Безумоўна, усе птушкі наваколя ведалі пра крынічку з гаючай вадой і, мабыць, часта прыляталі сюды палячыцца ад сваіх хвароб або адпачыць у цяньку ці пакупацца ў ручаі (В. Хліманаў). 8. І тады з'яўляецца моцнае жаданне тварыць новы дзень прыгожымі справамі дзеля добра, дзеля будучыні (Т. Хадкевіч). 9. Васіль Захаравіч, выкладчык матэматыкі, раіў ніколі не адкладваць на заўтра тое, што можна зрабіць сёння (Н. Маеўская). 10. Лётчык падае каманду падрыхтавацца (М. Лынькоў). 11. Ходзім мы на возера купацца, ходзім у лес грыбы збіраць... (А. Гардзіцкі).

Заданне 5. Перакладзіце на беларускую мову. Вызначце сінтаксічную функцыю інфінітыва.

1. Он дал строгое приказание не выпускать ее из комнаты и смотреть за тем, чтобы никто с ней не говорил (А. Пушкин). 2. Её преследовала тайная мечта уйти в партизанское подполье, в места, занятые врагом (А. Фадеев). 3. Обломов стал читать вслух (И. Гончаров). 4. Не раз поднималось в её душе непреодолимое желание высказать всё без утайки (И. Тургенев). 5. Леса учат человека понимать прекрасное (А. Чехов). 6. Удивительно приятное занятие лежать на спине в лесу и смотреть вверх!

(И. Тургенев). 7. Запрещаешь петь и улыбаться, а молиться запретил давно (А. Ахматова). 8. Барыня разгневалась, расплакалась, велела отыскать его во что бы то ни стало, уверяла, что она никогда не приказывала уничтожать собаку (И. Тургенев). 9. Любить свою Родину — значит пламенно желать видеть в ней осуществление идеала человечества и по мере сил своих спешествовать этому (В. Белинский). 10. В продолжение вечера я несколько раз нарочно старался вмешаться в их разговор, но она довольно сухо встречала мои замечания, и я с притворной досадою наконец удалился (М. Лермонтов).

Задание 6. Выберыце рад прыкладаў, у якіх роля выдзеленых інфінітываў у сказах адпавядае ўказанай функцыі.

1. Азначэнне.
2. Выказнік.
3. Дзейнік.
4. Акалічнасць.
5. Дапаўненне.

I. 1. Густая асенняя цеплыня, ужо напоеная свежасцю, напамінае, што самая пара **адшукаць** у бярэзніку яблыню-дзічку, **выкапаць** і **перанесці** ў агарод на вясновыя прышчэпы (І. Пташнікаў). 2. Каму з нас прыйшла прыкрая думка **палохаць** ластавак, ужо і не памятаю (А. Пальчэўскі). 3. Дырэктар загадаў яму і Клыбку **збірацца** заўтра ў лес (М. Стральцоў).

II. 1. Прыемна **прайсціся** па прыгожым парку, **удыхнуць** паветра стагоддзяў, **наталіцца** музыкай («Роднае слова»). 2. Цяжка **адарваць** вочы ад казачнай прыгажосці (І. Мязэвіч). 3. Упершыню пасля дзён маленства захацелася **ўзняцца** і **паплысці** над гэтай вадою... (У. Караткевіч).

III. 1. Ён прыехаў сюды проста **адпачыць** (І. Шамякін). 2. **Забіваць** гэтых жывёл забаронена (А. Вольскі). 3. **Збіраць** махавікі адна асалода (В. Грамыка).

IV. 1. Ля хат байцы спыніліся **папіць** (М. Танк). 2. Дзядзькі заміналі Вольцы **зайсці** ў дом (М. Стральцоў). 3. Была вялікая спакуса **сесці**... (М. Стральцоў).

V. 1. Сам кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт загадаў **вызваліць** вучонага палачаніна і даў яму вечную ахоўную грамату (У. Арлоў). 2. Ты загадаў мне ўсё **перарабіць**... (В. Быкаў). 3. Прывычка **гаварыць** самому сабе бывае ў людзей, прывыклых да адзіноты або адданных ёй сваёй натурай (К. Чорны).

Задание 7. Выпішыце з прыведзенага тэксту дзеяслоўныя формы, утварыце інфінітыў.

Матылёк

Хлопчык ганяўся за матыльком. Матылёк быў вялікі, дужа прыгожы, з шырокімі цёмна-чырвонымі крыльцамі, на якіх бачыўся незвычайны малюнак:

сінія і зялёныя рыскі сплталіся ў адзіны вузел, і нібы чалавечы воблік праступаў з гэтага хітра заплеченага вузла. За свае дзесяць сонцаваротаў хлопчык такога матылька сустрэў упершыню і таму вельмі хацеў злавіць яго і несці ў руках, пагуляць з ім, пацешыцца, а потым паказаць маці.

Яны мітусіліся на цёплым сонечным лужку, між травы і кветак. Матылёк як бы дражніў малага. То высокая ўзвіваўся ўгору, нібы іскра з вогнішча, то, робячы шырокія плаўныя кругі, раптам садзіўся на якую-небудзь аблюбованую кветку.

Хлопчык то прыпадаў да самай зямлі, заміраў і чуў, як усхвалявана трапечацца разагрэтае вясёлым паляваннем сэрца, то кідаўся на кветку з матыльком, сціскаў галоўку кветкі ў далонях, але ў самы апошні міг матылёк вырываўся ў неба.

Горача свяціла сонца. Быў яркі поўдзень з мяккімі белымі воблачкамі ў сінім небе, з лёгкім ветрыкам. Мясіна, дзе гулялі хлопчык з матыльком, знаходзілася ў самым сутоку дзвюх рэк. Чуўся плёскае вады. Лётала мноства прыгожых стракоз. Але матылёк быў адзін, і толькі за ім цікавалі насцярожаныя вочы хлопчыка.

Маці ішла непадалёку, несла ў белай кужальнай пачынае вялізнае бярэмя лугавых і рачных кветак, духмянай сакаўной травы. Дома яна разбярэ ўсю гэтую прыгажосць на тоненькія пучоккі, будзе сушыць да самых маразоў, і тады іхняя невялікая хатка напоўніцца такімі багатымі, такімі дзівоснымі пахамі, што аж бычыны пухір, якім зацягнута акно, разадзьме свае поўныя шчокі і нібы засмяецца. Часам маці спынялася, нізка нахіліўшыся, нешта шукала ў траве. Потым унімала галаву, прыклаўшы ад сонца стрэшкай далонь да вачэй, гукала сына:

— Мірошка!

— Я тут, — ціха азваўся хлопчык, каб не спудзіць прыгажуна-матылька, які зноў уладкоўваўся на залітую сонцам кветку.

Нарэшце Мірошку пашанцавала. Ён кінуўся грудзьмі ў траву, тварам упаў у гарачыя кветкі і схопіў, злавіў матылька. Радасць распірала грудзі. Ён перавярнуўся на спіну, убачыў над сабой сакавіты блакіт. Мірошка захлынуўся ад шчасця (Паводле Л. Дайнекі).

Заданне 8. Знайдзіце ў прыведзеных дзеясловах аснову інфінітыва і аснову прошлага часу. Вызначце, у якіх выпадках назіраецца несупадзенне асноў.

Сохнуць, прыжмурыцца, ехаць, перайсці, падмесці, усміхацца, пералезці, расказаць, перанесці, завесці, пажаніцца, цвісці.

Заданне 9. Размяркуйце прыведзеныя дзеясловы, дзееспрыметнікі і дзееспрыслоўі па асновах, ад якіх яны ўтвораны.

Праплыву, праплыві, праплыў бы, праплыўшы; куплены, купіўшы, купіш, купіў; замкні, замкнуў бы, замкнеш, замкнуты, замкнуўшы; хадзіла,

хадзіў бы, ходзіць, ходзячы; прывядзі, прыведзены, няхай прывядзе, прывёўшы, прывядуць.

Заданне 10. Вылучыце дзве асновы ў наступных дзеясловах і ўтварыце ад іх усе магчымыя формы.

Вывучаць, разбураць, папрасіць, апісаць, заружавець.

Заданне 11. Вызначце, якая з прыведзеных дзеяслоўных формаў утворана ад асновы інфінітыва.

Асвятляючы, асветлены, асвятляюць, асвятляю, асвятляй, асвятляйце; замешваючы, замешаны, замешваюць, замешваю, замешвай, замешвайце; публікуючы, публікуемы, публікуюць, публікую, публікуйце; сцёршы, сцёрты, сціраюць, сціраю, сцірай, сцірайце; купляючы, куплены, купляюць, купляю, купляй.

Заданне 12. Вызначце, якая з прыведзеных дзеяслоўных формаў утворана ад асновы цяперашняга часу.

Арганізаваўшы, арганізаваў, арганізавала б, арганізоўваючы, арганізаванья; праспяваўшы, праспяваў, праспяваў бы, спяваючы, праспяванья; пачырванеўшы, пачырванеў, чырванеючы, пачырванела б, пачырванелыя; скінуўшы, скінуў, скінуў бы, скідаючы, скінутыя.

Заданне 13. Прачытайце, вызначце пераходныя і непераходныя дзеясловы. Укажыце дапаўненне пры пераходных дзеясловах.

1. Ні адны кветкі так моцна не хвалююць сэрца і не цешаць вока, як сінявокія пралескі («Родная прырода»). 2. Ніхто не можа зразумела растлумачыць, чаму начная фіялка зберагае свой водар да чэрвеньскіх вечароў («Родны край»). 3. Пасля падняў галаву і ўбачыў, што на галінах бярозы мноства тоненькіх ледзяшоў («Родная прырода»). 4. — Грыбоў не назбіраем, дык хоць лесам налюбуюся, — сказаў Стасік (Р. Ігнаценка). 5. Міця залазіў у самы гушчар, расхінаў шырокае лісце папараці, прыўзняў ад зямлі калючыя яловыя лапкі (І. Вярэга). 6. Прыляцела белагрудая, з вілаватым хвосцікам ластаўка, прынесла першую вестку пра вясну (А. Ахмедава). 7. Усюды загаманілі, забулькалі ручаі і ў шматгалосым, імклівым шуме і звоне паняслі вясну некуды далей (Б. Сачанка). 8. Каго не зачаруе вясна сваімі гукамі і пяшчотаю фарбаў! (Г. Ланеўская). 9. Але хлопчыка цягне ў поле, дзе сёння ходзіць за баразною дзядзька Язэп (Г. Ланеўская). 10. Настаўнік хацеў знайсці прыгожанькую грушку і пасадзіць яе на памяць аб сваёй працы ў школе (Я. Колас).

Заданне 14. Пакажыце марфалагічныя адрозненні пераходных і непераходных дзеясловаў.

Бялець — бяліць, сінець — сініць, весялець — весяліць, вітацца — вітаць, зачыняцца — зачыняць, чарнець — чарніць, чырванець — чырваніць, маладзіць — маладзець, мірыцца — мірыць, лячыцца — лячыць, прыхарошвацца — прыхарошваць, радавацца — радаваць, сагравацца — саграваць, хваліцца — хваліць, яднацца — яднаць.

Заданне 15. Адзначце словазлучэнні з пераходнымі дзеясловамі.

Адправіць тэлеграму, абгрунтаваць вывад, даследаваць мясцовасць, назбіраць кветак, мець поспех, пакрыцца інеем, усміхацца сябрам, слухаць зязюлю, згуртаваць калектыў, круціцца на месцы, радавацца сустрэчы, рушыць у дарогу, чакаць гасцей, цешыцца з дзіцяці, чэрпаць ваду, яснее на небе.

Заданне 16. Спішыце, словы, што ў дужках, пастаўце ў патрэбнай склонавай форме. Вызначце, пры пераходных ці непераходных дзеясловах ужываюцца гэтыя словы.

1. Шмат разоў даводзілася мне слухаць лясных жаваранкаў, але на гэты раз я чамусьці не пазнаў іх (песня) (Р. Ігнаценка). 2. Яна паволі перавязала хустку, устала са снапа, выпіла з гладышкі цёплай (вада) і падалася да сястры жаць... (І. Мележ). 3. Калі ў гутарцы з тым ці іншым чалавекам мы не знаходзім (патрэбнае слова) і нас не разумеюць, дык мы, каб усё ж такі дакладна выказаць сваю думку, замяняем нязнойдзенае слова некалькімі іншымі, растлумачваем нашу думку больш шырока (П. Глебка). 4. Паляўнічы стаў свістаць, пераймаючы мышыны піск. Лісіца доўга не звяртала (увага) на яго папіскванне (А. Асіпенка). 5. Адноўчы ўдзень я не ўбачыў (гнездо) на яго звычайным месцы і падумаў, што здарылася бяда (Я. Сіпакоў). 6. Яна паволі перавязала хустку, устала са снапа, выпіла з гладышкі цёплай (вада) і падалася да сястры жаць... (І. Мележ). 7. Вунь глядзіце, колькі я (грыбы) назбіраў (В. Гардзей).

Заданне 17. Спішыце, падкрэсліце зваротныя дзеясловы і растлумачце іх значэнне.

1. Вокны насцеж раскрывае дом, дрэвы ў рэчку хочучь наглядзецца і сабраліся на досвітку гуртом, каб на сонцы раніцай пагрэцца (С. Шушкевіч). 2. Сям-там яшчэ жоўты лісток трымаўся на дрэве, гатовы і зімаваць там... (К. Чорны). 3. Сонца часам выкрадвалася з-за хмар, але восень любіла хмурнасць (К. Чорны). 4. З самай раніцы не сядзелася ў хаце (А. Асіпенка). 5. Я сустрэўся з аднавяскоўцамі, наведаў магільны бацькоў (Л. Гаўрылькін). 6. На залітай сонцам сасне прыхарошвалася вавёрка (У. Мяхэвіч). 7. Альшэўскі зірнуў на гадзіннік і здзівіўся: праз паўгадзіны цягнік (І. Навуменка). 8. Вераніка апанулася хутка і ціха, непрыкметна, нічога нікому не сказаўшы,

вышмыгнула за дзверы (Б. Сачанка). 9. Але дуб даўно ўжо не ведае сораму, выпростаецца, распраўляе плечы, мыецца пад веснавой залеваю, аглядае сябе ў нябесным люстры (А. Кажадуб). 10. Усё змагаючыся з кашлем, які рваўся з ягоных грудзей, Сотнікаў зачэрпнуў жменяю снегу, пасмактаў, і кашаль сапраўды патроху суняўся (В. Быкаў).

Заданне 18. Утварыце ад прапанаваных дзеясловаў зваротныя дзеясловы і акрэсліце іх значэнне.

Стрымліваць, прыбіраць, біць, запасаць, радаваць, спускаць, крышыць, кусаць, весяліць, заступіць, павялічваць, перапісваць, пакрыўдзіць, узяць, уживаць, закрыць, вучыць, палохаць, свяціць.

Заданне 19. Выпішыце зваротныя дзеясловы. Абзначце ў іх канчатак і постфікс.

1. Ад ветрыку, што варушыцца знізу, кланяецца ружаватымі гронкамі насенне шчаўя, кланяюцца мятліца і таўкачыкі (Я. Брыль). 2. Густая высокая трава, як мора, калышацца на ветры (Я. Колас). 3. Заяц-шарак калоціцца ўсім целам, але цярпліва чакае, пакуль дрэва падплыве да берага так блізка, каб можна было скочыць, абсушыцца на сонечнай палянцы (М. Ваданосаў). 4. Сціхнуўшы на хвіліну, вецер накідваецца на дрэвы з новай сілай («Родная прырода»). 5. Хацелася ўглыбіцца ў сябе самога, аддацца плыні сваіх думак (Я. Колас). 6. Невысокія ўзгоркі з сасновым і лісцвяным лесам чаргуюцца з палянамі і садамі... Серабрацца невялікія звільстыя рэчкі... (В. Вольскі). 7. Кусты пачалі проста на вачах распаўзацца, расплывацца, ператварацца ў зменлівыя хісткія прывіды (А. Праўдзін). 8. Дружна ўзнімаюцца пасевы сінявокага лёну, пшаніцы («Родная прырода»). 9. Цэлая града старых ялін цягнецца паўз рэчку (М. Капыловіч). 10. Яшчэ не відаць, але ведаеш, што пакажацца спачатку адзін, а потым і другі слабенькі агеньчык (А. Жук).

Заданне 20. Выпішыце спачатку дзеясловы, якія могуць уживацца без постфікса *-ся*, потым — дзеясловы, якія ўжываюцца толькі ў зваротнай форме.

1. Доўга бадзяўся алень па гушчарах... (В. Кармазаў). 2. Дуброва канчалася, пацягнуўся алешнік... (В. Казько). 3. Са званіцы адкрываўся горад, зусім невялікі, бачны з канца ў канец (А. Асіпенка). 4. Неяк усё прыціхла, стаілася, нібы нарыхтавалася лавіць рэдкія шолахі мяккай летняе ночы (І. Пташнікаў). 5. Антанюк сам пасля дзівіўся са свайго спрыту (І. Шамякін). 6. Варвара Міхайлаўна нізка кланяецца (А. Мімрык). 7. Дзеці адзін перад другім спяшаліся запэўніць настаўніка, што яны прынясуць рыдлёўкі... (Я. Колас). 8. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна,

сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас). 9. А ў гэты дзень ліст адарвецца і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву (К. Чорны). 10. Толькі часам закрычаць у небе дзікія гусі, ключом пранясуцца жураўлі і схаваюцца ў сініх хвалях далёкага яснага неба (Я. Колас).

Заданне 21. Замяніце выразы адным словам. Якія ў вас атрымаліся дзеясловы?

1. Пасылаць лісты і атрымліваць іх.
2. Зняць адзенне і надзець іншае.
3. Кідаць мяч другому і лавіць кінуты ім мяч.
4. Напружана слухаць нешта слаба чунае.
5. Зрабіць няправільна.
6. Весці барацьбу.
7. Знаходзіцца ў неспакойным стане.
8. Звяртацца да кагосьці.

Заданне 22. Прачытайце сказы. Выпішыце дзеясловы, ахарактарызуйце іх (ад якой асновы ўтвораны дзеяслоў, пераходны ці непераходны, зваротны ці незваротны).

1. Глыбока і спакойна спіць пад коўдрай снегу доўгі шэраг хат, што стаяць на краю высокага берага (Э. Ажэшка). 2. Любоў да радзімы ў чалавека асабліва яркая праяўляецца тады, калі ён разлучыцца з ёю (Р. Ігнаценка). 3. Часамі ледзяны волат-мароз блукае па вёсцы, злосна і моцна стукае то ў адну, то ў другую хату, то здалёк, то бліжэй ціха шчоўкае за вокнамі, з сухім трэскам пахаджае па агароджах (Э. Ажэшка). 4. Здавалася, пацішэла, толькі ўгары хмары несліся некуды як шалёныя, набягаючы адна на адну (І. Пташнікаў). 5. На Бясядзі, гэтай невялікай воднай перашкодзе — рацэ, якую гарачым летам і курьца перайсці можа, немцы пратрымаліся ажно тры дні. (І. Чыгрынаў). 6. І дзіўна, гэты, здавалася б, зусім нявінны жарт пакрыўдзіў Рагойшу (І. Шамякін). 7. Не прыпыняйся, не жахайся, слова!... Хай адвячорак доўгім ценем лёг — магчыма немагчымая размова датуль, пакуль магчымы маналог (А. Куляшоў). 8. Забылі пра самую небяспечную хваробу — пра слепату ад славы ці ўлады. Можа, таму, што яна амаль не падаецца лячэнню (М. Танк). 9. У той дзень я выбраў не лепшую дарогу, тую, па якой хадзіў у дзяцінстве (В. Казько). 10. Быў спас: дробна і весела званілі ў белай царкве, што стаяла на грудку сярод мястэчка і была відаць адсюль, з прымесця (В. Адамчык).

Тэма 2
ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ ДЗЕЯСЛОВА

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначце значэнне стану дзеясловаў.

1. Абняліся, пацалаваліся і першае запытанне — пра дубы (І. Шамякін). 2. Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому, кліча ягорэчка, цягнуць санкі з дому (Я. Колас). 3. Дзверы адчыняліся і зачыняліся (Я. Колас). 4. Пякучым болей сціснула сэрца (М. Лынькоў). 5. Гаворыш ты, што зніклі краскі, што абляцеў кляновы гай (П. Броўка). 6. Адварнулася і цяжкімі крокамі, стукаючы тоўстымі падэшвамі, выйшла з залы (Э. Ажэшка). 7. І дзіўна, гэты, здавалася б, зусім нявінны жарт пакрыўдзіў Рагойшу (І. Шамякін). 8. Гэтае купанне, часанне і прыбіранне ў чыстыя кашулі адбывалася ўсяго толькі адзін раз на тыдзень, у нядзелю, але з вялікай пунктуальнасцю (Э. Ажэшка). 9. Я памятаю той дзень, нібыта ён сёння яшчэ доўжыцца (В. Казько). 10. Ад шасэ дом аддзяляўся садам з чатырох яблынь і кустамі агрэсту і парэчак (Я. Маўр).

Заданне 2. Утварыце ад прапанаваных пераходных дзеясловаў дзеясловы залежнага стану.

Выконваць заданне, гатаваць вячэру, даследаваць праблему, збіраць грыбы, размарожваць халадзільнік, пісаць курсавую працу, заплятаць валасы, маляваць карціну, падпісаць загад, капаць бульбу, лавіць рыбу, рэцэнзаваць артыкул, кантраляваць наведванне заняткаў, фінансаваць будаўніцтва, перапрацоўваць рукапіс.

Заданне 3. Вызначце, у якіх сказах дзеясловы залежнага стану маюць творны дзейнага прадмета, у якіх — не маюць творнага дзейнага прадмета, а ў якіх — пры дзеясловах залежнага стану ёсць творны сродку дзеяння.

1. Хмара нібы расшчапілася маланкай, прагучаў магутны ўдар грому (Т. Хадкевіч). 2. Ружовымі шапкамі ўпрыгожыліся кусты шыпшыны (А. Курскоў). 3. Па рыбацкім звычаі лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігае апошняя бяда (Я. Брыль). 4. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі звілінамі дарог (Я. Скрыган). 5. Жылы дрэў напоўніліся сокам, ручаі імкнуцца да ракі (П. Панчанка). 6. Зямля, стрэхі, агарод накрыліся белым покрывам (І. Грамовіч). 7. Франтон часта аздабляецца разьбой (У. Караткевіч). 8. Кашуля мела то круглы, то касы выраз, які аздабляўся вышыўкай ніткамі, пацеркамі або тасьмой (Л. Дучыц). 9. У садах сокам наліваюцца яблыкі і грушы (В. Грамыка). 10. Аднойчы раптам пасвятлее ўсё, азорыцца іскрыстай беллю (Л. Дайнека).

Заданне 4. Вызначце трыванне дзеясловаў.

Расфасаваць — расфасоўваць, размалёўваць — размаляваць, абкасіць — абкошваць, пераступіць — пераступаць, адчыніць — адчыняць, браць — узяць, збіраць — збіраць, патрапіць — патрапляць, слабець — аслабець, вылепіць — вылепліваць, несці — прынесці.

Заданне 5. У трывальных парах вызначце спосаб утварэння дзеясловаў закончанага трывання (далучэнне прыстаўкі, замена суфікса, перамяшчэнне націску, фанетычнае чаргаванне ў корані, змена асноў).

Фасаваць — расфасаваць, варыць — зварыць, зачыняць — зачыніць, цвісці — адцвісці, касіць — скасіць, стукаць — стукнуць, гукаць — гукнуць, размалёўваць — размаляваць, разразаць — разрэзаць, дасылаць — даслаць, гаварыць — сказаць, саліць — недасаліць, браць — узяць, утрымліваць — утрымаць.

Заданне 6. У трывальных парах вызначце спосаб утварэння дзеясловаў незакончанага трывання.

Замалываць — замалёўваць, абкасіць — абкошваць, адчыніць — адчыняць, пераступіць — пераступаць, перачытаць — перачытваць, сказаць — гаварыць, адабраць — адбіраць, выканаць — выконваць, слабець — аслабець, скупіць — скупліваць, рашыць — рашаць, з’яднаць — з’ядноўваць, абсохнуць — абсыхаць, сарваць — зрываць.

Заданне 7. Адзначце правільна ўтвораныя трывальныя пары дзеясловаў.

Ісці — перайсці, адрасаваць — пераадрасаваць, сваволіць — свавольнічаць, транскрыбіраваць — затранскрыбіраваць, важыць — пераважыць, жартаваць — пажартаваць, распытваць — распытаць, перапісваць — перапісаць, дапамагаць — дамагчыся, абветрыць — абветрыцца, рэдагаваць — адрэдагаваць, зычыць — пазычыць.

Заданне 8. Утварыце трывальныя формы ад дзеясловаў і запішыце іх. Вызначце спосаб утварэння.

Малаціць, важыць, выпарацца, рэзаць, тачыць, пісаць, будаваць, раніць, замыкаць, аб’ядноўвацца, вячэраць, знітоўваць, унікаць, уздыхаць, вуаліраваць, пускаць, тэлеграфавать, засыпаць, знікаць, пішчаць, кукарэкаць, варажыць, ратавацца, перадаць, аднаўляць, называць, успамінаць, вызначаць, закіпаць, перадаваць, асушаць.

Заданне 9. Выпішыце двухтывальныя дзеясловы.

Адрасаваць, галадаць, рапартаваць, фарміраваць, значыць, дэманстраваць, прэміраваць, адхіснуцца, рэдагаваць, хадзіць, гарантаваць, думаць, сурочыць, камандзіраваць, нармалізаваць, рэкламаваць, канкрэтызаваць, даследаваць, лімітаваць, ігнараваць, рэагаваць, акліматызаваць, замінаць, прысутнічаць, апынуцца.

Заданне 10.3 «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» выпішыце пяць двухтывальных дзеясловаў. Складзіце з імі сказы такім чынам, каб у адным выпадку дзеяслоў меў значэнне законанага трывання, а ў другім — незаконанага.

Заданне 11. Што такое ступеннае ўтварэнне трыванняў? Утварыце тывальныя формы такім спосабам ад дзеясловаў *малаціць, рэзаць, тачыць, пісаць, будаваць* і запішыце іх.

Заданне 12. Ад наступных дзеясловаў утварыце ўсе магчымыя формы загаднага ладу.

Адпачываць, пацвердзіць, пасеяць, схадзіць, дамовіцца, крыкнуць, перамагчы, скарыстаць, трымацца, ісці, сесці, сябраваць, радавацца, даказаць, гаварыць, грывнуць, прысутнічаць, рэагаваць, вырашыць, затраціць, перайсці, наладзіць, замясіць, абрэзаць.

Заданне 13. Ад прапанаваных дзеясловаў утварыце формы абеснага ладу (цяперашняга, будучага і прошлага часу), затым умоўнага і загаднага ладу.

Бегчы, ехаць, будаваць, смяяцца, апрануцца, скасіць, прыняць, весяліцца, застацца, адмераць, усведамляць, заплятаць, збіраць, спыняць, успамінаць, абкасіць, кідаць, будаваць, працаваць, адзначаць, шыць, браць, бегаць, вязаць, пачынаць, заводзіць.

Заданне 14. Размяжуйце дзеясловы абеснага, загаднага і ўмоўнага ладу.

Перайшоў бы, папрацюю, калядую, няхай сходзіць, загрузаюць, прынясіце, жартуеш, перакладаў, выгружаеш, выжыла б, буду апранацца, няхай дэманструе, знішчайце, наклікаў бы, накрываеце.

Заданне 15. Вызначце лад дзеясловаў у прапанаваных сказах.

1. Адно, што параіў бы: не закончыўшы справы, ніколі не хваліся (М. Лынькоў). 2. Ты схадзіў бы, Максімка, пераведаў бы родных

(І. Шамякін). 3. Як ні старайся — усё яму дрэнна. 4. Не тапталі б вы травіцу, бераглі б яе, хадзілі б сцэжкай (У. Дубоўка). 5. Я хацеў бы закончыць нашу размову (К. Крапіва). 6. — Кінуў бы ты гэта, Мар'яне, — сказаў я. — Дальбог, кінь (У. Караткевіч). 7. — Пайшлі, — сказала яна. — А то на нас звяртаюць увагу (І. Шамякін).

Заданне 16. Ад асновы будучага простага часу ўтварыце дзеясловы 2-ой асобы множнага ліку загаднага ладу. Растлумачце іх напісанне.

Прынясуць кнігі, нальюць вады, праветраць у памяшканні, падрыхтуюцца да ўрока, запішуць дамашняе заданне, разгледзяць малюнак, прыдумваюць прыклады, папіць вады.

Заданне 17. Вызначце лад дзеясловаў.

1. Буслы, буслы, ляціце дарогай прамою на зарослыя пальмамі берагі, раскажыце, што над вялікаю ракою ёсць народ, што ніколі не крыўдзіў другіх... (У. Караткевіч). 2. Давайце, юныя сябры, па дрэўцы восенню пасадзім ля кожнай лавачкі ў двары і паўз сцяжынкі ў школьным садзе (Х. Гурыновіч). 3. Няхай і паркі, і сады шумяць зялёным чуйным веццем... (Х. Гурыновіч). 4. Не шукайце красы заморамі, узбярэжжаў з крышталёвымі зорамі, — прыезджайце да нас на Полаччыну, пахадзіце яе прасторамі (Г. Бураўкін). 5. — Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі... (А. Куляшоў). 6. Не сумуйце па родных балотах, прылятайце з далёкіх краін, на лугах заліўных між чароту многа знойдзецца ўтульных мясцін (М. Аўрамчык). 7. Ігар ніколі не здзівіўся б, калі б раптам перад імі паказалася шырокая плынь Дняпра (У. Шахавец). 8. А цяпер падумайце, як бы гэта было добра, каб кожны чалавек, што жыве на свеце, пасадзіў бы засваё жыццё адно дрэўца дзе-небудзь пры сваёй хаце, пры дарозе, ля ракі! (Э. Самуйлёнак). 9. І без жоўтага лістка з бярозы, які ляжыць у траве і відзён здалёку, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шыршыны і вяршаліну высокай хвойі, на якой ляжыць праменне блізкага да заходу сонца (К. Чорны). 10. Здаецца, каб меў бы крылы, узмахнуў бы імі і, як магутны птах, узляцеў бы высока-высока над гэтай ракой, што ціха плюскоча ля самых ног, і глянуў бы адтуль на родную вёску... (Г. Шыловіч).

Заданне 18. Утварыце формы дзеясловаў 1-ай асобы множнага ліку абвеснага ладу і формы дзеясловаў 1-ай асобы множнага ліку загаднага ладу.

Ісці, браць, несці, слухаць, стаяць, адпачываць, піць, ірваць, спяваць, пець.

Заданне 19. Адзначце дзеясловы, якія не маюць формы цяперашняга часу.

Аб'ездзіць, пераклеіць, параскідаць, увайсці, жартаваць, рухацца, перачытваць, чмыхнуць, расказваць, намалаціць, мроіць, паразбіваць, скручваць, скошваць, спатыкацца, уварвацца, хапануць, шпурляцца.

Заданне 20. Спішыце сказы, падкрэсліце дзеясловы прошлага часу, вызначце іх утварэнне.

1. Міця спрытна, як яшчарка, дапоўз да сярэдзіны зарасніку і не паверыў вачам: то тут, то там віднеліся вялікія шапкі грыбоў (І. Вярэга). 2. Увесь мокры ад поту, Андрэйка падхапіўся з ложка і падбег да акна (А. Корзун). 3. Хлопчык катаўся на каньках і нечакана праваліўся пад лёд (В. Хомчанка). 4. Стары змоўк, прыўзняўся, вочы яго свяціліся ціхаю радасцю (Я. Зазека). 5. Я паціху ішоў міма, а хлопчык, нібы той сланечнік, паварочваў за мной свой круглы тварык (Я. Маўр). 6. Салодкая дрыготка прабегла па ўсім яго агромністым целе, і клён прачнуўся (У. Арлоў). 7. Увайшоў у пакой і сумеўся: заплаканая жонка сядзела на ложку, а за сталом два вайскоўцы з лётнымі пятліцамі і лейтэнанцкімі кубікамі гарталі кніжкі, знятыя з адзінай этажэркі (С. Грахоўскі). 8. Неба, далёка-бяздоннае, сіне-бялёсае, зацягнулася смугой, а сонца квола грэе ў спіну і кудлачыць салому, растрасаючы яе па дварэ (В. Каваль). 9. Ляпалі дзверы, брынчалі шпоры, чуліся загады, распараджэнні (М. Лынькоў). 10. А ззаду, дзе сціхлі стрэлы, паляўнічы і рыбалоўны слых Плешчавені ўлавіў знаёмую гамонку начных птушак на паплавах (М. Лупсякоў).

Заданне 21. Спішыце сказы, вызначце час, трыванне і лад дзеясловаў.

1. Ружовіцца рабіна-чараўніца: у сонца многа чырвані ўзяла. З лясоў перасяляюцца сініцы да чалавека, да яго жытла (П. Прануза). 2. Квітнее лес, дыміцца, варушачы галлём. Расінак завушніцы мігаюць серабром (М. Калачынскі). 3. Будуць пець вясёла разам з намі птушкі, з намі загамоняць павучкі і мушкі (Я. Журба). 4. Пах смалісты п'ю і не нап'юся, і пад гром птушыных галасоў да бярозы белай прыхінуся, — буду прагна піць салодкі сок (П. Панчанка). 5. Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць, і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць ня-моцна і супакоена шумець... (Я. Сіпакоў). 6. Севярын, мабыць, і не заўважыў бы гэтага, каб не прыглядаўся так уважліва, каб не пацягнуўся туды Амур (У. Караткевіч). 7. Дзянісаў сад гэтак разросся, што, мусіць, яшчэ пры жыцці гаспадароў пераступіў мяжу і выйшаў на Вольгіну сядзібу (Я. Сіпакоў). 8. Ігнат падумаў, што яму куды спакайней будзе ехаць па сцежцы, якая пачнецца зараз праз параснік і выведзе нацянькі да калгаснай дарогі (Я. Скрыган). 9. Па чырвоных кветках даўжынёю і шырынёю з добры ручнік лётае

райская птушка, якая толькі і жыве ў гэтай краіне... (Я. Маўр).
10. Невядома чаму ўспомніцца даўняя прыкмета, што зязюлька падавілася коласам і не кукуе, а значыць — пара жаць (В. Адамчык).

Заданне 22. Вызначце асобу і лік дзеясловаў. Акрэсліце значэнне асобы.

1. Зойдзеш у веснавы лес, убачыш пад голымі дрэвамі россыпы блакітных зорак, зачаруешся і мімаволі спынішся («Родная прырода»).
2. — Спыніцеся, не ідзіце далей у лес і ўслухайцеся (А. Кулакоўскі).
3. Міхась Іванавіч праводзіў мяне на вакзал і, развітваючыся, папрасіў: «Пакланіцеся ад мяне роднай зямлі і сябрам, усім пажада-йце добра і шчасця» (С. Грахоўскі).
3. Калі гэтую зямлю ўбачыш хоць раз у жыцці, — яе не забудзеш (М. Шарай).
4. У дзіравым вядрыне носяць вады (Прыказка).
5. Слязьмі гору не паможаш (Прыказка).
6. Лявоніха на пальчыках падыходзіць да дзвярэй. Не чутно, як падымае клямку і як высоўвае напалавіну сваю галаву (З. Бядуля).
7. Ляксандра прыслухоўваецца да гэтай чароўнай музыкі і плыве ціха-маркотнымі думкамі ў мінулае... (М. Зарэцкі).
8. Хмурна пазіраеш ты з сіняга туману, што лёг па краях палёў, дзе неба, спусціўшыся нізка, абнімаецца з беднаю зямлёю (Я. Колас).
9. Часамі надыдзе такая хвіліна, што ажно сэрца покаецца ад жаласці, ад болю, слёзы коцяцца, і люблю, і шкадую цябе моцна-моцненька! (Л. Родзевіч).
10. Ведаю, што і сёння буду чакаць Лосвіда, углядацца, каб убачыць таго завочна знаёмага рыбака, які ў ранішняй шэрані пад дажджом, канечне ж, будзе сядзець пасярод возера (Я. Сіпакоў).

Заданне 23. Спішыце сказы. Вызначце час, асобу, лік дзеясловаў.

1. Серабрыцца снег, мігацяць незлічоныя мільёны брыльян-цістых іголак, вецер-кусака шчыпле за шчокі, нос. Забіраецца за каўнер, невідзімкаю прабіраецца пад кажух са сваёю халоднаю пшчотай. Тулішся, пацягваешся, падбіраеш пад сябе ногі, да якіх вельмі ахвоч мароз са сваімі балючымі пацалункамі (М. Лынькоў).
2. Надыходзіць вечар, сінеюць снегавыя гурбы, ад бледнага месяца цягнуцца празрыстыя промні і не ззяюць, а тлеюць над лесам і полем. Сінія цені плывуць за кустамі, кладуцца ў баразёнкі, у снегавыя сумёты (М. Лынькоў).
3. Ад белізны ствалоў і золата крон на ўсё поле льецца казачнае святло (І. Шамякін).
4. Толькі часам закрываць у небе дзікія гусі, ключом пранясуцца жураўлі і схавваюцца ў сініх хвалях далёкага яснага неба (Я. Колас).
5. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна, сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас).
6. Ад ветрыку, што варужыцца знізу, кланяецца ружаватымі гронкамі насенне шчаўя, кланяюцца мятліца і таўкачыкі (Я. Брыль).
7. Развітаўшыся з невялічкай чыгуначнай

станцыяй і пакрочыўшы на паўднёвы захад, вы болей не ўбачыце ні хваіны, ні бярэзкі, ні прывычнага для вока беларуса балотца (Р. Сабаленка). 8. Певень і курыца лагодна спацыруюць каля хат, капаюцца ў снезе, ціха балбочуць між сабой на незразумелай мове (З. Бядуля). 9. І наступае старась, нямогласць, мы з жахам азіраемся назад, на пражытае, і бачым, колькі чаго маглі зрабіць, ды не зрабілі (Б. Сачанка). 10. Я стаю, гады свае гартаю, і сціскае сэрца нейкі боль, быццам я на Месяц адлятаю, быццам я лугоў не ўбачу больш (П. Панчанка).

Заданне 24. Вызначце, формы якой асобы і ліку адсутнічаюць у прыведзеных дзеясловах. Раствлумачце прычыну адсутнасці гэтых формаў.

Вечарэць, каласіцца, абступіць, абшэрхнуць, адмокнуць, аперыцца, выбліснуць, забалоціцца, маршчыніцца, падгарэць, падсмажыцца, пазлятаць, світаць, ужывацца, хмурыцца, цур-чаць, цяплець, наспець, назірацца.

Заданне 25. Улічваючы лексічнае значэнне дзеяслова, утварыце магчымыя асабовыя формы.

Інфінітыў	Лексічнае значэнне дзеяслова	Асабовыя формы		
		1 ас.адз.л.	2 ас.адз. л.	3 ас.адз. л.
Паспець Наступіць Разбегчыся Зажыць Хварэць				

Заданне 26. Прачытайце верш. Устаўце ў дзеясловах прапушчаныя літары. Абазначце асабовыя канчаткі. Вызначце час і асобу дзеясловаў.

Схема жыцця

Роб..м да стомы. Цягн..мся. Мар..м.
 Век здаганя..м. Героямі ходз..м.
 Ззя..м, як сонца. Чарне..м, як хмары.
 Нешта губля..м. Амаль не знаходз..ім.
 Моцна каха..м. Ад шчасця заходз..мся.
 Рады, як чэрці. Як людзі, суму..м.
 Свар..мся. Мір..мся. І разыходз..мся.
 Дзён не хапа.. . Тыдні марну..м.
 Вер..м з калыскі, што лепшае спраўдз..цца.
 Побыт бацькоўскі не памята..м.
 Плач..м. Рагоч..м. Клян..мся не скардз..цца.
 Дзесьці насмец..м. Не падмята..м.

Не заўважа..м. Чула клапоц..мся.
Успаміна..м. І забыва..м.
Хутка ўзнос..мся. Коц..мся, коц..мся.
Ма..м што трэба. Нічога не ма..м.
Планы склада..м. Маха..м рукою.
Зрэдку бушу..м. Ціха згара..м.
Прагн..м спакою. Не бач..м спакою.
Моўчкі хварэ..м. І паміра..м (П. Панчанка).

Заданне 27. Вызначце, што абазначаюць групы безасабовых дзеясловаў.

- 1) днее, цяплее, падмарожвае, развіднела;
- 2) не ляжыцца, нездаровіцца, дыхаецца, думаецца;
- 3) даводзіцца, прыходзіцца, спатрэбіцца, удаецца;
- 4) пашанцавала, пацягнула, зацерушыла, цягне.

Заданне 28. Адзначце сінтаксічныя канструкцыі з безасабовымі дзеясловамі.

На ўсходзе заружавела, несла пахам агурчніку, несла на руках, перачытваю аповесць, патыхала вільгаццю, бабуля парыць боб, на вуліцы парыць, перахапіла дыханне, прыходзяць уночы, сустрэнуць суседа, пацягнула ў вагах, шумела навальніца, шумела ў галаве.

Заданне 29. Знайдзіце ў сказах безасабовыя дзеясловы, дайце іх семантычную характарыстыку. Адзначце, у якіх сказах асабовыя формы дзеясловаў ужываюцца з безасабовым значэннем.

1. Пахла грыбамі і мохам... (І. Вярыга). 2. Удзень капала са стрэх, паветра вільгатнела, святлела, прасторнела ў небе (Б. Сачанка). 3. Падзьмула з поўначы халадком (Я. Колас). 4. Незадоўга перад вечарам сабралася на дождж (Т. Хадкевіч). 5. За дзень падсохла на двары і на вуліцы (І. Пташнікаў). 6. Патыхала лагоднасцю, цішынёй, асеннім спакоем (М. Паслядовіч). 7. З Нёмана пацягнула прахаладай, прыемнай свежасцю і бадзёрасцю (В. Вольскі). 8. Грымела цяпер бесперапынна... (Т. Хадкевіч). 9. Змяркалася. Пабліскавала ўсюды... (Т. Хадкевіч). 10. Парыла нават раніцай (Б. Сачанка). 11. А як хораша думаецца ў зімовым лесе! (Л. Левановіч). 12. Дыхалася вольна, на ўсе грудзі (Б. Сачанка). 13. Падмарожвала ўсё больш і больш (К. Чорны). 14. Ад восені вее спакоем і невыказнай радасцю (І. Пташнікаў). 15. Хацелася павярнуць каня і ехаць назад у вёску (І. Шамякін).

Заданне 30. Згрупуйце сказы паводле таго, што абазначаюць безасабовыя дзеясловы ў іх: а) з’явы прыроды; б) фізічны ці псіхічны стан чалавека або жывой прыроды; в) магчымасць, неабходнасць дзеяння; г) дзеянне невядомай ці стыхійнай сілы.

1. Патыгнула ад окна холадам (М. Стральцоў). 2. На ганку яго працяла холадам (М. Стральцоў). 3. У галаве ў дзеда Міхалкі шумела (М. Стральцоў). 4. Невядома праз колькі часу пачало віднець (М. Стральцоў). 5. Аднастайна гуло ў коміне (М. Стральцоў). 6. На вышках увачавідкі пашарэла (М. Стральцоў). 7. З кожным днём цяплела на вуліцы (М. Стральцоў). 8. У галаве яго праяснела (М. Стральцоў). 9. На плошчы па-лугавому, па-летняму пахла сенам (М. Стральцоў). 10. Матчына хата — пустая. Раніцай тут не світае... (П. Маляўка). 11. Як толькі звечарэла, я зноў прыйшоў у ліпавую алею (Я. Крамко). 12. Уладзіку закарцела падзяліцца з кім-небудзь тым, што ён убачыў і адкрыў нечакана для сябе (В. Казько). 13. Верасоўскі глядзеў на іх імклівы лёт, і яму чамусьцідумалася: птушкі, мабыць, самыя шчаслівыя на свеце... (Я. Сіпакоў). 14. Хочацца бегчы па лузе босаму, па халоднай мяккай траве, задыхацца і адпачываць дзе-небудзь на ўзбярэжжы ракі або крыніцы... (І. Пташнікаў). 15. Ад ракі павявала ў твар свежасцю і спакоем вады... (В. Казько). 16. У абодвух былі рукзакі. У мяне трохі меншы, амаль пусты, у Мацея набіты так, што можна было толькі дзівіцца (М. Лупсякоў). 17. Хацелася на прастор палёў (А. Асіпенка). 18. Іна душы нейк весялела, і сэрца радасці хацела... (Я. Колас).

Заданне 31. Зрабіце сінанімічную замену асабовых канструкцый безасабовымі.

1. Вечар сыходзіў на горад, паветра цямнела (Э. Самуйлёнак). 2. Яго хіліла слабасць... (К. Чорны). 3. Зямля запахла цёплым хлебам... (С. Законнікаў). 4. А за вокнамі шумела навальніца (Т. Хадкевіч). 5. Вее вецер, свішча ў коміне, горка плача, надрываецца (Я. Купала). 6. Дождж перастаў, але дзьме моцны вецер.

Тэма 3
СПРАЖЭННЕ І СЛОВАЎТВАРЭННЕ ДЗЕЯСЛОВА

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначыць спражэнне выдзеленых дзеясловаў.

1. Увосень, калі **стаіць** пагода, **шасціць** пад нагамі мох, **гараць** сіняватыя пупышкі верасу на пасецы (І. Пташнікаў). 2. **Сядзе** пчолка на верасовую галінку, **кальышацца**, пасля **нахіне** яе аж да самай зямлі, **абдыме** ножкамі, **перагнецца** ўся, **адтапырыць** крылцы і **леззе** галоўкай у маленькую кветачку (І. Пташнікаў). 3. На сучэльных дыванах блакітных імхоў многа верасу і чарнічніку, па балотах густа **ляжаць** журавіны, па ўзлессях **кучаравяцца** бруснічнікі (В. Ціхановіч). 4. Праз пушчу да Нёмана **бягуць** шматлікія рэкі і рэчкі... (В. Ціхановіч). 5. Пад дрэвамі густа, пякуча **тоіцца** крапіва, **буяе** чырванню гронак каліна, **стаяць** сабе памалечы пацешныя рабінка з няспелымі ягадамі і стромкі кусцік ядлоўцу (Я. Брыль). 6. Над най-круцейшай, найбольш капрызнай пятлёй ракі **ўздымаецца** варухлівы туманец — пара не пара, дымок не дымок, — як быццам недзе там **варыцца** ціхенька ранняе снеданне (Я. Брыль). 7. Сцежка паступова **спускаецца** з узгорка, **звужаецца**, і **адступаюць** высачэзныя хвоі (М. Капыловіч). 8. Маладым ранкам туман **зрушыць**, **скранецца** пасля начной спячкі, **заклубіцца**, нават **прыўзімецца** над невысокім, у рост чалавека, бярэзнікам (І. Пташнікаў). 9. **Зірнеш** угору, туды, дзе **бягуць** шпаркія воблакі, **бягуць** здалёк ці зблізку, і **падумаеш**: гэта жыццё імкліва **бяжыць** (І. Грамовіч). 10. Ты **прыедзеш** у горад, **дасі** рамізніку адрас, і ён **прывязе** цябе на кватэру (К. Чорны).

Заданне 2. Знайдзіце дзеясловы з нарматыўнымі асабовымі канчаткамі.

Несеце ў руках, пячэш пірагі, бачуць у кнізе, раздаем жадаючым, бяжым навывперадкі, думаеце пра бацькоў, стаім побач, расцілаіш посцілку, можыш прыйсці, стрыжэм якасна, пішыш у канспекце, жывяце дружна, нясець у руках, косяць траву, вучаце добрасумленна.

Заданне 3. Устаўце прапушчаныя літары, вусна растлумачце іх правапіс у дзеясловах абвеснага ладу.

Інфінітыў	Мы	Ты
<i>закрыч..ць</i>	<i>спын..мся</i>	<i>узыдз..ш</i>
<i>агледз..ць</i>	<i>прыбяр..м</i>	<i>валач..ш</i>
<i>замер..ць</i>	<i>уцяч..м</i>	<i>абавр..шся</i>

<i>аздабл..цца</i>	<i>смя..мя</i>	<i>возьм..ш</i>
<i>сконч..ць</i>	<i>адда..м</i>	<i>мерзн..ш</i>
<i>зіхац..ць</i>	<i>напяч..м</i>	<i>ляж..ш</i>
Ён	Яны	Вы
<i>кальш..цца</i>	<i>паведам..ць</i>	<i>л(е, я)ж..це</i>
<i>павер..ць</i>	<i>разве..ць</i>	<i>абapr..цеся</i>
<i>прыдба..</i>	<i>прывяж..ць</i>	<i>адгукн..цеся</i>
<i>падпал..ць</i>	<i>скач..ць</i>	<i>дрэмл..це</i>
<i>дагон..ць</i>	<i>соч..ць</i>	<i>ездз..це</i>
<i>пасыпл..цца</i>	<i>тул..цца</i>	<i>маладзе..це</i>

Заданне 4. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

1. А зара яшчэ ледзь сцел..цца, грае міскаю нябёс, сыпле іскры на аселицу, на вяршаліны бяроз (З. Бядуля). 2. Край мой там, дзе рэчак хвалі і плюскоч..ць, і плывуць (А. Гурло). 3. Ужо ладная травіца бяжыць па лузе сюды, пад безразнякі, калі павее вецер, трапеч..цца, хаваючы на нейкі момант ад людскіх воч краскі, свежыя ў любы час і такія пахучыя (І. Пташнікаў). 4. На лапах замшэлых калыш..цца бор, і пахам дурманіць духмяны чабор (В. Вярба). 5. Удовы-бярозы сваімі каралямі горда глядзяцца ў люстэрка вады; ззяюць крыштальнымі, дзіўнымі хвалямі, сцел..ць на воду адбіткі-сляды (П. Трус). 6. Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую раскошную глухамань урэж..цца раптам клін духмянага жыта... (Я. Брыль). 7. І вось праз секунду, а можа, праз дзве трапеч..цца лешч на вільготнай траве (П. Глебка). 8. Ластаўкі ўжо не шчабеч..ць так, як вясной, сядзяць маўкліва, спакойна, нібы ра..цца між сабой аб хуткай дарозе ў далёкія краі (М. Лынькоў). 9. Пайшла гуляць мяцеліца пад ветру шум глухі. І падаюць, і сцел..цца сняжынкі на шляхі (А. Астрэйка). 10. За-варуш..цца разгайданыя асінік і бярэзнік, падстаўляючы свае гнукія галіны пад лёгкія і ўчэпістыя птушыныя ногі (П. Галавач).

Заданне 5. Устаўце ў асабовыя канчаткі дзеясловаў прапушчаныя літары. Вызначце спражэнне дзеясловаў.

1. Дзіця не заплач.. — маці не здагада..цца. 2. З кім павядз..шся, ад таго і набяр..шся. 3. Калі топ..шся, то за брытву сноп..шся. 4. Іхоч..цца, і кол..цца. 5. Слязьмі гору не памож..ш. 6. Не падмаж..ш — не паедз..ш. 7. Людзям языкоў не завяж..ш. 8. Праўда вочы кол... 9. Крывая дарожка каля прастай сцел..цца. 10. Каля вады намоч..шся, каля агню апяч..шся, а каля мукі запыл..шся.

Заданне 6. Выпішыце дзеясловы, у якіх прыстаўка мае словаўтваральнае значэнне.

Назбіраць, памыць, перакарміць, прынесці, перашэптвацца, зварыць, перабраць, перайсці, дашкандыбаць, пасварыцца, замясіць, змалоць, начысіць, выстаць, высушыць, распісаць, рэарганізаваць.

Заданне 7. Размяжуйце дзеясловы па спосабах словаўтварэння: суфіксальны, прэфіксальны, прыставачна-суфіксальны.

Выклікаць, працаваць, бялець, вячэраць, цямнець, абілеціць, памешваць, раздумаць, пакарміць, агледзець, ажывіць, смялець, пастукваць, далікатнічаць, адсвяткаваць, ушаноўваць, укараніць, стукнуць, адхіліць, даслаць, грузіць, званіць, адрозніць, прадумаць.

Заданне 8. Вызначце спосабы ўтварэння выдзеленых дзеясловаў.

1. Толькі сэрца раптам **напоўнілася** такім жалем да простых людзей, да родных палёў і лясоў, да лугоў і азёр, да рэк і дарог, што з яго ўзяла ды палілася вялікая музыка (Я. Пархута). 2. Задаволена **перашэптваюцца** магутныя дубы (М. Алтухоў). 3. Вецер **узмацнеў** і са злосцю круціў вадзяныя струмені. Яны **віхурьліся**, **пеніліся**... (Т. Хадкевіч). 4. Вецер **мацнеў**, і было відаць, як **трывожыцца** бусел (А. Пальчэўскі). 5. Іх вечна-зялёныя калматыя шатры **пацямнелі** (М. Паслядовіч). 6. Наперадзе, у лагчыне, **святлела** чысценькая рачулка з нізкімі берагамі... (Т. Хадкевіч). 7. Паветра лашчыць твае рукі і твар, якія паспелі крыху **завільгатнець** (Я. Сіпакоў). 8. Паступова яны пачалі нагадваць дываны-самалёты, на якіх прыляцелі **падзвіцца** на нашу зямлю вандроўнікі з іншых арбіт (К. Кірэенка). 9. **Зашчабятаў** птушыны хор, **затрапятаў** аер, чароты. **Загаманіў** зялёны бор. **Зашалясцела** ўсё балота (У. Дубоўка). 10. Час ад часу ў вершыню **перасвітваюцца** каршуны... (Я. Брыль).

Заданне 9. З дапамогай суфіксаў -ва-, -ыва-(-іва-) ўтварыце парныя паводле трывання дзеясловы.

Праветрыць, падтрымаць, падвоіць, даказаць, адстаяць, угаварыць, расказаць, запэўніць, адкашляцца, прышпіліць, нацэліць, прыгадаць, упрыгожыць, зашпіліць, загоіць, перачытаць, падкрэсліць, разыграць, расказаць, наведаць, угаварыць, пастукаць.

Заданне 10. Адзначце правільна напісаныя дзеясловы.

Абнадзейваць, выконываць, абагуліваць, фармуліраваць, фармаваць, затрымліваць, даследаваць, святкаваць, адстойваць, раманціраваць,

расказываць, начаваць, галасаваць, дзякаваць, прэміраваць, ігнарыраваць, упрашываць, загойваць, дубліраваць.

Заданне 11. Успомніце правапіс суфіксаў дзеясловаў *-ава(-ява-), -ва-, -ыва(-іва-)* і перакладзіце словы на беларускую мову, абазначце ў іх суфіксы. З трыма-чатырма словамі (на выбар) складзіце сказы.

Засаліваць, подкармливаць, переваріваць, расследаваць, подпісываць, овладеваць, совершенствоваться, разгадываць, подклеивать, обмениваться, возглавлять, выглаживать, надаіваць, проветривать, обследоваться, утаіваць, намылівацца, очерчываць, падтрыжываць, выморажываць, раскальвацца, подморажываць.

Заданне 12. Шляхам камбінацыі прыставак *па-, на-, вы-, раз-, за-, ад-, аб-, з-* утварыце ад прапанаваных дзеясловаў шматпрыставачныя. Вызначце стыль ужывання ўтвораных дзеясловаў.

Сумаваць, паліць, ліць, сыпаць, мыць, думаць, крычаць, ехаць, важыць, будаваць, жаць, блытаць, браць, рэзаць, кідаць.

Заданне 13. Пастаўце дзеясловы ў форме прошлага часу мужчынскага роду. Абазначце графічна суфіксы дзеясловаў. Сфармулюйце правіла напісан-ня суфіксаў у формах дзеясловаў прошлага часу.

Адолець, сароміць, саромецца, заняджуаць, залежаць, ненавідзець, змаўчаць, дагледзець, дрыжаць, адпрошвацца, назбіраць, залежаць, падымаць, асцерагацца, намазаць, услухвацца.

Заданне 14. Спішыце сказы. Растлумачце правапіс часціцы *не* з дзеясловамі.

1. Усё, што (не)пакоіла мяне, я ўбачыў, зразумеў (Ф. Янкоўскі). 2. Новая радзіма спадабалася лебедзям, і яны (не)спяшаюцца ў далёкія краі (К. Красніцкі). 3. Лясніцкі трохі (не)далюбліваў гэтага бестурботнага жартаўніка і фантазёра (І. Шамякін). 4. Вецер (не)скалыхне ні адзін лісцік, ні адну травінку (Я. Колас). 5. Аўтар расказаў пра глухаватага чалавека, які не ўсё чуе, (не)дачувае, кепска чуе (Ф. Янкоўскі). 6. Зорка (не)міргала — такое чыстае было паветра над маўчаннем Сахары (У. Караткевіч). 7. Доктары ўжо з месяц просяць, каб хворую (не)пакоілі як можна менш (Ф. Янкоўскі). 8. Некалькі імгненняў, і ён страціць прытомнасць, каб ніколі больш (не)вярнуцца да яе (У. Арлоў). 9. Але калі пачаў цэліцца, дык адварнуў так далёка галаву ад пісталета і так далёка адставіў руку са зброяй, што відаць было, як дзед яўна (не)пакоіцца за вынікі стрэлу, баючыся, каб не

паўтарылася старая гісторыя з «арудзіяй» (М. Лынькоў). 10. (Не)дасплю і (не)даем ашчадна, а збяру ў сям'ю тваіх дзяцей... (П. Маляўка).

Заданне 15. Раскрыйце дужкі, улічыўшы, што прыстаўка *неда-* пішацца разам з дзеясловам, калі той азначае неадпаведнасць патрэбнай норме. Ад такіх выпадкаў трэба адрозніваць дзеясловы з прыстаўкай *да-* і адмоўем *не*, што пішуцца асобна.

(Не)дагаварыў да канца, (не)навідзець, (не)дасаліць, (не)адмовіцца, (не)здоровіцца, (не)даацаніць веды, (не)шкадуе, (не)дамагаць, (не)давязачь камізэльку, (не)заблытаўся, (не, ня)ведаю, (не, ня)вывучыў, (не)дарабіць, (не)дадаць, (не)даказаў думкі, (не)даварыў поліўку, (не)дагледзець дзяцей, (не)дагледзець фільм, я яшчэ (не)даварыла бульбу, ты сёння (не)даварыла бульбу.

Заданне 16. Зрабіце марфалагічны разбор дзеясловаў.

Тысячамі дарог і ў розных кірунках збягае вясною снеговая вада. Як многа гэтых дарог, і як разнастайны яны ў сваім руху і ў сіле свайго імкнення!

Ёсць нейкія заваблівыя чары, паэзія і характава ў гэтых дарогах-ручаях, што пракладаюць пучыны вясне і адноўленаму жыццю на зямлі, у іх мітуслівым бегу і залівістым бульканні, у вясёлым гомане і ў грозным шуме. Маленькія, кволья, ледзь заметныя ўпачатку, струменяцца яны, як слёзы, па твары зямлі тоненькімі пакручастымі рысачкамі, набываючы сілы з кожным часам, з кожным крокам руху наперад. І колькі перашкод, колькі нечаканасцей у іх падарожжы! Кожная грудка лёду, кожны парог-гарбінка, выступ зямлі, узгорачак становяць ім замінкі і труднасці ў іх імклівым руху. Але яны бягуць несціхана, бягуць безупынна, дзе шпарчэй, дзе павольна, абыходзячы перашкоды ці проста зносячы іх з свае дарогі, бягуць, покі не салыюцца ў бурлівыя патокі, покі не ачысцяць зямлі ад снягоў, каб магутным разводзем пралажыць шырокі шлях для яе новага жыцця.

Тысячамі дарог і ў розных кірунках ідуць і людзі, шукаючы сабе прастору, волі і ўсяго таго, што называюць яны сваёю радасцю і шчасцем (Я. Колас).

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Адзначце словазлучэнні з дзеепрыметнікамі.

Чытаючы кнігу, заплюшчаныя вочы, пішучая машынка, бастуючыя рабочыя, чырвоны колер, пасмакаваўшы страву, прачытаны раман, абмалочанае збожжа, затопленыя лугі, рухаючая сіла гісторыі, чырванеючыя ружы, успамінаючы перажытае, адыходзячы дзень, дапусціўшы памылку, прадуманы адказ.

Заданне 2. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Там, дзе вольна нясе свае воды Прыпяць, у краі **дрымучых** палескіх лясоў, размясціўся гарадскі пасёлак Тураў (К. Камейша). 2. Як толькі выехалі за сяло, у твар падзьмуў **калючы** вецер (М. Корзун). 3. Людзі ледзь не спраўдзілі **задуманае**, але не звярнулі ўвагі на маленькі кусцік побач з магутнымі ялінамі і соснамі (У. Ягоўдзік). 4. Тут вясёлкай сонца акружана, усміхаецца з кожнай лужыны. Тут на кожнага **закаханага** салаўёў па чатыры тузіны (Г. Бураўкін). 5. Да гэтага я ведаў В. А. Сухамлінскага як аўтара **бліскучых** артыкулаў у цэнтральных газетах і часопісах... (В. Вітка). 6. Якая слаўная ты, селавая, вечна маладая і вечна **пявучая** раніца! (Я. Скрыган). 7. Павольна прыляцела чапля і прагаварыла нешта **скрыпучым** голасам (Я. Крамко). 8. **Калючая** сцяна ў тым месцы, дзе знаходзіцца вусце дарогі, ледзь-ледзь расступілася (І. Грамовіч). 9. Глядзіш — зноў схавалася за хмары сонца, падзьмулі халодныя вятры, зачасцілі дажджы, і зноў кудысьці пахаваліся **падманутыя** цёплымі днямі ўсялякія казюлькі, стракозы, мурашкі (Р. Ігнаценка). 10. Ветравы словы былі **пачуты** і **падхоплены** тысячамі галасоў (Я. Колас).

Заданне 3. Знайдзіце ў сказах дзеепрыметнікі і вызначце іх сінтаксічную функцыю.

1. У маёй вёсцы, як, відаць, і ў кожным палескім сяле, ваколіцы падзелены самімі жыхарамі на свой уласны выбар (М. Ракітны). 3. Далей ішлі безразнякі, спалоханыя першымі паведамі восені і ад гэтага нейкія ўзрушаныя (І. Пташнікаў). 4. Там, за полем, не зусім раскарчаваная высека была ўзарана, відаць, пад малады сасняк (І. Пташнікаў). 5. Час ад часу пазіраючы ў бакі з-пад локцяў расстаўленых рук, Сушчэня збольшага пазнаваў лес і меркаваў, што ідуць быццам правільна (В. Быкаў). 6. Здавалася яму, што ля ўцалелага садка ўсё ж застаўся нейкі няпэўны след ад ягоных будынін, можа, не ўсё

там панішчана (В. Быкаў). 7. Яны ішлі праз лес глухой, замеценай снегам дарогай, на якой не было ні чалавечага следу, ні каляіны, ні нават знаку ад капыта ці полаза (В. Быкаў). 8. Валасы былі ўзяты ў сетку і ўпрыгожаны шлягавым вянком, старажытным жаночым уборам, які трохі нагадваў караблік, зроблены са срэбных ніцей (У. Караткевіч). 9. Стан, сціснуты ў шнураўку, быў перавіты такім залацістым шнуром, які падаў амаль да зямлі двума кутасамі (У. Караткевіч). 10. Лесам быў акружаны наш невялічкі чыгуначны пасёлак з усіх чатырох бакоў (І. Навуменка). 11. Лугі пакошаны ў пару, месяц таму назад, і ўжо добра тым часам падмалёваны атавай, на якой застылі ў спакойным чаканні парыжэлыя ўжо стагі, што будуць перавезены адтуль на фермы зімой (Я. Брыль).

Заданне 4. Утварыце ад дзеясловаў, калі магчыма, дзеепрыметнікі незалежнага стану чыперашняга і прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Ткаць, пісаць, чуць, дзякаваць, расклеіваць, пячы, сінець, гадаваць, дапускаць, упрыгожваць, задумваць, перабіраць, месці, зелянець, рыжэць, ападаць, аздобіць, стаміцца, апрануць, мыць, зацяць, затаіць, заснежыць, праславіць, зачараваць, зразумень.

Заданне 5. Утварыце ад дзеясловаў, калі магчыма, дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Навучыць, адчыніць, кахаць, насміхацца, прынесці, паважаць, прадумаць, пахваліць, прамовіць, пацямнець, прашагаць, распілаваць, праглыць, расказаць, расставіць, пасвятлець, сядзець, узрадавацца, усміхнуцца, пачырванець, пашыць. Абудзіць, буяць, абветраць, пагарджаць, смылець, схавачь, гаспадарыць, страціць, пасталець, знаходзіць, выратаваць, ашчаджаць.

Заданне 6. Адзначце словазлучэнні з дзеепрыметнікамі незалежнага стану.

Засеянае поле, апусцелыя дамы, адчыненыя дзверы, пажоўклыя кветкі, абсыпаны дол, біты ток, вышыты ручнік, настылае паветра, абгарэлыя пні, напісаны артыкул, размытая дарога, расцвіўшыя кветкі, дапушчаная памылка, дагледжаныя дзеці, сабраныя рэчы, сагрэтыя палеткі, замёрзлая рака, налітае жыта.

Заданне 7. Адзначце дзеясловы, ад асноў якіх утвараюцца дзеепрыметнікі з суфіксам -н-.

Дапасаваць, склеіць, пасеяць, высушыць, аздобіць, стаміцца, апрануць, мыць, зацяць; нахіліць, пакрыўдзіць, атуліць, засушыць, вымусіць, запрэгчы, малоць, шанаваць, падказаць, тынкаваць, пацямнець, зацыраваць, асуджаць, заружавець, загадваць, змарнець, майстраваць, паважаць, каціцца, палавець.

Заданне 8. Адзначце словазлучэнні з кароткімі дзееспрыметнікамі.

Разбіты дарогі, лігасцівы лёс, пасмажана бульба, заценены луг, адрамантавана школа, палі ўзараны, парудзелае лісце, сасонкі абуджаны, валокны заліты, вытапаная сцежка, няскоранае слова, лес убраны, кветкі паліты, асірацелыя дубы, ралля ўгрэта, васількі рассыпаны, пытанне перагледжана, адказ атрыманы.

Заданне 9. Спішыце, раскрыйце дужкі і замяніце дзеясловы незначальнай формы кароткімі дзееспрыметнікамі. Вызначце іх род і лік.

1. Дзівіўся дзядзька тут нямала, ідучы тунэлем да вакзала. Як хітра, мудра (збудаваць)! Як чыста, хораша (прыбраць)! (Я. Колас). 2. Эх, (скасіць) луг, — і зніклі краскі, бы тыя чары мілай казкі (Я. Колас). 3. Вятрамі (авеяць), сонцам (прамыць) града валуноў прада мной. Цудоўныя вырысы скал, малахітаў (пакрыць) маўклівай тайгой (М. Хведаровіч). 4. (Дакасіць) лугі, адшапацела жыта, на сцежкі падаюць пажоўклыя лісты (С. Грахоўскі). 5. Нявада падбег да акна і толькі цяпер заўважыў, што рука ў Паліводскага (адкінуць) з-пад стала па падлозе на праход паміж сталом і акном (К. Чорны). 6. Калі жыццё нялёгкае (пражыць), ці варта ўспамінаць пра драбязу? (Г. Бураўкін). 7. За задняй кар-чомнай сцяной было (выгарадзіць) жэрдкамі месца, падобнае і на двор, і на агарод (К. Чорны). 8. У клеці повен кубел свежыны, (пабяліць) столь, (вышараваць) падлога (С. Грахоўскі). 9. Адзінокая дача — гэта вялікая і крыху нязграбная будыніна з рознымі па форме верандамі, з мансардай толькі ў адной палавіне — (збудаваць) на мяжы лесу і лугу, пад дубамі (І. Шамякін). 10. А сцямнее — здаецца, неба ў тым баку (зацягнуць) скамечанай прасцінай... (І. Пташнікаў).

Заданне 10. Адзначце нарматыўныя для беларускай мовы дзееспрыметнікі.

Загоеная рана, стаячы чалавек, складваючыся папалам, збяднеўшы хлопец, адноўленае жыццё, выкананыя заданні, пачарнелая лістота, усміхаючыся дзеці, размеркаванае жыццё, ветраны дзень, мабілізаватыя салдаты, прыкручаныя дзверцы, надзённы хлеб, запаўшыя шчокі.

Заданне 11. Знайдзіце ў сказах дзееспрыметнікі, не характэрныя беларускай мове. Якія з іх можна замяніць шырокаўжывальнымі ў беларускай мове дзееспрыметнікамі з суфіксам -л-? Выпішыце іх парамі.

1. На ўзгорку, пакрытым пажоўцеўшай травой, працавала Мальвініна звяно (А. Стаховіч). 2. Сярод папераў пастарэўшых, сярод запыленых лістоў радкі даўно забытых вершаў неспадзявана я знайшоў (М. Танк). 3. На століку каля ложка ляжаў букецік завяўшых кветак (Я. Колас). 4. Намокшы брызент

цяжка хлопаў па сталёвых поручнях (М. Лынькоў). 5. Вецер сагнаў апаўшае лісце з паляны ў лес, і пад дубамі зямлю густа ўсцілалі жоўта-зялёныя жалуды (І. Шамякін). 6. «Хвалоецца стары», — адзначыў Шыковіч з павагай да чалавека, якога ўсхваляваў напамінак пра загінуўшага таварыша (І. Шамякін). 7. Ты глухі быў на мальбу, на стогн людзей з галадаўшай душой (Л. Родзевіч). 8. Яна глядзела на пацямнеўшае неба, заварожвалася наступаючым змрокам жнівёнскага вечара, на агеньчыкі акон у высотных дамах і адчувала бясконцую любоў да ўсяго жывога (Л. Адамовіч). 9. Сярод старасвецкага, запушчана здзічэўшага парку стаіць палац пана Купрыянава (М. Зарэцкі). 10. Яму падабалася паляшчкая вопратка дзядзькі: чорная выцвіўшая суконная світка, пашытая да стану, шырокі, у чырвоныя палоскі даматканы пояс і шапка-кучомка свайго вырабу (Я. Колас).

Заданне 12. Спішыце сказы, утварыце ад дзеясловаў, што ў дужках, уласцівыя беларускай мове дзееспрыметнікі.

1. Водсвет вясёлкі падаў на горад, (абмыць) дажджом, (пасвяжэць), скрозь (аздобіць) яркай зелянінай, нібы яго прыбралі да свята (Т. Хадкевіч). 2. Задыміўся (нагрэць) сонцам за паўдня асфальт... (Т. Хадкевіч). 3. Толькі дзе-нідзе ляжыць адзінокі шэры лапак зямлі, (пакінуць) на папар (П. Броўка). 4. Выступалі цёмна-сінія сцены высокіх лясоў, прыгожа (раскідаць) па бясконцых прасторах зямлі (Я. Колас). 5. Вада жоўтая, яна (настоіць) на баравых імхах, яловых шышках, (ацерушыць) багунах, верасах і кіслых-кіслых з-пад снегу журавінах (І. Пташнікаў). 6. І неба, і сонца адбіваліся ў (не злічыць) кроплях, што былі шчодро (рассыпаць) на пожні (І. Мележ). 7. Стаяў той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно (скончыць) жніво, (звезці) жыта ў гумны і над (апусцець) полем дружна ўзля-таюць стайкі шпакоў — прадвеснікаў блізкай восені (М. Лынькоў). 8. У гародчыку на двары з яблыні апала (пачарнець) лісце... (І. Пташнікаў). 9. Гэтай лагоднасцю і пяшчотай было (напоўніць) усё ў прыродзе, усе дні (І. Мележ). 10. Сосны (захутаць) у белыя шалікі (Н. Гілевіч). 11. Так прывабліва пахне смалой, што ад гэтай (пераехаць) ялінкі не хочацца адыходзіць (А. Кулакоўскі).

Заданне 13. Знайдзіце словазлучэнні з ненарматыўнымі для беларускай мовы дзееспрыметнікамі. Чаму вы іх аднеслі да памылковых? Адкарыктуйце гэтыя словазлучэнні і запішыце выпраўленыя варыянты.

Трымаючыся абедзвюма рукамі, недаспелыя ягады, падрыхтаваны да вясны, прачнуўшыся хлопчык, глядзячы праз акуляры, выцёрты насуха, створаны паэтам, падняўшаея сонца, заплюшчаныя вочы, пажоўклыя дрэвы, засланні ложка, утворана прыставачным спосабам, абяссілеты ад працы.

Заданне 14. Перакладзіце словазлучэнніна беларускую мову.

Признавший себя виноватым, надломанная веточка, переваренное варенье, собранные ягоды, подкормленные растения, бодрящий ветер, обессиливший после боя, нагноившаяся рана, расписавшиеся в дневниках, пронизывающий холод, налившаяся рожь, покрасневшая ягода, растущие вблизи деревья, плачущий голос, спросил остановившийся человек.

Заданне 15. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Раствлумачце, якімі сродкамі перадаецца значэнне рускіх дзеяспрыметнікаў.

1. Со стороны площади дом кажется запустевшим (А. Толстой). 2. Мощённая булыжником дорога прорезала деревню (В. Богомолов). 3. Берег реки, поросший ивняком, скошенный луг со стожками зеленого сена, светло-синее небо — все до боли напоминало исконную Россию, где родилась моя мать и где прошло мое детство (В. Богомолов). 4. И вся эта ночь слилась в какую-то волшебную, чарующую сказку (А. Куприн). 5. А поджидало там немалое богатство: созревшие раньше всех анисовые яблоки, груши, ведро темно-бордовых вишен, деревянное блюдо малины, распространявшей свой ни с чем не сравнимый запах (М. Алексеев). 6. Лесная речка, еще вчера бежавшая навстречу метели, начала сдавливаться серебряными зубцами (В. Белов). 7. Рассевишиеся по деревьям снегири розовыми и сиреневыми шарами выделялись на фоне вечерней зари (В. Герман). 8. Ни дорог, ни оврагов, ни кустика — ничего не увидишь, кроме слепящего мельтешения жестких белых снежинок, застилающих все перед глазами (М. Алексеев). 9. Повзрослев, юноша научился видеть кипучую жизнь леса, скрытую от невнимательных глаз, подмечать изменения, происходящие при смене времен года (А. Сергеев). 10. Я слушал соловья, глядел на заходившее солнце и думал о том, как много обаяния в нашей родной природе (Г. Скребицкий). 11. Не помня, как оставила дом, Ассоль бежала к морю, подхваченная неодолимым ветром события (А. Грин). 12. Сжатая рожь, бурьян, молочай — все, побуревшее от зноя, рыжее, теперь обмытое росой и обласканное солнцем, оживало, чтоб вновь зацвести (А. Чехов).

Заданне 16. Раскрыйце дужкі, растлумачце правапіс часціцы *не* з дзеяспрыметнікамі.

1. Можна сказаць, нейкая (не)знаная раней чулілася паявілася ў Ганны (І. Мележ). 2. (Не)прызнаны нікім, ён (бусел) не мог змірыцца з тым, што ад яго ўсе адварнуліся (А. Саснок). 3. Дзікі Нікар, (не)крануты балотны масіў, дзе гняздуюцца жоравы, раскінуўся на некалькі кіламетраў (В. Вольскі). 4. Прасторы зямлі нібы звужаліся ў межах і таілі ў сабе нейкую (не)акрэсленую сумоту (Я. Колас). 5. Але на дрэве пачуўся шум, нейкія

(не)зразумелыя гукі (М. Алтухоў). 6. Млечны Шлях нагадвае ячменнае зерне, густа рассыпанае з (не)завязанага мяшка... (Т. Хадкевіч). 7. На асфальтавых дарожках шасціць апалае, яшчэ (не)падмеценае лісце (І. Навуменка). 8. На дне яра зеленавата-сінімі плямамі пракідаецца зусім свежы, яшчэ (не)пераможаны снегам лядок (не)ўтаймаванай крыніцы (Я. Брыль). 9. Калі пачало змяркацца, Сымон Ракуцька занепакоіўся: стаў часцей выглядаць на дарогу, схаваў у торбу (не)даедзены хлеб (К. Чорны). 10. Мы ідзём па разорцы між яшчэ нікім (не)кранутага бульбоўніку, які прыемна дакранаецца да ног (А. Жук). 11. На дарожках груды (не)прыбранага, а толькі змеценага лісця (В. Адамчык). 12. І здаецца, што на свеце нічога больш няма, толькі гэты, (не)крануты кассою прасцяг, а над ім нізкае-нізкае сонца (Т. Хадкевіч). 13. Цераз паркан на абцяжараных галінах звисалі буйныя, яшчэ зусім (не)даспелыя яблыкі... (В. Быкаў). 14. Міця неаднойчы ішоў босы па ўтравелай і (не)езджанай сцежцы сярод яшчэ (не)налітага, але ўжо высокага жыта (В. Адамчык). 15. Выпаў з рукі (не)дагрызены яблык, пацяжэла, упала на плячо галава, уздрыгнулі, затрымцелі, спрабуючы расплюшчыцца, набрынялыя стомай павекі (Т. Бондар).

Заданне 17. Замяніце поўныя дзеепрыметнікі кароткімі.

Нявырашанае пытанне, неасушанае балота, ненакормленыя коні, несабраныя рэчы, невыкапаная бульба, непадрыхтаваная сустрэча, неадпраўленыя пісьмы, непасаджаныя кветкі, няскошаная трава, неабмалочанае жыта, незасеянае поле, невывучаны ўрок, непадмеценая падлога, нераспрацаваная канцэпцыя, нявы-карыстаныя рэсурсы.

Заданне 18. Спішыце сказы, вызначце стан, час, трыванне, род, лік, склон, сінтаксічную ролю дзеепрыметнікаў.

1. Нізка над дрэвамі імкліва праляцела чародка стракатых амялушак. Паселі на запалены чырвонымі гронкамі ягад куст каліны і таропка сталі падмарожанымі ягадамі ласаватца... (Р. Ігнаценка). 2. Золкая зямля трывала скавана асеннімі замараз-камі (Р. Ігнаценка). 3. На апусцелых нівах палёўкам няма чаго рабіць (В. Вольскі). 4. У празрыстым паветры, падсвечаныя блікамі сонца, плывуць серабрыстыя павуцінкі (Я. Галубовіч). 5. На куцай макаўцы ліпы мокне сіратлівая бусянка, вецер рабацініць мутныя лужыны, гоніць па тратуары мокрае пачарнелае лісце (Я. Галубовіч). 6. Да ўспацелага твару прыліпала сухая ігліца, але Міця ні на што не звяртаў увагі (І. Вярыга). 7. Міцю ўсё ўяўлялася карціна, як ён знойдзе заплаканую, спалоханую Зою, прывядзе яе дахаты, і яму будуць за гэта дзякаваць бацькі (І. Вярыга). 8. Тут, у маім вясёлым

чырвоным доме з расчыненымі насцеж вокнамі, усё мне так блізка і дорага (В. Сумараў). 9. У Тураўскім краязнаўчым музеі сабраны рэчы, знойдзеныя ў час раскопак: наканечнікі стрэл, коп'і, нажы, крэсівы, замкі, бронзалеты, шклянны і гліняны посуд (К. Камейша). 10. Пра старажытны Тураў напамінае хіба гарадзішча, размешчанае пры ўпадзенні Язды ў Струмень (К. Камейша). 11. Часам хто-небудзь з нас закранаў навіслыя над лясной сцяжынкай галіны (М. Корзун). 12. На галінках чорныя шышачкі, там-сям прысыпаныя снегам (В. Габрук). 13. Вось і хвойка з меткай-пасмай сухога моху, прывязанага да ствала (Р. Ігнаценка). 14. Мурашнік гэты таксама абнесены абгародкай, пафарбаванай у блакітны колер (Я. Галубовіч). 15. Луг заліўся галасамі: да яго ва ўсе канцы выйшлі стройнымі радамі загарэлыя касцы (П. Глебка). 16. Слава травам, слава кветкам, слава летнім яркім дням, і засеяным палеткам, і пакошаным лугам! (П. Глебка). 17. Прыгрэтая зарою, цячэ па хвоях цягучая смала (М. Калачынскі). 18. Бярозы-маладухі выглядаюць з-за хвой. Таполі белым пухам пакрыты з галавой (М. Калачынскі). 19. Фіранкі і гардзіны ў вокнах заселеных кватэр былі рассунуты, форткі адчынены... (Т. Хадкевіч). 20. Я быў захоплены, узрушаны гэтай сімфоніяй, гэтым вялікасным шматгалосым харалам, якім жоравы віталі ўсход сонца (В. Вольскі).

Заданне 19. Выпраўце памылкі ў прыведзеных словазлучэннях.

Пераацэнненыя сілы, абклеяныя сцены, прывезыныя з пошты пісьмы, загоеныя раны, аловак заостраны ўручную, пабудаваны дом, пабеляныя дрэвы, засеяныя палі, атрыманыя паштоўкі, купленыя падручнікі, прынесеныя кнігі.

Заданне 20. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары.

Акрыл...ны перамогай, праве...ная грэчка, закле...нае акно, запавол...ная хада, мурав...ны склеп, падкле...ны ліст, пасе...нае жыта, перагародж...ная сцэжка, заспако...ны чалавек, занядб...ны сад, разліне...ны сшытак, разве...ныя мары, расшчэпл...нае дрэва, накормл...ны кот, устрывож...ны звер, напо...ны водарам.

Заданне 21. Ад дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні «назоўнік + дзеепрыметнік», запішыце іх. Растлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.

Дагледзець (*сад*), загаіць (*рана*), зберагчы (*скарб*), вызваліць (*зямля*), схіліць (*галіны*), сказаць (*словы*), пабудаваць (*хата*), запрэгчы (*конь*), асвятліць (*горад*), пачарнець (*пні*), пажаўцець (*лісце*), зжаць (*жыта*), збалець

(твар), пашыць (сукенка), пасівець (валасы), выцерці (падлога), прыціхнуць (бярозы), стаміцца (чалавек), сагнуць (цвік), раскрыць (вокны), пасінець (далячынь), заслаць (ложак), зарасці (сцежка), паваліць (дрэва), абудзіць (прасторы), злезці (сена).

Заданне 22. Знайдзіце і выпішыце дзееспрыметнікавыя звароты. Выдзеліце суфіксы, з дапамогай якіх утвораны дзееспрыметнікі.

1. У лясах на ўгрэвах снег злазіў борзда, і вызваленая з-пад снегу зямля радасна выглядала на свет жаўтавата-шэрымі плямкамі... (Я. Колас). 2. Убачыў вясельку, перарэзаную нейкім вузкім і доўгім воблакам (Я. Сіпакоў). 3. У лодцы сядзела чалавек шэсьць папуасаў, узброеных лукамі і пікамі (Я. Маўр). 4. Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы (Я. Брыль). 5. Тут усё было блакітнага колеру: і шпалеры на сценах, купленья ў Германіі, і столь, і падлога, памалаяваная блакітнай фарбай (А. Якімовіч). 6. Залатымі іскрамі ў памяці: сонечны дзень, расчыненыя ў двор вароты і цэлы абоз расточаных на дышлях доўгіх вазоў, нагружаных смалістымі бяргвеннямі (І. Навуменка). 7. Широкая абчэсаная калода трапілася ім, і яны селі на яе пад трапятлівую засень таполі, прасвечанай зіхоткімі пералівамі месячнага святла (М. Стральцоў). 8. З двара ў акно пазірала чорная ноч і завешанае густымі хмарамі-валокнамі цёмнае неба (Я. Колас). 9. Урэшце моцна нацягнутыя струны не вытрываюць і лопаюцца з такім моцным трэскам, што трэск гэты творыць новую музыку (З. Бядуля). 10. Была цішыня, прасякнутая пахам траў (У. Караткевіч).

Заданне 23. Знайдзіце сказы з граматычнымі памылкамі ва ўжыванні дзееспрыметнікаў. Чаму вы іх аднеслі да памылковых? Адкарактіруйце гэтыя сказы і запішыце выпраўленыя варыянты.

1. Грэба сказаць, што старая паляшучка была бабка добрая, спагадная і сваім простым сэрцам разумела, чаго бракавала маладой дзяўчыне, так рана страціўшай родную матку (Я. Колас). 2. Побач чыгункі, дзе так прыемна купаліся залатыя косы сонейка, у зацішку зялёных хвой і чырванатага маладога бярэзніку, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адтаўшай зямлі (Я. Колас). 3. Было штось велічнае, магутнае і захопліваючае ў гэтай імкліваці пезда (Я. Колас). 4. — Жадаю вам шчасліва вярнуцца ў Менск, — з краваючай шчырасцю прашаптала Зіна і падала Ярмолаву цёплую, крыху пералезаную за ноч руку (А. Кулакоўскі). 5. Валя маўчыць, і ў гэтым маўчанні пакорнасьць, замілаванне ўсім: і ракой, і ап'яняючым чаборам, і ціхім шолохам бярозавых лісьцяў, і гэтымі словамі-шэптамі, што так блізка-блізка, як гэтыя

цёплыя пальцы рукі, такой моцнай, настойлівай (М. Лынькоў). 6. Восенню кветкі завянуць у полі, кветцы засохшай ізноў не цвісці, — думкі твае не завянуць ніколі, думкі аб нашым прыгожым жыцці (Я. Купала). 7. У адзін дзень засыпаў зівер мёрзлым пылам трухлявыя хаты, апусцеўшае поле захмурнела высахшым бльнікам на разросшыхся межах, сівыя платы мерзлі і туліліся да бявенняў старых будынкаў (К. Чорны). 8. У цішыні ўжо дзе-нідзе чуюцца галасы прачнуў-шыхся птушак... (В. Быкаў).

Заданне 24. Адзначце правільныя выказванні.

1. *Вымыты* — дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу, утвораны ад асновы інфінітыва закончанага трывання *вымыць* з дапамогай суфікса *-т-*.

2. *Выкуплены* — дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу, утвораны ад асновы інфінітыва незакончанага трывання *выкупляць* з дапамогай суфікса *-ен-*.

3. *Засохшы* — дзеепрыметнік незалежнага стану прошлага часу, утвораны ад асновы інфінітыва *засохнуць* з дапамогай суфікса *-ш-*.

4. *Намаляваны* — дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу, утвораны ад асновы інфінітыва закончанага трывання *намаляваць* з дапамогай суфікса *-н-*.

5. *Пасталелы* — дзеепрыметнік незалежнага стану цяперашняга часу, утвораны ад асновы інфінітыва пераходнага дзеяслова *пасталець* з дапамогай суфікса *-л-*.

6. *Развезены* — дзеепрыметнік незалежнага стану прошлага часу, утвораны ад асновы інфінітыва закончанага трывання *развезьць* з дапамогай суфікса *-ян-*.

Заданне 25. Знайдзіце ў сказах дзеепрыметнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток паветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крываваыя, а з абсыпанах гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў (У. Караткевіч).

2. Закрытая, заціснутая з усіх бакоў старымі дзеравякамі, не бачыла яна [бязрозка] сонца, рэдка калі патыхаў на яе свежы ветрык (Я. Колас). 3. Неяк утульным і ўпарадкаваным зрабіўся стары двор, з паламаным парканам, з ускудлачанай вятрамі страхою паветкі, з скасабочаным хлечуком, дзе мясціліся гаспадары хаты (М. Лынькоў). 4. Вочы яе, па-старэчаму выцвілыя, цьмяныя, калісьці шэрыя, ажыўляла прыкметная трывога і надзея, — яна кагосьці выглядала ў незнаёмым натоўпе (І. Мележ). 5. Але тут, на самым краі светлай баравіны, было суха, цёпла ад зямлі, нагрэтай сонцам, густа ўсыпанай шорсткім шыголлём і квольмі лусачкамі маладой сасновай кары (М. Стральцоў). 6. Залатымі іскрамі ў памяці: сонечны дзень, расчыненыя

ў двор вароты і цэлы абоз расточаных на дышлях доўгіх вазоў, нагружаных смалістымі бяввеннямі (І. Навуменка). 7. Запахла дымам ад згарэлай саляркі і паленай гумай (І. Пташнікаў). 8. Шырока стаўляючы ногі, ён пахаджваў паміж дрэў, падпёртых калкамі, каб не ламалася ад яблыкаў сучча, і голасна смяўся (І. Чыгрынаў). 9. Капітан споўз са свайго драўлянага вузкага тапчана на падлогу, на яловыя лапкі, накрытыя нямецкай плашч-палаткай (І. Шамякін). 10. Параска паставіла вёдры на зямлю, змахнула ражком белае хусцінкі кропелькі поту з маршчакаватага, пачарнелага ад сонца і гадоў твару, зрабіла выгляд, што слухае (Т. Хадкевіч).

Репозиторий Баргу

Тэма 5
ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. У наступных сказах знайдзіце дзеепрыслоўі. Адзначце іх дзеяслоўныя прыметы: а) трыванне, б) пераходнасць/непераходнасць, в) зваротнасць/незваротнасць.

1. Варона прылятала на ліпу ўжо чацвёрты ці пяты ранак, уссеўшыся на верхавіне і звесіўшы на падворак тоўстую чорную дзюбу, прарэзліва каркала, нібы кагось клікала з лесу (В. Быкаў). 2. Наста ішла, далёка не адыходзячы ад дарогі, слухаючы ласкавы пошум галін над галавой (А. Савіцкі). 3. Ледзь толькі паравоз, з шумам выдыхнуўшы воблака белай пары, спыніўся, як Ганна Траян адразу саскочыла на зямлю (У. Краўчанка). 4. Дырэктар узышоў на сцэну, выключыў святло ў зале і, хвіліну счакаўшы, для большага, відаць, уражання, уключыў ёлачныя лямпачкі (А. Пальчэўскі). 5. Кляновыя лісты, адрываючыся ад галін, круціліся ў паветры (У. Краўчанка). 6. Яркім барвовым полымем займаецца Града восенню. І хто б ні ішоў ці ні ехаў па шляху, набліжаючыся да вёскі, абавязкова скіруе позірк направа і залобуецца яе роўным агністым грэбнем (М. Ракітны). 7. А вецер, дзьмучы з поўначы, усё гнаў і гнаў сухую белую муку, уперамешку з дробненькімі крупкамі, якраз сюды, у вуліцу, ім у спіну, заносячы адразу тор ад саней (І. Пташнікаў). 8. Ня кафэ на рагу вуліцы стаялі, сабраўшыся купкамі, святочна апранутыя хлопцы і дзяў-чаты (М. Стральцоў). 9. Палажыўшы на пярэднія лапы лахматую галаву, ляжала ў цяньку дварняжка і цікавала вачыма за спакойнымі рухамі дзеда (М. Лынькоў). 10. Ён так і ўпаў на спіну — адразу, прыціснуўшы цела вялікі лубяны кораб з кнігамі, быццам не хочучы ададаваць яго ў чужыя рукі (У. Караткевіч).

Заданне 2. У наступных сказах знайдзіце дзеепрыслоўі. Вызначце іх адвэрбіяльныя прыметы.

1. Звонкімі ланцугамі лёду скаваўшы Прыпяць, замёўшы снегавымі сумёгамі ўсе шляхі і дарогі, зіма як бы адгарадзіла Беражкі ад усяго навакольнага свету (У. Краўчанка). 2. На вуліцах каля хат снег курэўся, як дым, і гурбы раслі, падымаючыся аж пад стрэхі, засыпаючы влкны, замятаючы калодзежы (У. Краўчанка). 3. А там, дзе чарнеў заскарузлы алешнік, разлілася сажалка, увабраўшы ў сябе ўсю ясную сіль летняга неба (М. Ракітны). 4. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце ўсё новыя і новыя дзівы (Я. Скрыган). 5. Васько ішоў, пераймаючы палёўку, ціхенька піскуў разы два, не зводзячы вачэй з лісіцы (А. Асіпенка). 6. Злева пачулася тонкае папіскванне. Я вырашыў, што гэта птушаняты пішчаць, атрымлі-

ваючы ад бацькоў корм (Р. Ігнаценка). 7. Вышкі, нібы людзі, шырока і крэпка расставіўшы ногі, трымаюць цяжкія правіслыя правады (В. Адамчык). 8. Яна энергічна ішла наперад, прыгожа ставячы стройныя ногі, прытрымліваючы рукою гронкі вінаграду, якія маглі кожную хвіліну вываліцца ёй пад ногі (Л. Арабей). 9. Конь, утуліўшы вушы, ляцеў па неабсяжным балотным моры, сярод рэдкіх астравоў-стагоў, у той бок, дзе канчаўся лёд і пачыналася звычайная санныя дарога (У. Дамашэвіч). 10. Па дробных лесавых рачулках гоняць бярунне вясной, калі шуміць яшчэ вада, шалёна размываючы выгары, зносячы абгарэлае пнёўе, буралом, размываючы ручаінамі лесавыя мурашнікі (М. Лынькоў).

Заданне 3. Акрэсліце значэнне часавых адносін паміж дзеяннямі, выражанымі дзееспрыслоўем і дзеясловам-выказнікам, і пакажыце паказчыкі гэтых адносін.

1. Стараючыся не зварухнуцца, я пазіраў праз калматыя пчыліны будана туды, дзе хвіліны дзве таму назад заўважыў цецерука (М. Паслядовіч). 2. Нават зубастыя вадзяныя пацукі і тыя, убачыўшы ў небе буйных птушак, тут жа спяшалісясхавацца ў траве (Р. Ігнаценка). 3. Уздоўж бульвара, спыняючыся ля кожнага дрэва, пасоўвалася водапаліўная машына... (У. Караткевіч). 4. Яна (хмара) заняла паўнеба і, нібы замарыўшыся, спынілася недзе над Данькавам (А. Асіпенка). 5. Яны (бусы) толькі здэгку рамантавалі гняздо, засцілаючы дно яго, і пачыналі сталае, да восені, жыццё (І. Навуменка). 6. І Ядвіска падыходзіла да дзяўчынкі, несучы ў працягнутай руцэ бялютка-залацісты нарцыс (М. Лынькоў). 7. Праз гадзіну хлопцы смачна спалі, адчуваючы пашчотную цеплыню ад свай-го ў поце здабытага агню (Я. Маўр). 8. Напрацаваўшыся як мае быць, рэжучы дровы, Васілю цяпер прыемна было адчуваць гарачую млявасць у руках, у плячах — ва ўсім целе (М. Стральцоў). 9. Пад'ехаўшы да школы, Лабановіч выскачыў з драбінак і ўзы-шоў на ганак (Я. Колас). 10. Раскінуўшы крылы, чайка планіруе ў паветра, выглядаючы ў вадзе здабычу (В. Вольскі).

Заданне 4. Знайдзіце дзееспрыслоўі, вылучыце дзееспрыслоўныя звароты, расставіце знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

1. Сонца ідзе на схіл павольна не спяшаючыся як бы шкадуючы развітацца з бязмежнасцю зямлі і неба (І. Навуменка). 2. Падняў вочы ўгору і прытрымліваючы капялюш паглядзеў у неба... (Я. Сіпакоў). 3. Адтуль нясмела прасочвалася далікатная песня жаўранкаў усё больш набіраючы сілу і моц цярушачыся на шчыра зазеленыя дрэвы... (Я. Сіпакоў). 4. Брулілася кры-ніца пад засенню родных ліп, і прыклаўшы руку да вачэй углядалася ўдалеч маці... (М. Стральцоў). 5. Нацёршы вушы заяц пакруціў

мордачкай і паскакаў на горку (І. Пташнікаў). 6. Ён стаяў моўчкі ўглядаючыся ў памярцвелы твар гэтага чалавека і панура слухаў тлумачэнні ардынатара (Э. Самуйлёнак). 7. Уважліва прыгледзеўшыся археолаг не ўбачыў там ніякай нары (Р. Мурашка). 8. Звечарэла. Сонцазайшло пакінуўшы ярка-халоднае зарава (Т. Хадкевіч). 9. Салдат паціскаў плячамі і хітра ўсміхаўся пазіраючы на сваіх сяброў (І. Чыгрынаў). 10. Выйшаўшы на бераг ён зразу размеранымі крокамі пайшоў да аратага (К. Чорны).

Заданне 5. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы з'ўляюцца выдзеленыя словы.

1. Суніцы не толькі смаката, яны таксама лекі. Шмат якія хваробы **дзякуючы** ім адольвалі ў даўніну нашы дзяды і прадзеды (У. Ягоўдзік). 2. Прыйшлі ўсе, **выключаючы** Антося (І. Грамовіч). 3. Уладзіку закарцела не **марудзячы** падзяліцца з кім-небудзь тым, што ён убачыў і адкрыў нечакана для сябе (В. Казько). 4. Яны (школьнікі) ужо не бягуць, як зімой, па холадзе, а ідуць не **спяшаючыся** каля бярозы змаўкаюць (М. Ракітны). 5. І наўсцяж краінаю, радасць услаўляючы, песні салаўіныя льюцца не **сціхаючы** (П. Глебка). 6. **Дзякуючы** яго старанню многія слухачы і ў нас, і за мяжой мелі асалоду па-сапраўднаму, на высокім мастацкім узроўні пазнаёміцца з багаццем беларускага меласу (А. Бачыла). 7. На стромы Міця прыбег **прыпазніўшыся**: бацька якраз наказаў пасля полудня завесці ды папасвіць каня (В. Адамчык). 8. **Нягледзячы** на сваю паўнату, рухалася яна жвава і неяк мякка, бяшумна (І. Шамякін). 9. Шура спачатку ўзяўся ўставаць а палове восьмай, рабіць зарадку, мыцца халоднаю вадою да пояса, не **спяшаючыся** збірацца на работу, снедаць разам з Васілём Аляксеевічам... (А. Жук). 10. Усе, **уключаючы** дзяцей, друж-на ўзяліся за справу (з газет).

Заданне 6. Спішыце сказы. Падкрэсліце дзеепрыслоўі. Пакажыце, ад якіх дзеяслоўных асноў і з дапамогай якіх суфіксаў яны ўтварыліся. Вызначце сінтаксічную ролю дзеепрыслоўяў.

1. Маючы доўгае гнуткае тулава на кароткіх ножках, ласка можа пралезці за мышамі ў самую вузкую шчыліну, у самую цесную норку (В. Вольскі). 2. Толькі шчупак па-ранейшаму палюе ў адзіноцтве, але ён, ратуючыся ад холаду, ідзе ў глыб вадаёмаў (В. Вольскі). 3. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні (В. Вольскі). 4. Адкарміўшыся за лета, барсукі ў верасні пачынаюць рыхтавацца да халоднай зімы (В. Вольскі). 5. Маладыя жоравы вучацца лятаць строем, трохкутнікам і, пакінуўшы роднае балота, дзе нарадзіліся і выраслі, робяць для практыкі пробныя палёты над ваколіцамі (В. Вольскі). 6. Ледзяная брудная вада адразу прасачылася ў чаравікі, і, каб хутчэй выбрацца на сухое, хлопчык пашлёпаў па гразі, ужо не выбіраючы дарогі (І. Вярэга). 7. Асцярожна

ступаючы і балансуючы рукамі, Саўка павольна прасоўваўся ўперад (І. Вярэга). 8. Міця з палёгкай уздыхнуў, паставіў кошык на зямлю і, весела засвістаўшы, палез на дуб (І. Вярэга). 9. Падышоўшы да вялікай хвоі, хлопчык лёг ніцма на мох (І. Вярэга). 10. Так перагаворваючыся, то пабраўшыся за рукі, то паасобку, супыняючыся і абганяючы адно аднаго, яны беглі па берагавой стужцы снегавога насцілу (В. Габрук).

Заданне 7. Спішыце сказы. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

1. З балота, лапоч..чы сваімі доўгімі бліскучымі крыламі, прылятаюць вялізныя зялёныя стракозы... (І. Пташнікаў). 2. Плюскач..чы, вада бегла струменьчыкам (І. Грамовіч). 3. Яшчэ не ўзышло сонца, а на вішні, скач..чы па галінках, усчынаюць гамонку вераб'і (І. Навуменка). 4. З чым можна параўнаць праспект Францыска Скарыны ў Мінску, хоч..чы выказацца вобразна? (Т. Хадкевіч). 5. Цямнее, набухае, лопаецца ўздоўж па хрыбце і пачынае рвацца, рваць зімовыя ковы лёд, крыш..чы аграмадныя крыгі... (Т. Бондар). 6. Ядвіся падышла да дзвярэй, прыслухалася, як бы не вер..чы бабцы і баючыся быць злоўленай, потым ціхенька адчыніла іх, ускочыла ў пакойчык, азіраючы яго цікавым поглядам (Я. Колас). 7. Служ..чы пры доктару, ён за доўгія гады набыў вялікую практыку і ведаў практыку жыцця і на хваробах знаўся (К. Чорны). 8. Гавор..чы гэта, Лабановіч чуў нейкую крыўду, і, як ні сіліўся захаваць яе, гэта крыўда вызначалася на яго твары (Я. Колас). 9. — Глядзі! — папярэдзіў ён і пайшоў ад яе, важка топч..чы траву (І. Мележ). 10. І Ядвіська падыходзіла да дзяўчынкі, нес..чы ў працягнутаі руцэ бялютка-залацісты нарцыс (М. Лынькоў).

Заданне 8. Замест дзеясловаў, што ў дужках, запішыце адпаведныя дзееспрыслоўі, вызначце іх трыванне, абазначце суфіксы.

1. (Правальвацца) па плечы, (абрушваць) гурбы на сябе, Ганначка прабівалася да вершалінкі (В. Габрук). 2. Пакрычаў малады дзяцел, пакрычаў і, (убачыць), што ніхто яму есці не нясе, вылез з дупла, пачапіўся за кару і вісіць (З. Бяспалы). 3. За бортам паціху булькатала вада, нібы таксама спявала песню, а лодка плыла ўсё наперад, (пакідаць) паварот за паваротам (У. Шахавец). 4. Свет абуджае кукаванне, на поўнач (гнаць) зіму. І, (парушаць) маўчанне, я адгукаюся яму (А. Куляшоў). 5. (Вяртацца) аднойчы з палёту, наш знаёмы птах убачыў, што іншы бусел кружыцца над ясакарам, (намервацца) сесці (А. Саснок). 6. Дождж перасціх, але над Дзвіной яшчэ імжыла, і вясёлка не блякла, красавалася, (упрыгожваць) неба і зямлю. 7. І калі над гэтым жыгнёвым морам раптам падымаецца, шырока (распасцерці) пругкія крылы, сівы лунь, міжволі здасца табе, што гэта

сапраўды мора, у якім дзесьці на небасхіле праплывае малюсенькі паруснік (Р. Ігнаценка). 8. Спіць, стаілася возера, (накрыцца) коўдрай-туманам (І. Пташнікаў). 9. Капала са стрэх вада, (стукаць) пад акном аб нешта бляшанае, нудна, са званам, не (даваць) заснуць (І. Пташнікаў). 10. Вецер, (змяніцца) ноччу, падзьмуў з захаду, з другога канца вёскі, (несці) на двор дым з коміна... (І. Пташнікаў). 11. А ў лесе, (выбраць) высокую старую хвою, сядзеў дзесь недалёка дрозд і спяваў... (Я. Колас). 12. Пагоркі падступалі да ракі, то паката (спускацца) зялёнымі адхонамі, то (навісаць) над ёй жаўтлявымі стромымі кручамі (Т. Хадкевіч).

Заданне 9. Падкрэсліце нарматыўную форму дзеепрыслоўя.

Пішучы — пішачы, скачучы — скачачы, дрэмлючы — дрэмлячы, помнячы — помніўшы, п'ючы — піўшы, трапіўшы — трапячы, касіўшы — косячы.

Заданне 10. Адзначце дзеепрыслоўі, правільна перакладзеныя на беларускую мову.

Вслушываясь — услухаўшыся, прігласіў — запрасіў, озіраюся — азіраючыся, вышивая — вышиваючы, сбрасывая — скідаю, почувствовав — адчуўшы, роняю — ранаючы, кружа — кружася, сядя — седзечы, сказаў — сказаў, работаю — працуючы, улыбаясь — усміхаясь, відаю — бача, черствею — чарствеючы.

Заданне 11. Перакладзіце сказы на беларускую мову, параўнайце суфіксы дзеепрыслоўяў у рускай і беларускай мовах.

1. В тихом воздухе, рассыпаясь по степи, пронесся звук (А. Чехов). 2. Лежа на берегу ручья, я смотрю в небо, где раскрывается бескрайний простор (И. Соколов-Микитов). 3. Я зашел в городской сад, сел на скамейку и, развернув дневник, с ужасом поглядел на единицу (М. Зоценко). 4. Лодка лавировала, трудно побеждая волны и медленно приближаясь к острову (В. Короленко). 5. Вспомнив о том, что завтра здесь будет только ветер, хозяин направился в глубь острова (В. Распутин). 6. Моторка, лопоча над мелкими беспорядочными волнами, качаясь на веревке, остается позади (В. Попов). 7. Больше ничего не найдя, стали выбираться на дорогу (Ч. Айтматов). 8. Обнаружив под трофейным одеялом заготовленную адыотантом еду, я с аппетитом выпил крынку топленного молока, затем достал из вещмешка полкуска хозяйственного мыла и, отыскав щель в изгороди, вылез на улицу (В. Богомолов). 9. Покончив с умыванием, тщательно вылизав языком всю шкурку, белочка пробежалась по суку,

потом легко перескочила на соседнее дерево, затем на следующее (Г. Скребницкий). 10. Облака ползли медленно, то сливаясь, то обгоняя друг друга, мешали свои цвета и формы, поглощая сами себя и вновь возникая в новых очертаниях, величественные и угрюмые (М. Горький).

Задание 12. Перабудуйце сказы, замяняючы выдзеленую частку дзееспрыслоўным зваротам. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Ліпа, *што навісла над парканам*, сарамліва, але дарэмна старалася прыхаваць у сваіх зялёных шатах лісце, якое багата ўжо кранула фарба восені. 2. Густая вярба, *што нізка апусціла долу свае тонкія галіны*, стаяла на самым кургане. 3. «Пабеда» *выкацілася на гравейку* і хутка схавалася за лапінай бярэзніку. 4. Ракета ўзвілася ў вышыню і *асвяціла наваколле*. 5. Маўклівай сцяной стаяла залацістае жыта, *схіліла ваякія і спедыя каласы*. 6. Зала сцішаецца, замірае, *слухае прыгожае мецца-сапрапа*. 7. Уявіў, як ён, стары чалавек, будзе бегчы, *віхляць паміж дрэў, прадзірацца праз малады калючы ельнік*, каб схвацца. 8. Неяк я *вяртаўся з палявання* і зайшоў на гэтае ўзлесе. 9. Бусел трывожна азіраўся навокал, *чакаў дапамогі*. 10. Ласіха *пакінула нізінку* і доўга пятляла па цёмным яловым лесе.

Задание 13. Раствлумачце значэнне наступных фразеалагізмаў: *не спускаючы вачэй, ламаючы галаву, як вады ў рот набраўшы, не пакладаючы рук*. Складзіце з імі сказы; падкрэсліце дзееспрыслоўныя звароты, выражаныя фразеалагізмамі, вызначце суфіксы, трыванне дзееспрыслоўяў, растлумачце правапіс *не* з дзееспрыслоўямі.

Задание 14. Спішыце сказы, знайдзіце ў іх дзееспрыслоўі. Вызначце ў іх зваротнасць, пераходнасць і трыванне.

1. Маці, сабраўшы нешта з адзежы, недзе раздабыўшы запа-лак і сахарыны, пайшла ў вёску (Л. Арабей). 2. Усё гэта яны звязвалі ў вузлы і, перахрысціўшыся, глянуўшы ў апошні раз на сваю зямлю, пакідалі яе, пакідалі зруйнаваны горад (Л. Дай-нека). 3. Троху спалоханы, асцярожна плёўся ён [Рускі] назад, заткнуўшы лапатачку за пояс і маючы ў адной руцэ кацялок з накапанаю бульбаю, а ў другой — стрэльбу на ўсякую неспадзяванку (М. Гарэцкі). 4. Ішоў па лесе вобмацкам. Натыкаўся на дрэвы і, мінаючы, абымаў іх з нейкай шчырай дзіцячай ласкай (М. Зарэцкі). 5. Нонка стаяла, прыхіліўшыся спінаю да ствала дзікай вішні, незалежна скрыжаваўшы падрапаня ногі (У. Караткевіч). 6. Найста-рэйшы за ўсіх тут дуб, стоячы на самым высокім месцы вострава, не бачыў канца балота (Я. Колас). 7. Апусціўшы лахматую галаву ўніз, прайшоў па вуліцы ўжо немалады хлапец Даніла — смутны ад нечага (В. Каваль). 8. Як бы чакаючы

падтрымкі, жанчына нейкі час стаяла нерухома, азіраючыся па баках (І. Мележ). 9. Угледзеўшы раптам аленьў, Ірка выпусціла з рук кошык (І. Пташнікаў). 10. Пачаў грэць над печкай рукі, весела паціраючы іх, быццам пачуў штось вельмі прыемнае (І. Шамякін).

Заданне 15. Раскрываючы дужкі, утварыце словазлучэнні. У якой форме ўжыты залежныя словы?

Уцякаючы ад (пагоня), спыніўшы (коні), падзяліўшыся з (дзеці), расказваючы пра (бяда), плывучы па (рака), прытаіўшыся на (узгорак), развітаўшыся з (дзядуля), убачыўшы (ласі).

Заданне 16. Ад дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі, запішыце словазлучэнні, вызначце суфіксы дзеепрыслоўяў.

Пад'язджаюць да лесу, гаворыць з братам, апраанае паліто, залівае святлом, глядзяць убок, хутка ідуць, страсаюць з галін, спяваюць песні, сцелецца нізам, дружна смяюцца, выходзіць з двара, абараняюць Радзіму, мінае нас, напрацаваліся за дзень, сустрэў сябра, раскінулі галлё, апранула паліто, разгарнуў паперку, узышлі на пагорак, дапісаў ліст, адкрываць новае.

Заданне 17. Вызначце, ці правільна ўжыты дзеепрыслоўі ў сказах. Выпраўце памылкі і запішыце сказы, абазначце ў дзеепрыслоўях суфіксы.

1. А старыя дубы ў чорных шапках бусліных гнёздаў спакойна стаялі, не варушыўшы ніводным лістком. 2. Машына імчыць, гудзе, адкрывая на кожным павароце ўсё новыя і новыя дзівы. 3. Падыходзіўшы да стала, хлопец заўсёды хваляваўся. 4. Цяжкая снеговая шапка гучна тоне ў высокай гурбе, сарваўшыся раптам з дрэва. 5. Вяртаўшыся з грыбнога падарожжа, прыемна захапіць з сабой галінку верасу. 6. Любаваўшысь вавёркамі, хлопчыкі і дзяўчынкі ішлі па сцяжынцы праз лес. 7. Даведаўшыся пра вызваленне Мінска, нас акрыліла надзея хутка вярнуцца ў родныя мясціны. 8. Развітаўшыся з сям'ёю, было трохі сумна. 9. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра. 10. Ехаўшы бачком, ні з кім не зачэпіўся.

Заданне 18. Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыслоўі: *получив, прочитав, не пропуская, вникая, продумывая, перелистывая*. Складзіце і запішыце памятку «Як трэба чытаць кнігу», выкарыстайце перакладзеныя дзеепрыслоўі.

Заданне 19. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. Васіль, (не)нагінаючыся, каб не паказаць, быццам нешта здарылася, агледзеў касу і супакоіўся (І. Мележ). 2. А зайчаня, (не,ня)помнячы сябе ад страху, раптам стаілася пад пучком калючага асоту ў вымаклай разоры (В. Адамчык). 3. У парыве пяшчоты, спачування, што ў момант залілі ўсю яе, аддаўшыся гэтаму пачуццю, (не,ня)помнячы нічога, ні аб чым (не, ня)думаючы, нібы падхопленая хваляй, кінулася да Васіля (І. Мележ). 4. І якое ж было дзіва, калі кажаны, лятаючы паміж гэтых нітак, лавілі камароў, ні разу (не)закрануўшы нітку крылом (У. Ляўданскі). 5. Дарэмна Валодзька чакаў адказу, пазіраючы на брата вачыма, якія прасілі і малілі, ніяк (не)хочучы верыць у братнюю чэрстваць (І. Мележ). 6. (Не)чакаючы і (не)просячы бласлаўлення, падышоў да архімандрыта Гаршчок і загаварыў да яго, загарадзіўшы яму дарогу (М. Гарэцкі). 7. Стаіць дзед і на іх глядзіць, дзівуецца, (не)разумеючы, чаго яны драпака далі (М. Лынькоў). 8. І чамусьці гэта адчуванне закінутасці зрабіла тое, што я выцягнуўся, закінуў рукі за галаву і, ледзь (не)засмяяўшыся ад шчасця, заснуў, як праваліўся ў нейкую цёмную і прыемную прорву (У. Караткевіч). 9. І ты моцна жадаеш, каб гэты струмень як мага даўжэй калыхаў і песціў, гойдаў цябе, нідзе (не)страсянуўшы, (не)падкінуўшы на выбоіне (Я. Колас). 10. І тады, ведаючы, што даволі ісці, што гэта апошняя хвіліна жыцця, і пакутуючы гэтым, і (не)шкадуючы ні аб чым, Гораў удыхнуў гаркаватае паветра і, (не)цэлячыся, націснуў курок (У. Караткевіч).

Заданне 20. Вызначце, які з двух прапанаваных сказаў можна ўскладніць дзеепрыслоўным зваротам.

1. Скасіўшы луг, ... а) стомленаць авалодала Міхалам; б) Міхал сабраўся дадому.

2. Набраўшыся смеласці, ... а) сумненне не пакідала Ганну; б) Ганна выказала набалелае.

3. Збіраючыся купкамі, ... а) зайздрасці не было межаў; б) сяляне зноў і зноў абмяркоўвалі перадзел зямлі.

4. Набраўшыся смеласці, ... а) хлопцам стала добра; б) хлопцы падышлі да незнаёмкі.

5. Глянуўшы ў акно, ... а) краявіды радавалі вока, б) дзяўчаты залюбаваліся краявідамі.

Заданне 21. Выпішыце дзеепрыслоўі, зрабіце іх поўны марфалагічны разбор.

Нерухома стаяў густы амярцвелы лес, шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін, пераплёўшы галіны, акрыўшыся белымі шатамі крохкай, шапаткой шэрані. Ні звер, ні чалавек, ні птушка не парушалі яго ранішняга зімняга спакою. Толькі дзесь у гушчары галін суха палускаў мароз, пераскакваючы з дрэва на дрэва. Пачынала святлець. З мроку вырысоўваліся стромкія камлі асін, каржакаватыя дубы, шурпатыя крывыя бярозы, а паміж іх выступалі, як пачварныя дзяды, зломаныя бураю высокія расшчэпленыя абломкі дрэў і спілованыя пні з белымі круглымі шапкамі, з заостранымі вярхамі, ды белымі капцамі раскідаліся па лесе прыгожа скругленыя снежныя курганкі. Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля. Ішлі яны не спяшаючыся, выбіраючы найболей глухія лясныя дарожкі і сцежкі, абыходзячы небяспечныя мясціны. Ішлі моўчкі, углыбіўшыся ў свае самотныя думкі (Я. Колас).

Тэма 6 ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Укажыце разрад прыслоўя паводле значэння.

Там, злева, данізу, зрэдку, здуру, уволю, глуха, накрыж, нідзе, назад, дагэтуль, зранку, знарок, гуртам, удвух, некалі, некуды, нідзе, ніколі, нікуды, кулём, па-чалавечы, слепа.

Заданне 2. Утварыце словазлучэнні ці складзіце сказы з прыслоўямі і спалучэннямі назоўнікаў з прыназоўнікамі.

У пачатку — упачатку, у бок — убок, да хаты — дахаты, у высь — увысь, на паказ — напаказ, у гару — угару, у верх — уверх, па волі — паволі.

Заданне 3. Спішыце сказы, падкрэсліце прыслоўі адной рыскай, а словы, да якіх яны адносяцца, — дзвюма. Пастаўце пытанні да прыслоўяў і вызначце, што яны абазначаюць: прымету дзеяння, якасці ці прымету прадмета.

1. У вадзе каса шыркала інакш, як без вады, гушчэй, важчэй, працяжней (І. Мележ). 2. Кірыла сумна ўсміхнуўся: ён не вельмі багаты на метафары і параўнанні (І. Шамякін). 3. Круціліся, шархацелі коламі самапрадкі — здавалася, таксама то весела, то сумна, то задуменна (І. Мележ). 4. Мой рост, мая постаць — залішне прыкметныя, а горад наш у акупацыю быў не вельмі густанаселены (І. Шамякін). 5. Праз колькі крокаў палянку ўбачыў наперадзе (М. Зарэцкі). 6. А падарожныя людзі ўсё аддаляліся і аддаляліся ад вёскі і хутка зусім зніклі за снежнай пеляной завеі (М. Лынькоў). 7. І ўсё ж гораца пякло ў грудзях, падступала да сэрца (В. Іпатава). 8. Серп аднастайна, нудна цямкае пад рукой, а жыта, недалужна звісаючы на моцнай руцэ, шамаціць ціха-ціха, быццам апавядае штось сумнае або жаліцца на сваю гаротную долю (М. Зарэцкі). 9. Зрэдку яго выпускалі і ў калідор: у гэтым выпадку ён апранаў назнарок пашыты стары ўбор, а Берман чакаў яго ля адчыненых дзвярэй ходу, бо адчыніць іх Малы Чалавек не мог (У. Караткевіч). 10. Дзесь у небе жалобна пішчэў галодны каршун, і гукі яго далёка расплываліся ў нерухомай цішы летняй раніцы (Я. Колас).

Заданне 4. Ад прапанаваных слоў утварыце ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання.

Доўга, хутка, ціха, блізка, нізка, высокая, глыбока, далёка, дрэнна, многа, звонка, коротка, асцярожна, глуха.

Заданне 5. Адзначце памылкі ва ўтварэнні формаў ступеняў параўнання прыслоўяў.

Найлепей, больш цяплей, найбольш прыгажэй, менш спакойна, найгучней, больш праўдзівей, дранней, шырачэй, найгорш, вузей, больш яскрава, найрадасней, шчырэй, халадней, больш моцна.

Заданне 6. Знайдзіце сказы з памылкамі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў. Выпраўце памылкі.

1. Даражэй за цябе чалавека ў мяне не было і не будзе. 2. Даўней на Беларусі паўторны шлюб бралі часцей усяго аўдавелыя. 3. Ночы ўжо робяцца даўжэй, і грыбны пах асабліва адчуваецца зранку. 4. Жывая мова багацейшая самага поўнага слоўніка. 5. Не было для мяне нічога даражэй за тваю ўсмешку. 6. Здаецца, няма чалавека шчаслівейшага мяне. 7. Больш усіх грыбоў знайшоў Мішка. 8. Не было для мяне нічога даражэй за тваю ўсмешку. 9. Плынь азёр чысцейшая ад расы. 10. Яны жылі дружней нас.

Заданне 7. Ад якіх слоў (ці граматычных формаў) і якім спосабам утвораны наступныя прыслоўі?

Утрох —...; недалёка —...; бягом —...; па-свойску—...; зверху—...; рашуча —...; па-літоўску— ...; штодзень —...; раз-пораз—...; дадому—...; чэсна — ...;штораніцы— ...; увосень — ...; навывлет — ...; унізе — ...; залпам — ...; па-нашаму — ...

Заданне 8. Адзначце, якія беларускія прыслоўі адпавядаюць наступным рускім.

Совсем — зусім; бесспорно —...; нарочно —...; долой —...; впервые —...; сизмала —...; иногда —...; кое-как —...; натошак —...; воочию —...; существенно — ...; этично — ...; двусмысленно —...

Заданне 9. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся выдзеленыя прыслоўі.

1. Скажа, што надта прыемна ў такі дзень **басанож** скакаць на мосце ды махаць свежым дубцом... (Я. Маўр). 2. Раптам каршун, як маланка, рассек паветра і кінуўся **ўніз** (І. Грамовіч). 3. Вокны **адразуцямнеюць** (І. Чыгрынаў). 4. **Паціху** ачышчалася ад перабалелага душа, ажывалі, пачыналі згадваць колер усмешкі вочы (Т. Бондар). 5. Буяе разнатраўе, **шчодра** цвітуць краскі (І. Навуменка). 6. **Раз-пораз** Васіль чуе прарэзлівы крык жаўны... (І. Навуменка). 7. Можа, гэта блага, але мясціны, дзе знайшоў **калі-небудзь** баравік, Васіль **ніколіне** мінае (І. Навуменка). 8. Заядлыя грыбнікі рвуцца **наперад**, на прастор верасоў, маладых сасоннікаў... (І. Навуменка). 9. У нізкіх,

па-восеньску ацяжэлых ужо хмарах то выплыве, то **зноў** схваецца белаватае, як месяц, сіратлівае сонца (В. Адамчык). 10. **Апоўдні** кволья дажджынкi на вачах пачалi ператварацца ў рэдкія белыя мухі (В. Вітка).

Заданне 10. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс *не(ня)* з прыслоўямі.

1. Спёка (не, ня)дужа вялікая (В. Быкаў). 2. I будуць (не, ня)весела стаяць сосны, засмучаныя і ціхія (М. Стральцоў). 3. (Не)адразу ты пачынаеш разумець, што хараство не ў тваіх незямных марах, не ў тваім імкненні да выключнасці, а ў жыцці людзей (І. Шамякін). 4. Вольга расла і выхоўвалася ў дзіцячым доме, не ведала, што такое сям'я, і (не, ня)вельмі дбала аб дні наступным. Усё ёй трэба зараз, сёння, усё ёй трэба было (не)адкладна зведаць, паспрабаваць... (В. Казько). 5. (Не)чакана прыехаў бацька (М. Лынькоў). 6. Мне адразу ж стала (не)як лягчэй, хоць наваколле не магло пахваліцца весялосцю (У. Караткевіч). 7. Няскладны машыніст у пацёртай нямецкай форменцы быў заняты (не)зусім звычайнай для яго працы справай (М. Лынькоў). 8. (Не, ня)лёгка тут выбраць такую аксамітна-мяккую траву, як у сябе на радзіме, на пахучых берагах Дняпра (А. Кулакоўскі). 9. Гэта была нават (не)зусім стрэльба, да яе больш пасавала б назва «мушкет» (У. Караткевіч). 10. I не дзіва, што Міколка, седзячы зімой у халодным вагоне, так (не)цяпліва чакаў вясны (М. Лынькоў).

Заданне 11. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыслоўі і вызначце, да якога разраду па значэнні яны адносяцца і якімі членамі сказа з'яўляюцца.

1. Тут жа моўкістаяў, абапёршыся на крыло машыны, старшыня (А. Жук). 2. Нядоўга было чакаць і малін, што густа спелі ў гадзючых зарасніках (І. Мележ). 3. Дома ў перадвячэрнай цішыні суха і таямніча шапочуць яшчэ зялёным лісцем высокія бярэзінкі, пасаджаныя гадоў дваццаць сем назад... (В. Адамчык). 4. Гэтая простая, сціплая сцяжынка штохвіліныбудзе адкрываць табе цуды, якіх не ўбачыш у аніякім музеі (В. Мартыненка). 5. Доўга не спалася Васілю ў гэту ноч, такую звычайную і незвычайную (І. Мележ). 6. Надзвычайна ўрачыстымі здаваліся дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панураець (М. Лынькоў). 7. Я — дзіця горада, і мне, магчыма, ніколі не адчуць сябе сам-насам з навакольным, я губляюся, калі не адчуваю вакол выратавальнай цеснаты, а калі я аднойчы апынулася ў полі адна, то ледзь не памерла ад страху (В. Іпатава). 8. Асіна прымеціла мясечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на свой дол тоўсты сухі сук (Я. Колас). 9. Чарнакрылы бусел стаяў на адной назе і думна глядзеў удалячынь, куды неўзабаве пакліча яго вырай (Б. Сачанка). 10. Вуголле шарэла ўсё больш і больш, разам з гэтым з лесу пачала насоўвацца цемра (Я. Маўр).

Заданне 12. Спішыце, падкрэсліце формы суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў. Растворыце іх утварэнне і значэнне.

1. Першы прымаразак хацелася ўбачыць раненька (Я. Крамко). 2. Бывалі дні, што Марына страшэнна стамлялася (С. Грахоўскі). 3. Лёгенька хрумснуў пад валёнкамі снег, апякло марозам шчокі (А. Жук). 4. Падзьме вятрыска — і яны (галінкі кустоў) ціхенька зазвіняць, быццам зробленыя з тонкага крышталю (М. Ваданосаў). 5. Каб не крыўдзіць аглядальніка, паціхеньку адыходжу (К. Курбека). 6. Міхал у лес пайшоў ранютка рабіць звычайныя абходы... (Я. Колас). 7. Кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць (Я. Колас). 8. Злажыўшы шчыльненька далоні, Міхал сядзеў, не варушыўся і ў мыслі нейкія ўглыбіўся (Я. Колас). 9. Цераз зараснік інею ўранішнім лесе прабіраецца сонца — ціхусенька так, затаіўшы дыханне: хаця б не атрэсі гэты чуд, што стварыў найвялікшы мастак (Н. Гілевіч). 10. Далекавата жыла ад горада, дзе займеў сабе прытулак Андрэй, яго маці (Б. Сачанка).

Заданне 13. Знайдзіце ў сказах прыслоўі. Вызначце, да якога разраду па значэнні яны адносяцца.

1. Асіна прымеціла мясечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на свой дол тоўсты сухісук (Я. Колас). 2. Вяскою, калі ўсё навокал зелянела, выпраўляліся па першае шчаўе (М. Чарняўскі). 3. Аднак неўзабаве праваруч адкрылася поле з вузкімі грывамі пералескаў («Родная прырода»). 4. А назаўтра непрывычна чарнелі абмытыя дажджом палі (А. Асіпенка). 5. Верасоўскі глядзеў на іх імклівы лёт, і яму чамусьці думалася, што яны, птушкі, мусіць, самыя шчаслівыя на свеце... (Я. Сіпакоў). 6. Чарнакрылы бусел стаяў на адной назе і думна глядзеў удалячынь, куды неўзабаве пакліча яго вырай (Б. Сачанка). 7. Ногі мімаволі панеслі Люсю да загадкавай будыніны (А. Цяжкі). 8. Палявая дарога вывела на шырокую і досыць роўную, але гразкую вуліцу... (А. Александровіч). 9. Цёк сок-бязрозавік, і свежыя бярозавыя пні былі мокрыя, быццам іх хто знарок паабліваў вадою (Б. Сачанка). 10. Пасля ручайны яны пайшлі поруч, яна па сцежцы, а ён збоку, ведучы веласіпед па траве (Я. Скрыган).

Заданне 14. Вызначце, што абазначаюць выдзеленыя прыслоўі: а) прымету дзеяння; б) прымету прадмета; в) прымету прыметы.

1. Пад дрэвамі *густа*, *пякуча* тоіцца крапіва... (Я. Брыль). 2. *Шчыра* святліла ранішняе сонца (Я. Сіпакоў). 3. У сонечную летнюю пару мястэчка здаецца *надзвычай* прыгожым (І. Навуменка). 4. На зямлі ўжо няма снегу,

вымыты асенні верасок выглядае **зусім** свежым... (А. Кулакоўскі). 5. На пагорку **незвычайна чыста** бялеў каменны абеліск з зоркай **наверсе** (В. Быкаў). 6. Магчыма, на яго характары пакінула свой след жыццё **наводшыбе** (І. Навуменка). 7. Раніцай і трава каля платоў, і палі, і стрэхі — усё было **па-зімовам** убелае (І. Мележ). 8. Ноч была **страшэнна** золкая, і пранізлівы вецерпрашываў наскрозь (І. Мележ). 9. Пачалі ўсё **часцей** трапляцца піхта і кедр (У. Караткевіч). 10. **Па-паўднёваму** духмяным было тут неба, зоркі (В. Казько).

Заданне 15. Спішыце сказы. Раскрыйце дужкі, пракаменціруйце выбар напісання.

1. Люся паднялася з каменя і пайшла (ў)бок шашы... (А. Цяжкі). 2. Яны былі і будучь, страты, смуткуючы цяпер, (у)восень светлую, багатую і доўгую цяпер (П. Маляўка). 3. І прыходзілася брацца (ў)бок, разблытваць лясныя сцежкі, блукаць і калясіць на адным месцы (В. Казько). 4. Нахіленая (ў)бок святла, яна (кветка) улюбёна падстаўляла сонцу свае чатыры шырокія глянцавітыя пялёсткі... (В. Быкаў). 5. Чарнічна-бруснічны бор, лес дзяцінства, ён пераскоквае (з)ходу, хоць і ў ім можна падняць два-тры баравічкі (І. Навуменка). 6. У нядзелю, (на)досвітку, прыпаўзлі з захаду нізкія хмары і пачаўся страшэнны лівень (Я. Пархута). 7. Зямля пачала ахвотна, (без)аглядкі на зіму, распранацца, набрыньваць доўгачаканым цяплом, дыхаць на поўныя грудзі (В. Карамзаў). 8. Дзе-нідзе купамі і (у)адзіночку растуць дубы (В. Вольскі). 9. (Пад)вечар вада спала... (А. Пальчэўскі). 10. Вясной (на)золку і вечарам дзяцел слухаў звонкія песні драздоў, івалгі і пералівы салаўя (Я. Зазека). 11. (З)ранку да вечара не змаўкае шматгалосы птушыны хор (В. Вольскі). 12. (На)ноч яны (ручаі) будучь перасыхаць, як, скажам, горныя рэкі, калі няма ў гарах дажджу... (Я. Сіпакоў). 13. А дзеці іх даўно сачылі і (на)ляту блінцы лавілі... (Я. Колас).

Заданне 16. Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя словы. Адказ абгрунтуйце, адзначыўшы: а) катэгорыяльнае значэнне; б) марфалагічныя ўласцівасці; в) сінтаксічную функцыю.

1. У мяне яе (бабулі) не было, і я звычайна перажываў сваю крыўду **адзін** (Я. Брыль). 2. Лабановіч **чамусь** звярнуў на іх (цёмныя вокны) увагу, як бы хочучы замацаваць іх усвай і памяці (Я. Колас). 3. **Момант** сябры азіралі адзін аднаго, а потым перакінуліся жартаўлівымі прывітаньнямі (Я. Колас). 4. **Часамі** гэтыя гнёзды здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі наддубамі (Я. Колас). 5. Я ехаў **насустрэч** тваім чырвоным захадам, над якімі вісеў серпік Венеры, і мне здавалася, што я пачаў адыходзіць... (У. Караткевіч). 6. Была тут яшчэ адна важная асоба, без якой не адбывалася ніводная тутэйшая **справа** (Я. Колас). 7. Як няўхільны закон жыцця,

ведала — *спрадвеку* так заведзена ў людзей: воля бацькоў для дзеўкі — божая воля (І. Мележ). 8. Ужо відаць была маленькая хатка, *дзе* жыла Зоська з маткай (З. Бядуля). 9. Ціха, *наволі* асядае на горад цёплы ласкавы вечар (М. Зарэцкі). 10. І ўсё вакол было так *глуха*, так *нема*, усё роўна як закамянела або вымерла (Я. Колас).

Заданне 17. Вызначце ступені параўнання прыслоўяў і растлумачце іх утварэнне.

1. Веснавыя сны найчасцей бываюць светлыя і лёгкія, ружовыя і кароткія, як красавіцкая ноч (С. Грахоўскі). 2. Па краі неба ўсё шырэй і шырэй расцякалася пунсовая палоска (А. Зінькевіч). 3. Танчэй і казытлівей пахла мякінай (М. Стральцоў). 4. Мне цяпер найлепш падышла б мужчынская кампанія (М. Стральцоў). 5. Няхай бы гэтыя, што на балконе, хутчэй ужо ішлі (М. Стральцоў). 6. Красу прыроды хлебароб адчувае інакш, паўней, чым яе старонні назіральнік, няхай сабе нават найлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуре вельмі чулы (Я. Брыль). 7. Яны (марскія хвалі) коцяцца зверху ўніз, дык усё больш імкліва і імкліва (А. Кулакоўскі). 8. Вузкая хмарка ўсё больш і больш налівалася чырванню... (Я. Брыль). 9. А крышку далей, пасярэдзіне агарода, стаіць дуб-волат (У. Ліпскі). 10. Васіль Аляксеевіч пастаяў, паглядзеў навокал, нібы шукаў каго вачыма, наставіў каўнер плашча, глыбей засунуў рукі ў кішэні (А. Жук). 11. Два наступныя ўрокі Валя правяла больш упэўнена, але і яны патрабавалі ад настаўніцы ўсіх яе сіл (У. Дамашэвіч). 12. Зоська не пярэчыла, здаецца, яна ўжо страціла здольнасць пярэчыць гэтаму чалавеку, усё ў якога атрымлівалася лепш і больш хвацка, чым у яе (В. Быкаў). 13. Яшчэ болей небяспечна вырашаць непаразуменні, канфлікты вучняў з настаўнікамі, паводзіны і ўчын-кі дзяцей з дапамогай калектыву... (В. Вітка).

Заданне 18. Размяжуйце прыслоўі і прыметнікі, акрэсліце, паводле якога крытэрыю яны адрозніваюцца.

1. Ногі ў лапцікі абуты, бедна вопратка мая (Я. Колас). 2. — А мне, ты думаеш, салодка? Ды справа проста і каротка... (Я. Колас). 3. Замерлі хлопцы, ані зыку: мінута важна і вяліка (Я. Колас). 4. Вось тут танюткі ланцужок лёг так прыгожа на сняжок (Я. Колас). 5. Нам дорага не толькі кожнае слова вялікага паэта, але і кожнае месца, кожны след, звязаны з несмяротным імем Пушкіна (П. Панчанка). 6. Случчына багатаі хлебам, і садамі, і песнямі, і працавітымі, умелымі людзьмі (В. Вольскі). 7. А можа ён (бусел) правярае, ці добрапракапалі тут меліярацыйную канаву, ці даволі ў ёй вады? (В. Вольскі). 8. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся зваймае, якая іх звязала сіла і чым яна так хлопцу міла (Я. Колас). 9. Чым

багата хата, тым і рада (Прыказка). 10. І кожны дворык, кожна хата, хоць і жыве не так багата, але Калядаў у адзнаку заколе хоць бы падсвінаку (Я. Колас).

Заданне 19. Вызначце, як утварыліся ўжытыя ў словазлучэннях прыслоўі.

Чырыкнуць па-свойму, зноў узлятаюць, ісці памалу, цякла здаўна, звесіць уніз, працуюць летам, затрымацца надоўга, паварочвацца нехаця, паўзе ўверх, прыйшоў летась, крычалі наперабой, пайшоў бокам, абразалі бесперастанку.

Заданне 20. Ад прапанаваных слоў утварыце прыслоўі. Абзначце словаўтваральныя сродкі.

Далёкі, брацкі, верх, мой, восень, герой, ціхі, дарэмна, ціха, дзе, доўгі, трое, учора, лёгкі, даўні, жартаўліва, перапынак, славуты.

Заданне 21. У кожным радзе падбярыце як мага больш аналагічных паводле ўтварэння прыслоўяў, запішыце іх.

- 1) унізе, уначы, уперадзе, ...;
- 2) па-дзіцячы, па-воўчы, па-чалавечы, ...;
- 3) уніз, увосень, удаль, ...;
- 4) назубок, назло, напалову, ...;
- 5) назаўжды, назаўсёды, назаўтра, ...;
- 6) даходліва, дбайна, займальна, ...;
- 7) дацямна, дабяля, дагала, ...;
- 8) самавольна, самааддана, самачынна, ...;
- 9) удвух, удзесяцёх, утрох, ...;
- 10) штолета, штоночы, штورانіцы, ...;
- 11) мігам, скокам, віхрам, ...;
- 12) штовечар, штоноч, штотыдзень.

Заданне 22. Запішыце правільна спалучэнні з прыслоўямі, раскрываючы дужкі.

Працавалі (ў)трох, павярнуў (у)лева, паглядзела (па)добраму, скачыў (з)разбегу, цяпер не(да)смеху, (усё)роўна прыехаў, кінуліся (ў)рассыпную, падзяліліся (па)двое, вярнуліся (за)цемна, падышлі (да)дому, з'ехаў (на)векі вечныя, гаварыць не(ў)папад, гаварыць (па)беларуску, ад'есціся (да)адвалу, успрымаць (на)слых, стукнуць (з)размаху, адкрыць дзверы (на)сцеж, адкласці (на)заўтра, падзяліць (па)роўну, выцерці (да)суха, паказаўся (з)далёку, расказаць (міма)лётам, узяць (на)пракат, шукаць (дзе)небудзь, ісці (на)перад.

Заданне 23. З дадзенымі сінанімічнымі парамі пабудуйце словазлучэнні.

Асцярожна — з асцярогай, паспяхова — з поспехам, радасна — з радасцю;
бязвыезна — не выязджаючы, бягом — бегучы, беспамылкова —
не памыляючыся; блага — кепска — нядобра.

Заданне 24. Падбярыце да фразеалагізмаў блізкія паводле значэння прыслоўі.

Закасаўшы рукавы — ..., душа ў душу — ..., тут як тут — ..., у адзін
голос — ..., нага за нагу — ..., лоб у лоб —

Репозиторий Баргу

Тэма 7
**БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ
(КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)**

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Спішыце сказы, вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы. Падкрэсліце іх як член сказа.

1. Неяк стала *трывожна* і *тужліва* на сэрцы (А. Асіпенка). 2. На паверхні *ціха* (В. Быкаў). 3. *Цёмна* было зярнятку ў зямлі пад снегам, холадна і *маркотна* (Я. Колас). 4. *Млосна* пагойдваўся пад цёплым ветрыкам малады аleshнік, густа заплечены бела-зялёным хмелем (С. Грахоўскі). 5. *Слаўна* блішчэлі гэтыя адвечныя нябесныя вочы (Я. Колас). 6. Так *лёгка* і *хораша*, спраўна і проста ідуць у пракосе сапраўдныя касцы (Я. Брыль). 7. Жыць і працаваць у космасе *нялёгка* (П. Клімук). 8. Яму яшчэ і цяпер было *гаркавата* і *суха* ў горле (М. Стральцоў). 9. Было *сцюдзёна* ў спіну і ў шыю (М. Стральцоў). 10. Вусны фарфоравай лялькі *прыемна* крывіліся (У. Караткевіч).

Заданне 2. Выпішыце са сказаў безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце, на падставе якіх граматычных прымет яны адносяцца да прэдыкатываў.

1. Было цёмна, не разабраць нічога (І. Мележ). 2. Лявону было непрытульна (М. Гарэцкі). 3. Шкада было сябе, Васілька шкада — любага хлопчыка (М. Зарэцкі). 4. І страшна Міколку і смешна (М. Лынькоў). 5. У лесе было ціха і маркотна, толькі ў гары стаяў глухі шум старых хвой і ялін (Я. Колас). 6. Непрыемна было слухаць такія словы... (Я. Маўр) 7. Гэта было велічна і цудоўна (У. Караткевіч). 8. У двух кроках ад сябе нічога нельга было ўбачыць (М. Лынькоў). 9. Мне было цяжка, непрыемна глядзець на гэта (У. Караткевіч). 10. Страшна стала Хмарцы (Я. Колас).

Заданне 3. У сказах з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі знайдзіце выказнікі. Вызначце, як перадаюцца неабходныя прэдыкатыўныя значэнні ў гэтых сказах.

1. Прыемна было назіраць за гэтайсямейкай (М. Ткачоў). 2. У лесе гэтак жа ціха, як і ў полі... (М. Стральцоў). 3. А пачне спадаць вада, яшчэ цікавей стане на рацэ (М. Ваданосаў). 4. Пасвойму прыгожа на Бярозе зімою, па-свойму хораша (М. Ваданосаў). 5. У канцылярыі стала прасторна, светла, чыста, і людзі больш ахвотна сталі заходзіць сюды (І. Шамякін). 6. Нас з Нонкай адправілі дамоў. У кузаве студэбекера было цёмна (У. Караткевіч). 7. Зрабілася шкада жонкі (І. Шамякін). 8. Пасля стала ціха-ціха (І. Пташнікаў). 9. Ад матчынага вока цяжка што-небудзь утаіць (Я. Брыль). 10. Снег, што выпаў тыдзень назад, раставаў. Было сыра, слізка і холадна (І. Шамякін).

Заданне 4. З кожным словам складзіце па два сказы: у першым сказе слова ўжывайце як прыслоўе, у другім — як безасабова-прэдыкатыўнае слова.

Цяжка, глуха, цёпла, горача, страшна, урачыста.

Заданне 5. Размяжуйце прапанаваныя вытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы па групах паводле паходжання: а) ад прыслоўяў; б) ад прыметнікаў; в) ад назоўнікаў; г) ад інфінітываў.

Зорна, неабходна, многа, відаць, мала, мясячна, пара, патрэбна, хлебна, сорам, рана, рыбна, позна, дзіва, душна, час, шкада, чуваць, дастаткова, варта, страх, шумна, весела, далёка.

Заданне 6. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца словы, ужытыя ў прастай форме вышэйшай ступені параўнання. Абгрунтуйце свой адказ.

1. Крыху далей, па той бок узгорка, на вяршыні якога засталася яліна, прабітая Перуном, пачаўся бярэзнік... (А. Савіцкі). 2. Не, загінуць цяпер было не самае страшнае — страшней было не выканаць загад, зганьбіць сябе (В. Быкаў). 3. А пасля Орлік нібы зразумеў, што трэба шпарчэй перабіраць нагамі, мацней біць падковамі, і тады ледзяныя камякі разлятаюцца густымі пырскамі (С. Шушкевіч). 4. Марат мацней сціснуў павады, нукнуў на свайго хутканогага і памчаў беласнежнай дарожкаю (С. Шушкевіч). 5. Далей ад берага, там, дзе глыбей, яна (вада) здаецца сіняй (В. Вольскі). 6. Памаленьку, але з кожным днём усё смялей і ўладарней наступала вясна (Б. Сачанка). 7. Ад доктара даведалася, што Лявону пасля пералівання крыві стала значна лягчэй... (М. Лынькоў). 8. Але яму (мясячыку) лягчэй было б разгледзець, што робіцца пад страхом ў хаце чалавека, чым прабрацца праз галіны адвечных гушчароў (Я. Колас). 9. А ноч спускаецца ніжэй і ніжэй на снежавыя абшары (М. Лынькоў). 10. Яны (ягады) прабылі зіму пад снегам і не толькі не сапсаваліся, а яшчэ болей пасмачнелі (Б. Сачанка).

Заданне 7. Знайдзіце безасабова-прэдыкатыўныя словы з мадальным значэннем, укажыце значэнне кожнага.

1. На палявой дарозе да Грады заўсёды можна бачыць людзей: то ідуць касцы, то бялеюць хусткамі жанчыны, пакідаючы за сабой пылок, то тарахцяць пустыя калёсы або вяртаюцца з вазком сушняку (М. Ракітны). 2. І ім, дзецям, не трэба было далёка хадзіць па ліст, якім высцілалі под печы, калі пяклі хлеб (А. Жук). 3. Нельга не зачаравацца, глядзячы на гэты велічны помнік нашай прыроды (Т. Хадкевіч). 4. Таму варта падарожніку паглыбіцца ў лес, як здасца, што тут рэдка ступае чалавечая нага (Т. Хадкевіч). 5. Адвыкаць мне патрэбна цяпер ад вайсковага кроку (А. Куляшоў). 6. Зверху ліло, у шчылінах свістаў вецер, на мокрым лапніку ўлежаль было немагчыма (С. Грахоўскі). 7. Чалавеку

неабходна споведзь (С. Грахоўскі). 8. Думаю, варта адзначыць адну асаблівасць у рабоце над палескімі кнігамі (І. Мележ). 9. У класе засмяліся, але Лявона збіць з тропу немагчыма (І. Шамякін). 10. Мой год, нам трэба даражыць хвілінамі (А. Куляшоў).

Заданне 8. Выпішыце ў тры слупкі безасабова-прэдыкатыўныя словы, аманімічныя: а) прыслоўям; б) назоўнікам; в) дзеясловам. Пакажыце асаблівасці кожнай групы. Асобна выпішыце безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія не маюць функцыянальных амонімаў.

1. Вакол маўкліва і маркотна (Я. Колас). 2. У лесе глуха, цесна стала... (Я. Колас). 3. А потым і зусім стала відна... (А. Жук). 4. Добра летам было Валодзьку (І. Мележ). 5. На беразе стала светла, як днём (М. Дубоўскі). 6. Жанчынам, мабыць, стала шкада юнака (І. Шамякін). 7. Як хораша зімой на канавах (І. Мележ). 8. Хаця птушак навокал у звычайныя дні і не вельмі відно (В. Казько). 9. Вялікая ахвота калець у полі такую ноч! (І. Мележ). 10. А паэзію перш за ўсё трэба чытаць, любіць і разумець сэрцам і перачытваць (С. Грахоўскі).

Заданне 9. Запішыце сказы і знайдзіце ў іх безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце іх лексіка-семантычныя групы (абазначае стан чалавека, стан прыроды, ацэнку стану з боку меры і г. д.).

1. На вуліцы было гразка, ногі глыбока ўлазілі ў гушчу (І. Мележ). 2. Нявесела было Міколку слухаць гэтыя размовы... (М. Лынькоў). 3. Брыдка і непрыемна было мне на душы (У. Караткевіч). 4. Тут іх, вавёрак, многа (Я. Брыль). 5. Трэба было напаіць каня (І. Мележ). 6. Саміх хат не відно, а толькі рвуцца з-за высокага поляў неба розныя па колеру і гушчыні касмылі дыму... (А. Адамовіч). 7. Будрысу стала пякельна сорамна (У. Караткевіч). 8. ...Праз дзве гадзіны ў лесе было ўжо зусім ціха (Я. Маўр). 9. Яму стала чамусьці шкада чалавечка (У. Караткевіч). 10. У пакоі начальніка было цёмна... (І. Мележ).

Заданне 10. Перакладзіце сказы на беларускую мову і знайдзіце ў іх безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце іх сінтаксічную ролю і лексіка-семантычную групу.

1. Над старостыю смеяцца грех (А. Грибоедов). 2. Кругом было тихо, так тихо, што по жужжанию комара можно было следить за его полетом (М. Лермонтов). 3. Тоскливее, печальней становилось на душе (А. Куприн). 4. В гостинной было шумно и беспорядочно, как всегда бывает перед общим отъездом (А. Куприн). 5. В начале улицы еще было ветрено, и дорога была заметена, но в середине деревни стало тихо, тепло и весело (Л. Толстой).

6. Около домиков не было видно ни дворов, ни деревьев (А. Чехов). 7. Ему было так холодно, как будто он был в одной рубашке (Л. Толстой). 8. Хорошо бы и ему, старику, совсем отказаться от мяса, от разных излишеств (А. Чехов). 9. Уж было поздно и темно, когда я снова отворил окно и стал звать Максима Максимовича (М. Лермонтов). 10. На дворе накрапывал дождь, было очень темно (А. Чехов).

Задание 11. Складзіце невялікі тэкст пра любую пару года, выкарыстоўваючы безасабова-прэдыкатыўныя словы.

Задание 12. Зрабіце марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў у такім парадку: а) лексіка-семантычная група; б) разрад па суадносінах з іншымі часткамі мовы.

1. У пакойчыку было яшчэ цямней, чым на вуліцы... (І. Мележ). 2. Яму было так прыкра, што хацелася лаяцца (І. Мележ). 3. І яму стала трохі сумна (У. Караткевіч). 4. На Васілёвым двары было ціха, пуста, сумна (І. Мележ). 5. Нельга бясконца стрымліваць самае святае — урэшце адбудзецца выбух... (У. Караткевіч) 6. Ён нават колькі разоў прайдзецца ўдзень каля яе вокан, але і галавы не паверне ў яе бок і знаку не дасць, што яна цікавіць яго, што яму без яе цяжка і сумна (Я. Колас). 7. Яно (сяброўскае слова) мне было тады так неабходна! (І. Мележ). 8. На станцыі трэба пільнавацца, каб не трапіць на вока жандару (М. Лынькоў). 9. Не! Дзеду трэба болей руху, і дзеду песна ў тым кажуху (Я. Колас). 10. Мне ўночы часам дужа страшна бывае (М. Зарэцкі).

Тэма 8 МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Раствлумачце значэнне мадальных слоў. Згрупуйце іх паводле семантыкі.

Можа, бясспрэчна, праўда, мабыць, здаецца, напэўна, само сабою зразумела, пэўна, сапраўды, мусіць, магчыма, безумоўна, канешне, словам, верагодна, дарэчы, відаць, маўляў, значыць.

Заданне 2. Вызначце, якімі часцінамі мовы матываваны наступныя мадальныя словы, якімі спосабамі яны ўтвораны?

Мусіць, трэба думаць, напэўна, вядома, можна меркаваць, на самай справе, праўда, па ўсёй верагоднасці, факт, уласна кажучы, можна думаць, відавочна, па праўдзе сказаць, пэўна.

Заданне 3. Спішыце сказы і вызначце: мадальныя словы адносяцца да ўсяго сказа ці да яго часткі.

1. Дзіўны, звераваты чалавек — заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае (І. Мележ). 2. Усё гэта, безумоўна, выдумкі (І. Шамякін). 3. Яўхім не глядзеў ёй услед, але чуў яе крокі, чуў, здаецца, смех, які яна несла ў сабе (І. Мележ). 4. Праўда, калі праходзілі ля мястэчка, ля вёсак, тады песні сціхалі (М. Лынькоў). 5. Вы, напэўна, ведаеце, што ўсе легенды можна падзяліць на дзве вялікія групы (У. Караткевіч). 6. Увосень у Бярэзаўцы мялела рака і рана жаўцелі бярозы — можа, таму, што раслі на балоце (І. Пташнікаў). 7. Пэўна, у дождж закаламуціцца на гадзіну — і зноў, як сляза... (У. Караткевіч). 8. Гэта быў адзін толькі момант, калі, здавалася, нібы прыкуты быў да месца Міколка, не мог скрануцца, паварушыцца (М. Лынькоў). 9. Месца навакол бочкі было, вядома, самым зручным, каб дастаць вады (К. Чорны). 10. З той хвіліны, калі ён даведаўся, што дамому ўжо не вярнуцца, калі развееліся такія ўпартыя надзеі, што шчасліва ўсё кончыцца, у душы яго, сапраўды, нібы ўсё звяла і скамянела (І. Мележ).

Заданне 4. Спішыце сказы, падкрэсліце мадальныя словы. Вызначце, якім часцінам мовы яны адпавядаюць.

1. Праўда, спачатку захапіўся быў ідэяй абараніць дысертцыю, стаць вучоным (А. Шашкоў). 2. Дзяўчынка заўсёды слухае, здаецца, што нават

і вочкамі не маргае (А. Кулакоўскі). 3. Можа, думае пра яго, сумуе і не ведае, што ён каля парога... (І. Мележ). 4. Праўда, яна былая артыстка (А. Кулакоўскі). 5. Вядома, Яўхім не быў бы Яўхімам, каб у яго словах не пачула яна пахвальбы — магу што хочаш купіць, — але Ганна больш заўважыла цяпер тое, што яму хочацца зрабіць ёй добры дарунак (І. Мележ). 6. Канешне, і малому кожнаму было вядома, што калі людзі цяпер і менш гаварылі пра перацзел, то думалі, мусіць, яшчэ больш (І. Мележ). 7. Спакойна цікалі два гадзіннікі, дамавік, мабыць, спаў лагодным сном у нейкім сваім гняздзе за шафай, і раптоўны званок трывожна і злавесна ўварваўся ў цішыню (В. Іпатава). 8. Ганна зірнула на чалавека — смяецца, напэўна, байкі гаворыць (І. Мележ). 9. Найбольш гаварылі, мусіць, аб ёй, і Ганна чула сябе няёмка, як у Куранях, калі гулялі змовіны (І. Мележ). 10. Дужа хацелася з'есці бульбіну, здавалася, не было ў свеце нічога смачнейшага за печаную ў прысаку бульбіну (В. Быкаў).

Заданне 5. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя словы з'яўляюцца мадальнымі, а ў якіх — словамі іншых часцін мовы. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Здаецца, што зараз зробіць конь неасцярожны крок убок ці рванецца наперад, і каламажка праваліцца ў чорную бездань (А. Шашкоў). 2. — Даруй, але Шабета не даў ні аднаго доказу, што Дзяцел бандыт. Ёсць толькі факт, які паказвае, што яго прымусілі правесці (І. Мележ). 3. — Хтосьці звязан з імі, факт. А хто? — не адступаў Шабета (І. Мележ). 4. А то і так бывае: здаецца, ідзе, ідзе ён, а сам — на месцы!.. (І. Мележ). 5. Я скамянела гляджу, як нейкі таўстун перабягае дарогу, і, адной рукой учапіўшыся ў пушысты ружовы махер, пачынае таропка адлічваць другой грошы, відавочна баючыся, каб Юрка не перадумаў (В. Іпатава). 6. І яму, пэўна, снілася вялікая і добрая маміна рука (В. Адамчык). 7. Здавалася яму, што ля ўцалелага садка ўсё ж застаўся нейкі няпэўны след ад ягоных будынін, можа, не ўсё там панішчана (В. Быкаў). 8. Не кожнае дрэва можа ўстаяць перад ім, не тое што звер ці чалавек (В. Казько). 9. А таму той факт, што ён купіў яго аповесць, прыемна ўразіў і нават закрануў аўтарскае самалюбства (І. Шамякін). 10. Канцэрт, праўда, выклікаў цэлую гаму пачуццяў, самых супярэчлівых, але ўсё-такі найважнейшым для яе было адкрыццё: яна можа падабацца (І. Шамякін).

Заданне 6. Спішыце сказы. Пастаўце, калі неабходна, прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Не ўсё безумоўна ўдалося яму сказаць (І. Шамякін). 2. А чалавек не звер, чалавек не можа жыць без людзей (І. Мележ). 3. Але той не смяяўся, трымаўся так, нібыўсёпраўда (І. Мележ). 4. Стрэльба праўда была дужа старая, старэй самога дзеда, і парадкам заржавелая, страціўшая ўсякі колер і від (М. Лынькоў).

5. Я стаяў напэўна ужо каля гадзіны, калі раптам другая з’ява ўразіла мяне. (У. Караткевіч). 6. Многа тоўпілася куранёўцаў і ў сенцах — праўда больш не гаспадароў, нават не хлопцаў і дзяўчат дарослых, якім сваё кубло віць недалёка, а драбязы рознай, смаркатай дзятвы (І. Мележ). 7. Вецер жа ўсё не сціхаў — трэс долу дробныя кроплі з вецця, і ў лесе здавалася, што гэта прадаўжаецца дождж (В. Быкаў). 8. Чалавек жыве, пакуль пра яго не забыліся, яму можа здрадзіць сябра, яго можа забыць жонка, могуць вырачыся яго дзеці, але зерне, якое ён кінуў у зямлю, калі-небудзь ды ўсё роўна ўздыдзе, прарасце (В. Казько). 9. У цемры постаць яе ледзь значыцца, а твару і зусім не відаць, але Васіль ведае: гэта яна (І. Мележ). 10. Але інстынкт вопытнага агента і безумоўна падазронасць, якую ён меў да мяне ўвесь час, прымусілі яго дзейнічаць (І. Шамякін).

Заданне 7. Выпішыце спачатку сказы, у якіх мадальныя словы і словазлучэнні выражаюць упэўненасць, перакананне, сцвярджанне таго, пра што гаворыцца ў сказе, потым — сказы, у якіх яны выражаюць няўпэўненасць, меркаванне, сумненне.

1. Праўда, да яе раней не надта заляцаліся (І. Шамякін). 2. Усё ж адно жыццё, адна маладосць. Яны, здаецца, вышэй усякіх пасадак, білетаў... (Г. Далідовіч). 3. А каля печы будзе ўпраўляцца маці — ціхенька, мусіць, каб не разбудзіць цябе (В. Адамчык). 4. Грамацей ён, відаць, таксама быў невялікі, бо літары паяўляліся цяжка і крывыя, нязграбныя (І. Мележ). 5. Можа, ёй тады было дастаткова аднаго добрага: «Ну, і ты ідзі ўжо, Канапляначка!» — і яна б пайшла, тоячы радасную надзею (І. Мележ). 6. Цела памалу грэлася, а ногі па-ранейшаму як былі акалелыя, так і засталіся, але ногі, напэўна, сагрэюцца на хадзе (В. Быкаў). 7. Здаецца, паплыла пад нагамі зямля (Г. Далідовіч). 8. Магчыма, некалі, у дагістарычны перыяд, у сто разоў больш магутная рака намыла гэтыя высокія пясчаныя дзюны, на якіх пасля разумныя людзі пасадзілі лес (І. Шамякін). 9. Страх, трывога, праўда, яшчэ жылі ў ім, гнялі, але ўжо не так, як некалькі хвілін перад гэтым (І. Мележ). 10. Перасталі звінець камары, можа, таму, што тут, ля дарогі, кончылася жыта і пачынаўся лажок (І. Пташнікаў).

Заданне 8. Складзіце сказы, каб у адных выпадках словы выступалі як мадальныя, у другіх — як іншыя часціны мовы.

У з о р.

Паветра тут было па-летняму настоена пахам красак, і некрунутая яшчэ трава пагойдвалася пад сухім ветрам, і часам здавалася, што недзе на ўзлеску ледзь чутна калоцяцца блакітныя званочкі (І. Чыгрынаў). А стары ішоў сабе ўздоўж вуліцы і, здавалася, не заўважаў іх (І. Чыгрынаў).

Праўда, вядома, відаць, зразумела, можа.

Заданне 9. Спішыце сказы, вызначце мадальныя словы, ахарактарызуйце паводле прыкладнага парадку разбору: а) лексіка-семантычны разрад (выражаюць упэўненасць, няўпэўненасць, меркаванне і г. д.); б) разрад паводле адпаведнасці іншым часцінам мовы (назоўніку, прыслоўю, дзеяслову).

У з о р.

Марыя спакойна выслухала здзіўленне і пахвалу, нават, здаецца, задзірыста падняла галаву (Г. Далідовіч).

Здаецца — мадальнае слова, абазначае няўпэўненасць, суадноснае з дзеясловам.

1. Іх гаворка танула ў гомане: гаварылі ўсе, не аддаючы, здаецца, ніякай увагі ні Міканору, які яшчэ хацеў гаварыць штосьці, ні прэзідыуму (І. Мележ). 2. Свет вялікі, хай ён сам аб сабе паклапоціцца, ён, можа, і выратуецца, а хто выратуе іх пчолак (В. Казько). 3. У лесе, мабыць, ужо нічога знайсці было нельга, хіба што грыбы (В. Быкаў). 4. Безумоўна, ён выконваў адказныя заданні (І. Шамякін). 5. Ён сам, праўда, зрабіў выгляд, нібы ведаць не ведае, але ж быць не можа, каб жанчына ўцярпела, не пераказала... (І. Мележ). 6. Ён, мусіць, адзін не рагатаў, чуючы, як дружкі на чале з задзірыстай, звонкай Марусяй кпілі, здэкаваліся са сватоў (І. Мележ). 7. Вядома, я абразіўся (І. Шамякін). 8. Письмо тое яшчэ, напэўна, не дайшло да яго, як пачалася вайна з немцамі (К. Чорны). 9. Былы дырэктар школы, ён, магчыма, лепей, чым хто другі, ведаў, якая гэта складаная рэч — выхаванне дзяцей (І. Шамякін). 10. А стары ішоў сабе ўздоўж вуліцы і, здавалася, не заўважаў іх (І. Чыгрынаў).

Заданне 10. Напішыце невялікае сачыненне-разважанне, у якім пры дапамозе мадальных слоў выразіце сваю ўпэўненасць ці няўпэўненасць у верагоднасці існавання таго ці іншага прадмета, з'явы рэчаіснасці.

ПРЫКЛАДНЫЯ ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Лексіка-семантычныя і граматычныя асаблівасці дзеяслова як часціны мовы.
2. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова.
3. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе лексічнае значэнне, граматычныя асаблівасці і сінтаксічная функцыя.
4. Асновы дзеяслова.
5. Пераходныя і непераходныя дзеясловы, іх граматычныя значэнні.
6. Зваротныя дзеясловы, іх утварэнне і граматычныя значэнні.
7. Катэгорыя трывання дзеясловаў. Асаблівасці лексічнага і граматычнага значэння. Паняцце пра суадносную трывальную пару. Утварэнне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання. Ступеннае ўтварэнне трыванняў.
8. Аднатрывальныя і двухтывальныя дзеясловы. Асаблівасці ўтварэння трывання ў дзеясловах руху і перамяшчэння.
9. Катэгорыя стану дзеяслова як непрэдыкатыўная катэгорыя.
10. Катэгорыя ладу дзеяслова. Абвесны лад дзеяслова, яго значэнне і граматычныя формы.
11. Загадны і ўмоўны лады дзеяслова. Утварэнне і асаблівасці ўжывання.
12. Катэгорыя часу дзеяслова. Сувязь катэгорыі часу з катэгорыяй трывання.
13. Сістэма часавых форм дзеяслова. Ужыванне аднаго часу ў значэнні іншага.
14. Катэгорыя роду і ліку дзеяслова. Спецыфіка іх выражэння.
15. Катэгорыя асобы дзеяслова. Граматычныя значэнні першай, другой і трэцяй асобы. Безасабовыя дзеясловы.
16. Спражэнне дзеясловаў. Асабовыя канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэнняў. Рознаспрагальныя дзеясловы.
17. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Граматычныя катэгорыі дзеепрыметнікаў. Адметнасць утварэння і ўжывання дзеепрыметнікаў цяперашняга і прошлага часу.
18. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Граматычныя катэгорыі дзеепрыслоўяў. Адметнасць утварэння і ўжывання дзеепрыслоўяў у сучаснай беларускай мове.
19. Прыслоўе як часціна мовы. Сэнсава-граматычная характарыстыка.
20. Разрады прыслоўяў паводле значэння.
21. Ступені параўнання якасных прыслоўяў і іх утварэнне. Прыслоўі са значэннем ацэнкі і меры якасці.
22. Спосабы ўтварэння прыслоўяў у сучаснай беларускай мове.
23. Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану). Лексіка-граматычная характарыстыка безасабова-прэдыкатыўных слоў, суадноснасць іх з рознымі часцінамі мовы.
24. Мадальныя словы ў сучаснай беларускай мове. Суадноснасць мадальных слоў з рознымі часцінамі мовы. Разрады мадальных слоў паводле значэння.

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

ПРЫКЛАДНАЯ ТЭМАТЫКА КУРСАВЫХ РАБОТ

1. Дзеясловы маўлення ў беларускай мове.
2. Лексіка-семантычная група дзеясловаў эмацыянальнага стану ў беларускай мове: структурна-семантычныя і семантыка-граматычныя асаблівасці.
3. Эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя дзеясловы ў беларускай мове.
4. Эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя дзеясловы ў гаворках Піншчыны.
5. Эмацыянальна-ацэначныя і экспрэсіўныя дзеясловы ў гаворках Століншчыны.
6. Дзеясловы *смяяцца* і *плакаць* у паэтычным свеце Я. Коласа.
7. Дзеясловы *смяяцца* і *плакаць* у паэтычным свеце М. Багдановіча.
8. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове: сродкі выражэння.
9. Складаныя прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці ўтварэння.
10. Сінанімізацыя дзеепрыметнікаў і апісальных зваротаў у творах Кузьмы Чорнага.
11. Катэгорыя трывання дзеяслова ў беларускай мове (граматыка-словаўтваральны аспект).
12. Катэгорыя трывання дзеяслова (спрэчныя пытанні класіфікацыі).
13. Дзеясловы са значэннем інтэлектуальнай дзейнасці ў беларускай мове.
14. Спосабы дзеяслоўнага дзеяння і дзеяслоўнае словаўтварэнне ў беларускай мове.
15. Марфалагічныя сродкі выражэння суб'ектыўнай мадальнасці ў тэкстах публіцыстычнага стылю.
16. Лексіка-семантычныя сродкі стварэння суб'ектыўнай мадальнасці ў тэкстах мастацкага стылю.
17. Сінтаксічныя сродкі стварэння мадальнасці.
18. Асаблівасці ўжывання і перакладу дзеепрыметнікаў у беларускай мове.
19. Асаблівасці прэзентацыі дзеясловаў у слоўніках беларускай мовы.
20. Словазмяняльныя класы дзеясловаў у беларускай мове.

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Адзначце марфалагічныя прыметы, што ўласцівыя дзеяслову

лад

час

скланенне

лік

склон

Адзначце спрагальныя формы дзеяслова

любавацца

дыхаюць

пойдзеш

прачытаўшы

перажыты

Адзначце сказы, у якіх інфінітыў выконвае ролю выказніка

Васіль здагадаўся, што іх павядуць працаваць, і ў ім на момант паявілася спакуслівае жаданне папрасіцца з імі і самому, але ён прамаўчаў (І. Мележ)

Хлопец не збіраецца, аказваецца, працаваць у іх школе, паступіў у аспірантуру, хоча быць акеанолагам (Л. Адамовіч)

Аб чым бы ні пачынаў думаць, думкі міжвольна, неўзаметку перабягалі на гэту цікавую справу (М. Зарэцкі)

Мозг пачынае напружана працаваць (І. Шамякін)

На другі дзень Васіля ўпершыню выклікалі працаваць (І. Мележ)

Адзначце формы дзеяслова, якія ўтвараюцца ад асновы інфінітыва

форма ўмоўнага ладу дзеяслова

форма загаднага ладу дзеяслова

дзеіпрыметнік залежнага стану прошлага часу

дзеіпрыслоўі незакончанага трывання

дзеіпрыслоўі закончанага трывання

Адзначце словазлучэнні з пераходнымі дзеясловамі

сустракацца з аднакласнікамі

выпускаць часопіс

ганарыцца поспехам

наблізіцца да ісціны

мянташыць касу

Адзначце ўласна-зваротныя дзеясловы

супакойвацца

абурацца

перамаўляцца

прыхарошвацца

галіцца

Адзначце сінтаксічныя канструкцыі з дзеясловамі залежнага стану

маці прасуе бялізну

зала ўпрыгожвалася да свята

вуліца прыбіраецца кожны дзень

неабходна карыстацца дапаможнікамі

сцэна афармляецца мастаком

Адзначце дзеясловы, у якіх трывальныя пары ўтвараюцца пры ўдзеле прыставак

яднаць

размалёўваць

разразаць

высыпаць

пісаць

Адзначце двухтывальныя дзеясловы

ігнараваць

расплакацца

канкрэтызаваць

заўважыць

непакоіцца

Адзначце правільнае сцвярджэнне

выдзяляюць чатыры лады дзеясловаў: абвесны, загадны, умоўна-загадны, умоўны

дзеясловы абвеснага ладу змяняюцца па часах і асобах

дзеясловы ўмоўнага ладу змяняюцца па родах і ліках

дзеясловы загаднага ладу маюць пяць формаў: 2-ю і 3-ю асобы адзіночнага ліку, 1, 2 і 3-ю асобы множнага ліку

дзеясловы ўмоўнага ладу змяняюцца па ліках і асобах

Адзначце дзеясловы загаднага ладу

перамог бы

сядзьма

няхай памятае

давай адпачнём

была паглядзела

Адзначце дзеясловы ў форме будучага часу

будзе акісляцца
апануе
фармулюецца
быў дапрацаваў
аздобяць

Адзначце дзеясловы, якія не маюць формы цяперашняга часу

дапрацаваць
спяваць
асэнсаваць
гультаяваць
жыць

Адзначце дзеясловы, якія не ўжываюцца ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку

спяваюць
гуліцца
адыдуць
прынясі
паспрабуй

Адзначце дзеясловы I спражэння

віць
дагледзець
хацець
гнаць
баяцца

Адзначце дзеясловы II спражэння

бегчы
стрыгчы
дрыжашь
трымцець
расці

Адзначце дзеясловы, якія ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга (будучага) часу маюць канчатак -аш(-эш,-еш)

церп..
блішч..
адчыня..
малю..
грукоч...

Адзначце дзеясловы, якія ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу маюць канчаток *-іць(-ыць)*

ашчаслівіць

адказаць

апрануць

арэзаць

акрэсліць

Адзначце дзеясловы, з канчаткамі *-ім(-ым)* у форме 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу

вытраса..

гавор..

маж..

калыш..

бел..

Адзначце дзеясловы, якія ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга (будучага) часу маюць канчаток *-аце(-яце, -еце)*

гар..

маўч..

ве..

беж..

атаку..

Адзначце дзеясловы з нарматыўнымі асабовымі кан-чаткамі

мы сустракаем

вы спяваеце

мы рэжым

вы мыяце

яна шыець

Адзначце няправільна напісаныя дзеясловы

вы жывяце

вы ідзеце

мы беражым

вы думаеце

мы пячом

Адзначце асаблівасці, якія характэрны безасабовым дзеясловам

выступаюць выказнікам у аднастаўных абагулена-асабовых сказах

не змяняюцца па асобах

могуць быць незваротныя і зваротныя

ўжываюцца толькі ў форме прошлага часу абвеснага ладу
могуць мець форму ўмоўнага ладу

Адзначце сказы з безасабовымі дзеясловамі

Апошні год даводзіцца па ўсіх прыморскіх запаведніках ездзіць
(У. Караткевіч)

Як толькі разднела і ўзышло сонца, пачалі збірацца вучні
(Я. Колас)

Яе, нібы вада дрэва, несла гэта людская плынь у пройму дзвярэй
(І. Мележ)

Пасля Мёртвага ключа лес нават пахнуць пачаў па-іншаму
(У. Караткевіч)

А цяпер давай хіба спаць, бо, здаецца, пачало ўжо развідняцца
(Я. Колас)

Адзначце дзеясловы, у якіх на месцы пропуску неабходна пісаць суфікс - іва-(-ыва-)

запэўн...ць

падпіс...ць

праветр...ць

разгляд...ць

падкід...ць

Адзначце правільна напісаныя дзеясловы

абагуліваць

выняньчваць

загароджваць

разгуліваць

узначаліваць

Адзначце ўтвораныя прыставачным спосабам дзеясловы, якія маюць процілеглае ўтваральным асновам значэнне

разнявольць

разлюбіць

расказаць

раз'яднаць

павітацца

Адзначце рады, дзе правільна ўказана, ад якой асновы і якім спосабам утвораны дзеяслоў:

здвоіць ← двойка (прыставачна-суфіксальны)

адваявацца ← ваяваць (прыставачна-постфіксальны)

усыпіць ← спаць (прыставачны)
перагуквацца ← гукаць (прыставачна-постфіксальны)
скупіцца ← скупы (суфіксальна-постфіксальны)

Адзначце дзеясловы, утвораныя ад прыметнікаў

разгаманіцца

усвядоміць

скупіцца

уручыць

расшчодрыцца

Адзначце дзеясловы, утвораныя прыставачна-постфіксальным спосабам

дадумацца

праштрафіцца

перагуквацца

абанкруціцца

раз'ехацца

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Адзначце выпадкі памылковага напісання дзеепрыметнікаў

прадуманны

вышываты

пракантраляваны

вымыты

калючы

Адзначце словы, якія з не(ня) пішуцца разам

(не)сабраны ўраджай

(не)ўзаранае калгаснікамі поле

(не)дагледжаны фільм

(не)скошаны лугі

(не)высушаная трава

Адзначце словы, якія з не(ня) пішуцца асобна

(не)зачараваны цішынёй

(не)зацenenы лугі

(не)крануты рукою чалавека

(не)вытаптаная сцежка

(не)адроджаныя традыцыі

Адзначце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу

выгадаваны

звезены

прамерзлы

зляжалы

звіты

Адзначце дзеепрыметнікі незалежнага стану

прыціхлы

падабраны

пастарэлы

засеяны

пажаўцелы

Адзначце дзеяслоў, ад якога ўтвораны дзеепрыметнік абкошаны

касіць

выкасіць

абкасіць

абкошваць

перакасіць

Адзначце дзеясловы, ад якіх нельга ўтварыць дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу

занатоўваць

кіраваць

баставаць

дрыжаць

пісаць

Адзначце словазлучэнні з правільна ўтворанымі і напісанымі дзеепрыметнікамі

насяржаны позірк

сасонкі абуджанны

убраны ў белае

асірацелья дубы

слухаючы студэнт

Адзначце словазлучэнні з формамі дзеепрыметнікаў, якія не адпавядаюць нормам беларускай мовы

разгубляны вучань

разгромленыя палкі

пакрыўджаны падлетак

угрэтая ралля

прыхіліўшыся дуб

Адзначце выпадкі памылковага ўжывання дзеепрыметнікаў

У бібліятэцы можна атрымаць спіс рэкамендуемая літаратуры

Яна падстаўляла сонцу свае чатыры шырокія, адшліфаваныя вятрамі пялёсткі

Росныя высокія кветкі казытнулі яго распухлыя, падзёртыя і пазбіваныя ступні

Шамаціць пабеленымі макаўкамі мак

Пасвіўся на куп'істым узбалотку кімсьці пушчаны на волю конь

Адзначце дзеепрыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -н-

акрылены

вывучаны

упрыгожаны

напісаны

сабраны

Адзначце дзеепрыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -ан-

расклеены
раскрышаны
расплаўлены
прапанаваны
расквечаны

Адзначце выпадкі пераходу дзеепрыметнікаў у прыметнікі

Шапаціць сухімі каласамі сонечны празрысты летні дзень, і ляжыць з калючымі вусамі на загонах ядраны ячмень(С. Грахоўскі)

Лесам быў акружаны наш невячлікі чыгуначны пасёлак з усіх чатырох бакоў (І. Навуменка)

Ветравы словы былі пачуты і падхоплены тысячамі галасоў (Я. Колас)

Як брат любімы, кожны з іх мне блізкі! Не раз я моцна паціскаў руку паэтам ашхабадскім і тбіліскім, прازیкам з Ташкента і Баку(П. Панчанка)

Шукаем сцежак невядомых, чужыя топчам бальшакі. А песні нас чакаюць дома, ля цёплай матчынай шчакі(Г. Бураўкін)

Адзначце выпадкі, калі рускім дзеепрыметнікам у беларускай мове адпавядаюць прыметнікі

бездействующий капитал
воинствующий атеизм
собранный урожай
подчеркнутая вежливость
взаимно погашающиеся платежи

Адзначце сказы, сродкам перакладу дзеепрыметнікавых словазлучэнняў у якіх з'яўляюцца даданыя сказы (азначальныя, дапаўняльныя, дзейнікавыя)

Из отворенной двери вышел какой-то человек, принадлежащий к разряду заказчиков (А. Чехов)

Не памя, как оставила дом, Ассоль бежала к морю, подхваченная неодолимым ветром события (А. Грин)

Сжатая рожь, бурьян, молочай — все, побуревшее от зноя, рыжее, теперь обмытое росой и обласканное солнцем, оживало, чтоб вновь зацвести (А. Чехов)

За мозаикой прочитанных текстов открывается жизнь наших далеких предков, их повседневные интересы и заботы, их огорчения и радости, их ушедший в небытие быт (В. Чудинов)

Въехав в середину аула, Хаджи-Мурат поехал не по улице, ведшей к площади, а повернул влево, в узенький переулочек (Л. Толстой)

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Адзначце часціны мовы, з якімі дзеепрыслоўе мае агульныя граматычныя прыметы

назоўнік
прыметнік
дзеяслоў
займеннік
прыслоўе

Адзначце прыметы дзеепрыслоўя, агульныя з дзеясловам

бываюць закончанага і незакончанага трывання
маюць форму цяперашняга і прошлага часу
бываюць залежнага і незалежнага стану
могучь быць пераходнымі і непераходнымі
уключаюцца ў сістэму ладоў, хаця маюць толькі абвесны лад

Адзначце непераходныя дзеепрыслоўі

развітаўшыся з сяброўкай
расказваючы пра прыгоды
малюючы карціну
убачыўшы дзядулю
падпісаўшы паштоўку

Адзначце незваротныя дзеепрыслоўі

танцуючы
прыслухоўваючыся
дыктуючы
праспяваўшы
трывожачыся

Адзначце дзеясловы, ад якіх можна ўтварыць дзеепрыслоўі закончанага трывання

паабяцаць
напрацаваць
падбіраць
класціся
сячы

Адзначце дзеясловы, ад якіх нельга ўтварыць дзеепрыслоўі незакончанага трывання

праспяваць
разумець

глытаць
страціць
падняць

Адзначце дзеепрыслоўі незакончанага трывання
прыгрэўшыся
выцвіўшы
насміхаючыся
лежачы
выпрацаваўшы

Адзначце дзеясловы, ад асноў якіх утвараюцца дзеепрыслоўі з суфіксамі -учы(-ючы)
сустрэць
спыніцца
змагацца
шыць
працаваць

Адзначце дзеясловы, ад асноў якіх утвараюцца дзеепрыслоўі з суфіксамі -ачы(-ячы)
арганізаваць
удзельнічаць
варыць
кідацца
пабяліць

Адзначце дзеясловы, ад асноў якіх утвараюцца дзеерыслоўі з суфіксамі -ўшы(-шы)
нарадзіцца
гуляць
збіраць
памыць
заўважыць

Адзначце правільна напісаныя дзеепрыслоўі
бачучы
праглядаючы
думаўшы
задумаўшыся
думая

Адзначце памылковае напісанне дзеепрыслоўяў

падставячы

вучачыся

зрабіўшы

дыхаўшы

падняўшы

Адзначце правільна перакладзеныя дзеепрыслоўі

отдохнувши — адпачыўшы

закидывая — закідвая

надевая — надзеўшы

говоря — гаворачы

выглянув — выглядваючы

Адзначце сказы з памылковым ужываннем дзеепрыслоўяў

П'ючы какаву, іх гутарка часта пераходзіла з тэмы на тэму

Пабываўшы ў кабінцеце дэкана, студэнты зрабілі адпаведныя вывады

Капаючы, мужчыны ціха размаўлялі

Па тратуарах, схаваўшы насы ў каўняры, праходзілі рэдкія прахожыя

Карыстаючыся запісамі, пасяджэнне прайшло хутка

Адзначце сказы з правільным ужываннем дзеепрыслоўяў

Выйшаўшы з лесу, перада мной ляжала заснежаная вёска.

Дзяўчаты павольна ішлі, узгадаўшы былыя школьныя гады

Ніна маўчала, нешта перабіраючы ў кошыку

Янка, пастаяўшы трохкі на верандзе, пайшоў па дарозе ў вёску

Дайшоўшы да мора, намі авалодала жаданне выкупацца і пазагараць

ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Адзначце якасныя прыслоўі

шчыра
ярка
спакойна
па-ранейшаму
учора

Адзначце адпрыметнікавыя якасныя прыслоўі

сёлета
смела
шчыра
назнарок
навокал

Адзначце акалічнасныя прыслоўі

калі-нікалі
смела
многа
спаднізу
наперакор

Адзначце прыслоўі, якія маюць формы суб'ектыўнай ацэнкі

цёмна
гуртам
уголас
сюды
страшна

Адзначце невытворныя прыслоўі

па-летняму
там
геніяльна
дзе
тройчы

Адзначце прыслоўі, якія не ўтвараюць формаў ступеняў параўнання

праўдзіва
стылёва
смешна
паўсюдна
шырока

Адзначце прыслоўі, якія маюць простую форму вышэйшай ступені параўнання

ліпкі

дасціпна

агністы

збоку

высока

Адзначце словазлучэнні, у якіх прыслоўе абазначае прымету дзеяння

чыста вымыць

адрамантаваны летась

сумленна працаваць

пакрыўдзіў ненарокам

даволі позна

Адзначце словазлучэнні, у якіх прыслоўе абазначае прымету прадмета

даўно забыты

спяваць хорам

дом насупраць

размова па-нямецку

кава па-ўсходняму

Адзначце словазлучэнні, у якіх прыслоўе абазначае прымету іншай прыметы

абсалютна незразумелы

надзвычай прыемны

размова па-англійску

старанна выпраўлены

наўмысна памыліцца

Адзначце словы, якія пішуцца разам

(на)ўздагон

(на)памяць

(на)ляту

(без)аглядкі

(у)поперак

Адзначце словы, якія пішуцца праз злучок:

(па)дзіцячы

(дзе)нідзе

(на)жаль

(на)перабой

(абы)куды

Адзначце словы, якія пішуцца асобна

(як)след

(раз)пораз

(па)залетась

(з)лёгка

(на)жаль

Адзначце выразы, якія пішуцца ў тры словы

усё (роўна) прыеду

як (раз) сёння

ісці след (у) след

(што) вечар сустрэкаліся

часу (у) абрэз

Адзначце словазлучэнні з прыслоўямі

расце (ў)высь

лье (без)упынна

імкнуцца (да)волі

(з)большага адрамантаваны

прайшоў (без)поспеху

Репозиторий Баргу

БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)

Адзначце прыметы, характэрныя безасабова-прэдыкатыўным словам

зменныя знамянальныя словы

абазначаюць стан ці ацэнку

выконваюць ролю любога члена сказа, найчасцей выказніка

могуць быць вытворнымі і невытворнымі

ужываюцца ў двухсастаўных і аднасастаўных сказах

Вытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць суадносіцца з наступнымі часцінамі мовы

займеннікам

назоўнікам

лічэбнікам

прыслоўем

прыметнікам

Адзначце марфалагічныя асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў

змяняюцца па ліках

змяняюцца па родах

змяняюцца па склонах

маюць ступені параўнання

маюць формы суб'ектыўнай ацэнкі

Адзначце невытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы

пуста

нельга

трэба

лёгка

недалёка

Адзначце вытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы

варта

сорам

светла

можна

лянота

*Адзначце безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія абазначаюць
неабходнасць, магчымасць ці немагчымасць*

мала

зорна

нельга
патрэбна
недастаткова

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца безасабова-прэдыкатыўнымі

Там было пуста, сумна, як каля свежай магілы (І. Мележ)

Сонца**прыемнас**аграваламокраеадзеннехлопцаў (Я. Маўр)

На дварэ было ўжо не так хмурна, як раніцай... (І. Мележ)

Будрыс у апошні час **цяжка** сыходзіўся з людзьмі (У. Караткевіч)

Сказала жартам і сама ж адчула, як **трывожна** ёкнула сэрца (І. Шамякін)

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца прыслоўямі

Горача было на версе, як у пекле (М. Гарэцкі)

Але вакол было таксама**глуха** і ціха (Я. Колас)

А Лявону было так **прыкра**... (М. Гарэцкі)

Шаўкавісты, шэры са срэбрам матыль сумна і адхілена сядзеў у цэнтры плямы святла (У. Караткевіч)

І абодва героі весела засмяліся (Я. Маўр)

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы выконваюць ролю выказніка

Далёка ў прырэчных лугах пераклікаліся салаўі (Т. Хадкевіч)

А Лявону было цяжка (М. Гарэцкі)

Яму, аднак, стала страшна, ён спачатку пайшоў памалу, а потым не вытрымаў — азірнуўся, пайшоў хутчэй і, нарэшце, пабег (Я. Брыль)

Стала нельга слухаць — так **страшна** завьў народ (У. Караткевіч)

Маёр Плешчавеня ляжаў у зямлянцы, **цяжка**, з хрыпам дыхаў, кроў залівала кіцель (М. Лупсякоў)

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы выконваюць ролю даданага члена сказа

Тым часам зусім стала **цёмна** (Я. Маўр)

Валянціна Андрэеўна чамусьці цяжка ўздыхнула (І. Шамякін)

На самай жа справе яму было **няёмка** (Э. Самуйлёнак)

Лісце на іх пажоўкла і пасохла і цяпер шуміць на ветры ціха і нудна (К. Чорны)

Усю ноч было **ціха** ў вёсцы, як у яме... (І. Пташнікаў)

*Адзначце сказы, у якіх слова **ціха** выступае ў ролі безасабова-прэдыкатыўнага*

У сяле было таксамаціха і глуха... (Я. Колас)

Ціха шуснула запалка, кінуўшы цьмяны адбітак на тонкія пальцы і ўстрывожанае аблічча жанчыны (У. Караткевіч)

Было так ціхаўсё ў прыродзе! (Я. Колас)

Ціха адчыніліся дзверы, у пакой праслізнула чалядніца, у драўлянай карчазе прынесла гарачае мятнае пітво для баярына (В. Іпатава)

Наўкола было неяк надта ціха (І. Пташнікаў)

*Адзначце сказы, у якіх слова **халадна** выступае ў ролі безасабова-прэдыкатыўнага*

Эдзівід на нейкі міг змоўк, халадна ўсміхнуўся (Л. Дайнека)

Рукі і ногі ў мяне амярцвелі. Мне зрабілася халадна і гарача (З. Бядуля)

На душы рабілася халадна, на спіне бегалі мурашкі (В. Адамчык)

Як бы там ні было, ён халадна прачытаў яшчэ некалькі надпісаў і паглыбіўся зноў у маўклівае і дрымотнае чаканне (К. Чорны)

Нарэшце Шыковіч адчуў, што яму халадна на зямлі (І. Шамякін)

Адзначце сказы, у якіх ужываюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы, суадносна з прыметнікамі

На станцыі было надзвычай весела (М. Лынькоў)

Агеньчык свечкі маячыў недзе далёка за цёмнымі шыбамаі (У. Караткевіч)

Ад віна хутка стала цёпла і лёгка... (І. Мележ)

У нас тут вельмі многа баравікоў (І. Шамякін)

Мала ім гора людскога ды слёз!.. (І. Мележ)

Адзначце сказы, у якіх безасабова-прэдыкатыўныя словы абазначаюць стан прыроды ці навакольнага асяроддзя

Для шчасця не так ужо многа трэба: праца, любоў, дружба, узаемаразуменне і вера, негалоднае дзіця... (І. Мележ)

Разам было цёпла і хораша (І. Мележ)

Ціха ў хаце было (М. Зарэцкі)

І ўсёвакол было так глуха, так нема, усё роўна як закамянела або вымерла (Я. Колас)

Мне так добра з табою. Мне аж страшна (У. Караткевіч)

Адзначце сказы, у якіх безасабова-прэдыкатыўныя словы абазначаюць фізічны і псіхічны стан чалавека ці жывой істоты

Калі на станцыі было светла ад ліхтароў, дык тут, за стрэлкай,
пачыналася такая цемра, што хоць вока выкалі (М. Лынькоў)

Зноў зрабілася нудна і сумна (Я. Маўр)

Недзе далёка заміраў часты пошчак конскіх капытоў
(У. Караткевіч)

**Аднойчы я незнарок знайшла ў бацькавай бібліятэцы Гейнэ,
прачытала, і мне зрабілася весела (І. Шамякін)**

Трымаючыся за свае бутэлькі, хістаючыся ды весела гаргочучы,
пайшлі яны дадому (Я. Маўр)

Репозиторий Баргу

МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Адзначце правільнае

Мадальныя словы —

нязменныя словы, якія непасрэдна выражаюць нашы пачуцці, волевыяўленні, не называючы іх група слоў, якія выражаюць не дыферэнцыраванае значэнне ліку, а агульнае паняцце колькасці **асобны лексіка-граматычны разрад слоў, якія выражаюць адносіны асобы да з'яў рэчаіснасці або да ўласнага выказвання**

словы вуснага маўлення з адценнямі іроніі, жарту, знявагі або эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі знамянальныя словы, якія служаць сродкам сувязі даданай часткі сказа з галоўнай і выконваюць адначасова функцыі членаў сказа

Адзначце сказы з мадальнымі словамі, якія выражаюць упэўненасць, перакананне

Безумоўна, занятыя працай, нешта мы прагледзелі (І. Шамякін)

Яна паслізнулася і ўпала б, напэўна, але Яўхім спрытна падхапіў яе за локаць. (І. Мележ)

Цяпер, вядома, лес ужо не той, што быў (Б. Сачанка)

Тут, здавалася, нічога не змянілася (І. Пташнікаў)

І нейкая дзяўчына, вядома ж, прыгожая, задуменная, марыла аб сваім каханым (Л. Дайнека)

Адзначце сказы з мадальнымі словамі, якія выражаюць няўпэўненасць, сумненне

Ён падумаў: напэўна, і мястэчка абязлюдзела (К. Чорны)

Месяц, вядома, не такі вялікі тэрмін, але і яго даволі, каб сёе-тое ўбачыць, зрабіць вывады (Б. Сачанка)

Падумаў, што сказаў, напэўна, нядобра, што трэба было б пахваліць бульбу (І. Мележ)

Сапраўды, чаму б ім не ўзяцца за гэтага неўраўнаважанага юнака (І. Шамякін)

Малады сасняк пажаўцеў і, здаецца, сухі — загарыцца ад сярнічкі (І. Пташнікаў)

Адзначце сказы з мадальнымі словамі, якія ўтвораны ад прыслоўяў і кароткай формы прыметнікаў, дзеепрыметнікаў

У мітусні, блытаніне, як вядома, заўсёды ёсць магчымасць выжыць, вылузнуцца, як вылузваўся ён кожны раз да гэтага (В. Казько)

Але калі такое магчыма, тады як жа жыць? (В. Быкаў)

І відавочна слабелі рукі: за белаю скурай як у мужчын, так і ў жанчын бачны былі блакітныя жылкі (У. Караткевіч)

Час, вядома, упушчаны ўжо, але сёе-тое можна яшчэ паправіць, выратаваць людзей (Б. Сачанка)

Пэўна, праз гэтую яе збянтэжанасць ніхто не пачаў жартаваць з такога прызнання (І. Шамякін)

Адзначце сказы з мадальнымі словамі, якія ўтвораны ад назоўнікаў

Даруй, але Шабета не даў ні аднаго доказу, што Дзяцел бандыт. Ёсць толькі факт, які паказвае, што яго прымусілі правесці (І. Мележ)

І праўда, не толькі галава была светлая ў Петрыка, але і залатыя рукі (Б. Сачанка)

Ён сапраўды не заўважыў, смачная ці нясмачная была гэтая бульба (І. Мележ)

Сапраўды, шмат у чым яна няшчасная (І. Шамякін)

Фрэнч быў яўна велікаваты яму, ад гэтага яго дробная, сугулая постаць выдавала драбнейшай, як была сапраўды (І. Мележ)

Адзначце сказы з мадальнымі словамі, якія ўтвораны ад дзеесловаў

Увачавідкі здарылася тое, пра што ў час вайны гаварылі, як пра самае жахлівае, што можа здарыцца — гарыць пад нагамі зямля (В. Казько)

Што ж да самога Пархвена, то ён, здавалася, не зважаў на такую сваю славу (К. Чорны)

Шафёр таксі, напэўна, хацеў у знак удзячнасці давесці свайго пасажыра як мага хутчэй і імчаў па карэннях і ямах, не шкадуючы машыны (І. Шамякін)

Але ўсё здавалася сумным, непатрэбным — і чужое і сваё (І. Шамякін)

І я траціў, здаецца, апошнія свае сілы, каб на гэткай духаце хутчэй датупаць да мястэчка (І. Чыгрынаў)

Адзначце сказы, у якіх слова вядома з'яўляецца мадальным

Праверылі па паперы ў салдата і запыталі ў самога немца, і ўсім стала вядома, што немец завецца Густаў Шрэдэр (К. Чорны)

Каму-каму, а яму вядома, як вырашаюцца такія справы (І. Шамякін)

З яго, вядома, пасмейваліся, асабліва тыя, хто неаднойчы бываў з ім раней у самых неверагодных кампаніях (Б. Сачанка)

За вамі будучыня, вядома, няпростая, складаная, шмат у чым трагічная, але будучыня (Л. Дайнека)

Супакоіўшы сябе, яна ішла ўжо лёгка і хутка, з той яснасцю і пэўнасцю, якая бывае, калі вядома, што трэба рабіць (І. Мележ)

Адзначце сказы, у якіх словамздавалася з'яўляецца мадальным

Сонца здавалася нейкім няпраўдашнім (І. Чыгрынаў)

Ясны сум восені, здавалася, плыве з ветрам, і ўсё вісіць, як доўгачаканая ласкавасць (К. Чорны)

Лепшай, здавалася, нідзе на белым свеце няма (Б. Сачанка)

Мне здавалася, што гэтым самым я зрабіў нешта добрае, нават, калі хочаце, абараніў спакутаванага старога ад людской надакучлівасці (І. Чыгрынаў)

Праменне, здавалася, ідзе ад яго ўсмешкі (К. Чорны)

Адзначце сказы, у якіх слова праўда з'яўляецца мадальным

Тут жа, праўда, адзначыў сабе: у тым, як казаў Зайчык, чулася не так жаданне памагчы яму, як боль за сваю няўдачу (І. Мележ)

Вось дзе была праўда, вялікая і горкая: жылося, былося і прычкалася (К. Чорны)

Праўда, яна часта з'яўлялася ў аддзяленне, але там, пры хворых, мусіла паводзіць сябе стрымана і карэктна (І. Шамякін)

Тут праўда крыецца ў зелены, у жыватворчым росквіце маладых сіл (В. Каваль)

Праўда, была ў мяне перавага: я выдатна ведаў гэты раён, не толькі кожны завулак, але кожны дом і сад (І. Шамякін)

Адзначце сказы, у якіх слова можа з'яўляецца мадальным

Здзіўляюся, хвалююся, хаця і ведаю сэнна, што дзіцячая далонь можа суцішыць самы няцярпны боль, уціхамірыць самага лютага сабаку, супакоіць нават вар'ята (В. Казько)

Яна хацела крыкнуць, але перадумала: можа, усё ёй здаецца (І. Пташнікаў)

Сэрца, дружа, можа часам і ашукаць... (І. Мележ)

Падазравалі, што з ім нешта здарылася ў жыцці непрыемнае і, можа, нават цяжкае (К. Чорны)

І тут я адчуў, што ўсё можа паўтарыцца зноў, злавіў сябе на тым, што зноў саслізгваю ў мінулае, адыходжу, адлятаю ў яго (В. Казько)

Адзначце сказы, у якіх прапушчаны знакі прыпынку

Праўда ёсць у Мішы сябры (І. Навуменка)

Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць (У. Караткевіч)

Мястэчка здаецца надзвычай прыгожым (І. Навуменка)

Удвух вядома весялей (А. Якімовіч)

А там, пад воблакам чаромхі, і навальнічны гром здаецца музыкай чароўнай (П. Маляўка)

Адзначце сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку

Ні ў глушы лясной, ні ў полі, ні ў гарах, ні на дне цянін, я відаць ужо ніколі не змагу пабыць адзін (П. Маляўка)

Новыя дзеці вядома не памятаюць, як прыезджалі ў вёску салдаты, а ўсё адно называюць крыніцу салдацкай (В. Хомчанка)

Адсюль быў відаць увесь лес, і многія птушкі зайздросцілі лясному доктару (Я. Зазека)

Беларус — вялікі аматар пажартаваць, ён не можа абысціся без гумару (У. Караткевіч)

Летам у гэтым месцы мусіць зусім цёмна (І. Мележ)

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы не з'яўляюцца мадальнымі

Відаць цяжэй за ўсё вырвацца з турмы, якую чалавек пабудуе сам сабе (М. Танк)

На жывой касці мяса мусіць нарасці

Еднасіць лепшай не знойдзецца **мусіць** — слова з мелодыяй, як спарышы (С. Законнікаў)

Якой бы непрыкметнай ні была праца, але, калі адносіцца да яе добра, **відаць** яна і зблізку, і здалёку (К. Камейша)

Даў бог яму талент, ды на розум **відаць** паскупіўся (М. Танк)

Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца мадальнымі і іх неабходна адасобіць

Шчака яе, што была павернута да яго, **відавочна** пабялела (І. Шамякін)

Імклівы век ракет, і **можа** не замкнуцца круг здзяйсненняў, апошні круг... (П. Маляўка)

Капітан здавалася не слухаў — думаў пра нешта сваё, абьякавы да ўсяго на свеце (І. Шамякін)

Вада пасля шторму і залевы **пэўна** паднялася. (У. Караткевіч)

Садок быў праўда невялічкі: дзве арабіны ды тры дзічкі... (Я. Колас)

Адзначце сказы з пунктуацыйнымі памылкамі

Здавалася што там, у вадзяным блакітным прадонні, было штосьці жывое, таемнае (В. Шымук)
Гэта было добраахвотнае паланенне на ўсё жыццё, хоць зразумела чытаць і перачытваць
Талстога не лішне ў любым узросце (В. Быкаў)

Зямля — мая калыска, табе адной відаць, што немагчыма нізка ні падаць, ні лятаць (Я. Янішчыц)
Моўчкі стаяць магутныя дрэвы, нібы ўспамінаюць нешта старое, далёкае, тое, што вядома толькі ім і што яны пабачылі за сваё доўгае жыццё (А. Чарнышэвіч)

Як бяспрэчна адпывае і тое, што народжана сённяшнім днём (В. Адамчык)

Репозиторий Баргу

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЕЛ

ВЫПСКА ЗВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ

Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў «Беларуская мова», зацверджаная навукова-метадычным саветам БарДУ ад 26 мая 2010 г. (пракакол № 9 № ВД-ф 98/10 /баз).

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва раздзелаў і тэм	Колькасць гадзін		
		Усяго	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	2	3	4	5
1	УВОДЗІНЫ	8		
1.1	Формы беларускай нацыянальнай мовы		4	
1.2	Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы		2	2
2	ФАНЕТЫКА	14		
2.1	Фанетыка як раздзел мовазнаўства		4	10
3	АРФАЭПІЯ	10		
3.1	Арфаэпія як раздзел мовазнаўства		2	8
4	ГРАФІКА	4		
4.1	Графіка як раздзел мовазнаўства		2	2
5	АРФАГРАФІЯ	8		
5.1	Арфаграфія як раздзел мовазнаўства		2	6
6	ЛЕКСІКАЛОГІЯ	14		
6.1	Лексікалогія як раздзел навукі. Слова як адзінка мовы		6	8
7	ЛЕКСІКАГРАФІЯ	4		
7.1	Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства		2	2
8	ФРАЗЕАЛОГІЯ	6		
8.1	Фразеалогія як раздзел мовазнаўства		2	4
9	МАРФЕМІКА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ	24		
9.1	Марфемная структура слова		4	8

9.2	Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства		4	8
10	МАРФАЛОГІЯ	110		
10.1	Марфалогія як раздзел граматыкі		2	2
10.2	Назоўнік як часціна мовы		6	10
10.3	Прыметнік як часціна мовы		4	8
10.4	Лічэбнік як часціна мовы		4	8
10.5	Займеннік як часціна мовы		4	6
10.6	Дзеяслоў як часціна мовы		6	10
10.7	Дзеепрыметнік як форма дзеяслова		1	4
10.8	Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова		1	4
10.9	Прыслоўе як часціна мовы		2	4
10.10	Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)		1	2
10.11	Мадальныя словы		1	4
10.12	Службовыя часціны мовы		4	10
10.13	Выклічнік як часціна мовы			2
11	СІНТАКСІС	91		
11.1	Сінтаксіс як раздзел граматыкі		2	
11.2	Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка		2	4
11.3	Сказ. Тыпы сказаў		2	2
11.4	Просты сказ		16	22
11.5	Просты ўскладнены сказ		10	16
11.6	Складаны сказ		8	10
11.7	Чужая мова		1	2
12	ПУНКТУАЦЫЯ	3		
12.1	Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку		1	2
У С Я Г О		300	110	190

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел I Уводзіны

Тэма 1.1 **Формы беларускай нацыянальнай мовы**

Змест і задачы курса «Беларуская мова». Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння. Крыніцы вывучэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Беларуская мова — найважнейшы элемент нацыянальнай культуры. Літаратурная мова, дыялекты і прастамоўе. Прыметы беларускай літаратурнай мовы: наддыялектнасць, унармаванасць, кадыфікаванасць, шматстылёвасць. Літаратурныя нормы. Норма і варыянтнасць. Мова і маўленне.

Тэма 1.2 **Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы**

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў. Гістарычныя ўмовы і асноўныя этапы развіцця беларускай мовы. Сацыяльна-палітычныя ўмовы развіцця і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў XX ст.

Раздзел II Фанетыка

Тэма 2.1 **Фанетыка як раздзел мовазнаўства**

Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы фанетыкі. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзелаў мовазнаўства: арфаэпіяй, арфаграфіяй, лексікалогіяй, марфалогіяй.

Фанетычная транскрыпцыя. Паняцце пра фанетычнае чляненне моўнай плыні. Асноўныя фанетычныя адзінкі: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза, тэкст, націск, інтанацыя.

Гукі беларускай мовы. Акустычны, артыкуляцыйны і функцыянальны аспекты вывучэння гукаў мовы.

Галосныя гукі. Класіфікацыя галосных гукаў паводле спосабу і месца ўтварэння. Губныя (лабіялізаваныя) і негубныя (нелабіялізаваныя) галосныя гукі. Моцная і слабая пазіцыі галосных гукаў. Пазіцыйныя і камбінаторныя змены галосных гукаў. Фанетычныя чаргаванні галосных. Аканне і яканне ў беларускай мове. Гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

Зычныя гукі. Класіфікацыя зычных гукаў паводле ўдзелу голасу і шуму: санорныя, шумныя (звонкія і глухія); цвёрдасці і мяккасці: парныя цвёрдыя і мяккія, няпарныя цвёрдыя і мяккія зычныя; спосабу ўтварэння: змычныя

(выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты), змычна-праходныя, дрыжачы; паводле месца ўтварэння: губныя (губна-губныя, губна-зубныя), язычныя (пярэдняязычныя, сярэдне-язычныя, заднеязычныя).

Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных гукаў. Асіміляцыя і дысіміляцыя. Фанетычнае падаўжэнне зычных. Адрозненне падаўжэння ад марфалагічнага падваення. Пераход [в], [л] у [ў]. Дзеканне і цеканне. Іншыя змены зычных гукаў (дыярэза, эпентэза, метатэза, сцяжэнне). Фанетычныя і гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.

Прыстаўныя галосныя і зычныя гукі.

Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў сістэме галосных і зычных гукаў (у параўнанні з рускай мовай).

Склад як фанетычная адзінка.

Тыпы складоў: адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. Прынцыпы складападзелу.

Націск, яго тыпы і функцыі. Асноўны і пабочны націск у складаных словах. Лагічны і фразавы націск. Акцэнтацыйныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Інтанацыя. Састаўныя элементы інтанацыі: мелодыка, рытм, тэмп, інтэнсіўнасць, паўза, тэмбр, націск. Функцыі інтанацыі.

Фанетычны разбор.

Раздзел III Арфаэпія

Тэма 3.1 Арфаэпія як раздзел мовазнаўства

Арфаэпія і яе задачы. Арфаэпічная норма і культура маўлення. Прычыны адхіленняў ад літаратурнага вымаўлення.

Асноўныя нормы літаратурнага вымаўлення націскных і не-націскных галосных, зычных і спалучэнняў зычных гукаў. Правілы вымаўлення зычных гукаў на стыку слоў: звонкіх і глу-хіх, цвёрдых і мяккіх, шыпячых і свісцячых.

З гісторыі фарміравання арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

Раздзел IV Графіка

Тэма 4.1 Графіка як раздзел мовазнаўства

Графіка, яе змест і задачы. Пісьмо, віды пісьма. Графіка, алфавіт і арфаграфія як асноўныя часткі фанаграфічнага пісьма. Беларускі алфавіт. Літары, гукавое значэнне літар. Іншыя графічныя сродкі: апостраф, злучок,

пунктуацыйныя знакі, знак націску, знак параграфа. Функцыі літар *e, ё, ю, я, і*. Абзначэнне мяккасці зычных на пісьме. Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі.

З гісторыі беларускай графікі. Кірыліца — аснова графікі ўсходнеславянскіх моў. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы. Змены ў графіцы ў Беларусі ў XV—XVI стст. Друкаваны шрыфт беларускага першадрукара Ф. Скарыны. Увядзенне грамадзянскага шрыфту (1708 г.), яго роля ў стварэнні беларускага алфавіта. Паралельнае выкарыстанне ў кнігадрукаванні XIX — пачатку XX стст. кірыліцы і лацінкі. Арабскае пісьмо. Змены ў беларускай графіцы ў 20—70 гадах XX ст.

Раздзел V Арфаграфія

Тэма 5.1 Арфаграфія як раздзел мовазнаўства

Арфаграфія, яе прадмет і задачы. Апорнае напісанне і арфаграма. Раздзелы арфаграфіі: 1) перадача на пісьме гукавога складу слова ці марфем (кораня, прыстаўкі, суфікса, канчатка); 2) раздзельнае, злітнае і дэфіснае напісанне слоў; 3) ужыванне вялікай літары; 4) перанос слоў; 5) правілы графічнага скарачэння слоў.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі. Правілы, заснаваныя на фанетычным і марфалагічным прынцыпах напісання. Дыферэнцыйныя і традыцыйныя напісанні ў сучаснай беларускай мове.

З гісторыі беларускай арфаграфіі. «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, яе роля ў замацаванні і ўсталяванні адзіных арфаграфічных і граматычных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускай графікі і арфаграфіі (1926 г.). Пастановы аб зменах і ўдакладненнях беларускага правапісу (1933, 1957 гг.). «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959 г.), іх значэнне ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Праблемы сучаснага беларускага правапісу.

Правапіс галосных *о, а, э; е, ё, я*; злучэнняў галосных *іё (ыё), ія (ыя), іе, эо, эа* ў іншамоўных словах. Правапіс спалучэнняў *ро, ло, ле* і *ры, лы, лі*. Правапіс галосных у складаных словах.

Правапіс зычных: звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых, *д—дз, т—ц*; падвоеных зычных. Злучэнні *зн, сн, сл, рц, рн, нц* у беларускай мове ў параўнанні са злучэннямі *зdn, стn, стл, рdц, рdn, лnc* у рускай мове. Правапіс літары *ў* (у нескладовае). Правапіс мяккага знака. Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа. Правапіс прыстаўных галосных і зычных. Правапіс вялікай літары.

Арфаграфічны разбор.

Раздел VI Лексікалогія

Тэма 6.1 Лексікалогія як раздзел навукі. Слова як адзінка мовы

Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Агульная, прыватная, параўнальная, гістарычная, апісальная лексікалогія. Лексічны склад мовы. Адноўстваванне ў лексіцы нацыянальнай культуры і гісторыі.

Слова як асноўная цэласная адзінка мовы. Абагульняльны характар слова. Слова і паняцце. Функцыі слова. Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Слова і словаформа. Паняцце пра варыянты слова. Лексічныя дублеты.

Лексічнае значэнне слова. Паўназначныя і непаўназначныя словы. Тыпы лексічных значэнняў слова: прамыя і пераносныя, агульныя і тэрміналагічныя, матываваныя і нематываваныя, свабодныя і звязаныя (фразеалагічна звязаныя і сінтаксічна абумоўленыя). Многазначнасць слова. Прамое (асноўнае) і пераноснае (вытворнае) значэнні слова. Сувязь значэнняў многазначнага слова: метафара, метанімія, сінекдаха.

Амонімы. Лексічныя (поўныя) амонімы. Граматычныя (няпоўныя) амонімы: амафоны, амаформы, амографы. Шляхі ўзнікнення амонімаў. Выкарыстанне амонімаў у мове. Адрозненне аманіміі ад многазначнасці. Абазначэнне амонімаў і многазначных слоў у слоўніках. Паранімы.

Сінонімы. Сінанімічны рад, дамінанта. Разрады сінонімаў: семантычныя (ідэаграфічныя) і стылістычныя сінонімы. Кантэкстуальныя сінонімы. Шляхі ўзнікнення сінонімаў. Семантычныя і стылістычныя функцыі сінонімаў (удакладненне, ацэнка, стылявая арганізацыя тэксту).

Антонімы, іх тыпы. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў. Антытэза. Аксюмаран.

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечная беларуская лексіка, яе гістарычныя пласты: агульнаславянскі, усходнеславянскі, уласнабеларускі. Змены ў слоўнікавым складзе беларускай мовы ў XIV—XVII стст. Гістарычныя прычыны абмежаванага ўжывання стараславянства ў беларускай мове. Папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы ў XVIII—XX стст.

Запазычаныя словы ў беларускай мове. Прычыны і шляхі пранікнення запазычаных слоў з адной мовы ў другую. Прыметы запазычаных слоў. Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў. Экзатызмы і варварызмы. Інтэр-нацыяналізмы. Калькі (поўныя і няпоўныя, словаўтваральныя і семантычныя).

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы яе ўжывання. Агульнаўжывальная (нейтральная) лексіка. Лексіка абмежаванага ўжытку: дыялектная, спецыяльная (прафесійная і тэрміналагічная), жаргонная.

Стылістычныя разрады лексікі. Нейтральная (міжстылявая) лексіка. Стылістычна афарбаваная лексіка: кніжная (навуковая, афіцыйна-справавая, публіцыстычная, мастацка-паэтычная), гутарковая (размоўная).

Актыўная і пасіўная лексіка. Лексіка, што не мае адценняў устарэласці або навізны. Устарэлыя словы: гістарызмы і архаізмы, ужыванне іх у мове. Неалагізмы, умовы іх узнікнення. Сфера ўжывання неалагізмаў. Наватворы (аказіяналізмы).

Лексічны разбор слова. Раздзел VII

Лексікаграфія

Тэма 7.1 Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства

Лексікаграфія, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці лексікаграфіі. Практычнае значэнне слоўнікаў (фіксацыя і апісанне лексікі, замацаванне літаратурных нормаў, павышэнне культуры маўлення).

Тыпы слоўнікаў: энцыклапедычныя і філалагічныя. Філалагічныя слоўнікі: тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, арфаграфічныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, перакладныя, слоўнікі сінонімаў, амонімаў, паронімаў, іншамоўных слоў, марфемныя і інш. Розныя тыпы слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі. Будова слоўнікавага артыкула розных тыпаў слоўнікаў.

З гісторыі беларускай лексікаграфіі. Глосы ў выданнях Ф. Скарыны. Лексікаграфічная праца Л. Зізання, П. Бярынды і інш. «Словарь белорусского наречия» І. Насовіча (1870 г.). Лексікаграфічныя працы XX ст.

Раздзел VIII Фразеалогія

Тэма 8.1 Фразеалогія як раздзел мовазнаўства

Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Разуменне фразеалогіі ў вузкім і шырокім сэнсе. Суадноснасць фразеалагізма з іншымі адзінкамі мовы (словам, свабодным словазлучэннем, сказам). Асноўныя асаблівасці фразеалагічных адзінак: узнёўляльнасць, адзінае, цэласнае значэнне, устойлівасць, сінтаксічная непадзельнасць, экспрэсіўна-эмацыянальная вобразнасць. Класіфікацыі фразеалагізмаў. Многазначнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць, антанімічнасць і варыянтнасць фразеалагізмаў. Крыніцы ўзнікнення беларускай фразеалогіі. Асаблівасці перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на другую.

Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў, прыказак, крылатых слоў. Перыфразы.

Раздел IX

Марфеміка. Словаўтварэнне

Тэма 9.1 Марфемная структура слова

Марфеміка як вучэнне аб марфемах. Паняцце марфемы. Адметныя адзнакі марфемы: паўтаральнасць, непадзельнасць, значымасць. Слова і марфема. Тыпы марфем: корань, афіксы — прыстаўка (прэфікс), суфікс, канчатак (флексія), інтэрфікс і постфікс. Свабодныя і звязаныя карані. Словаўтваральныя і формаўтваральныя марфемы. Сінанімічнасць і аманімічнасць марфем. Аснова слова і канчатак. Невытворная і вытворная асновы. Змены ў марфемнай будове слова ў выніку гістарычнага развіцця мовы: апрошчанне, перараскладанне.

Марфемны разбор слова.

Тэма 9.2 Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства

Словаўтварэнне, яго прадмет і задачы. Словаўтваральныя матывацыя, вытворнае (матываванае) і зыходнае (матывавальнае) словы. Утваральныя асновы і словаўтваральны фармант. Словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо.

Асноўныя спосабы ўтварэння слоў у беларускай мове. Словаўтваральны тып і словаўтваральны спосаб. Марфемнае словаўтварэнне (афіксацыя, бязафікснае ўтварэнне). Разнавіднасці афіксацыі: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны спосабы. Складанне, абрэвіяцыя. Лексіка-семантычны і марфалагіка-сітаксічны спосабы.

Словаўтваральны разбор.

Раздел X

Марфалогія

Тэма 10.1 Марфалогія як раздзел граматыкі

Марфалогія як раздзел граматыкі, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці марфалогіі: граматычнае значэнне, граматычная форма і граматычная катэгорыя. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы размежавання часцін мовы. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове. Самастойныя (паўназначныя) і несамастойныя (непаўназначныя) часціны мовы. Службовыя часціны мовы і выклічнік. Пераходныя з’явы ў сістэме часцін мовы.

Тэма 10.2 Назоўнік як часціна мовы

Назоўнік як часціна мовы. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, канкрэтныя і абстрактныя, зборныя, адзінкавыя, рэчывыя.

Граматычныя катэгорыі назоўнікаў: род, лік, склон.

Катэгорыя роду назоўніка, сродкі яе выражэння. Назоўнікі мужчынскага, жаночага, ніякага роду. Спосабы вызначэння граматычнага роду назоўнікаў: марфалагічны, сінтаксічны, семантычны. Назоўнікі агульнага роду. Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў. Несупадзенне роду некаторых аднакаранёвых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове. Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку. Несупадзенне ліку некаторых аднакаранёвых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя склону назоўнікаў. Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове. Клічная форма назоўнікаў у беларускай мове. Асноўныя значэнні склонаў. Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў.

Скланенне назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення (рознаскланяльныя, нескланяльныя, назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, назоўнікі ад'ектыўнага скланення).

Асновы назоўнікаў. Залежнасць канчаткаў назоўнікаў ад тыпу скланення, асновы слова, націску, лексічнага значэння. Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх склонавыя канчаткі. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Варыянты склонавых канчаткаў назоўнікаў. Рознаскланяльныя і нескла-няльныя назоўнікі.

Словаўтварэнне назоўнікаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Бязафікснае ўтварэнне назоўнікаў. Складанне. Абрэвіяцыя. Субстантывацыя. Правапіс суфіксаў і прыставак назоўнікаў.

Марфалагічны разбор назоўнікаў.

Тэма 10.3 Прыметнік як часціна мовы

Прыметнік як часціна мовы. Разрады прыметнікаў: якасныя, адносныя і прыналежныя. Пераход прыметнікаў з аднаго раз-раду ў другі.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне. Асаблівасці ўтварэння формаў ступеняў параўнання ў беларускай і рускай мовах. Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.

Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Варыянты склонавых канчаткаў прыметнікаў. Словаўтварэнне прыметнікаў. Афіксацыя: суфіксальны, прыставачны і прыставачна-суфіксальны спосабы. Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад’ектывацыя.

Марфалагічны разбор прыметнікаў.

Тэма 10.4 Лічэбнік як часціна мовы

Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры. Пэўнаколькасныя, зборныя і дробавыя лічэбнікі, сінтаксічная спалучальнасць іх з назоўнікамі. Парадкавыя лічэбнікі, іх утварэнне. Простыя, складаныя і састаўныя лічэбнікі. Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў. Словы з няпэўна-колькасным значэннем.

Марфалагічны разбор лічэбнікаў.

Тэма 10.5 Займеннік як часціна мовы

Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі. Разрады займеннікаў паводле іх значэння: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя. Скланенне займеннікаў, іх правапіс. Ужыванне займеннікаў у мове.

Марфалагічны разбор займеннікаў.

Тэма 10.6 Дзеяслоў як часціна мовы

Дзеяслоў як часціна мовы. Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова.

Незначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе граматычныя катэгорыі і сінтаксічныя функцыі. Суфіксы незначальнай формы дзеяслова.

Дзве асновы дзеяслова: аснова інфінітыва і аснова цяперашняга (будучага простага) часу. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова.

Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы. Катэгорыя стану дзеяслова. Стан і пераходнасць. Стан і зваротнасць. Незалежны і залежны стан дзеяслова. Погляды на катэгорыю стану дзеяслова ў лінгвістыцы.

Катэгорыя трывання дзеяслова. Закончанае і незакончанае трыванні.

Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы. Дзеясловы са значэннем закончанага і незаконча-нага трыванняў.

Катэгорыя ладу. Сувязь паміж катэгорыямі ладу і часу. Абвесны лад. Загадны лад. Утварэнне формаў загаднага ладу. Інфінітыў у значэнні загаднага ладу. Умоўны лад. Утварэнне і значэнне ўмоўнага ладу. Ужыванне формаў аднаго ладу ў значэнні другога.

Катэгорыя часу. Сувязь паміж катэгорыямі трывання і часу. Формы цяперашняга, прошлага і будучага часу, іх утварэнне і значэнне. Ужыванне формаў аднаго часу ў значэнні другога.

Катэгорыя асобы. Формы асобы, іх значэнне і ўжыванне. Сувязь катэгорыі асобы з катэгорыямі ладу і часу. Ужыванне адных формаў асобы ў значэнні другіх. Безасабовыя дзеясловы. Асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні.

Спражэнне дзеясловаў. Першае і другое спражэнні. Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў. Вызначэнне спражэння па інфінітыве.

Словаўтварэнне дзеясловаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Марфалагічны разбор дзеяслова.

Тэма 10.7 Дзеепрыметнік як форма дзеяслова

Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка (стан, трыванне, час, агульнасць асноў). Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках (род, лік, склон, сінтаксічная функцыя). Поўныя і кароткія дзеепрыметнікі, іх сінтаксічная роля. Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове (у параўнанні з рускай). Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.

Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў.

Тэма 10.8 Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова

Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя (трыванне, стан, агульнасць асновы, зваротнасць, кіраванне назоўнікамі). Адзнакі прыслоўя ў дзеепрыслоўях. Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне. Ужыванне дзеепрыслоўя ў сказе.

Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў.

Тэма 10.9 Прыслоўе як часціна мовы

Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя (якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці) і акалічнасныя (месца, часу, прычыны, мэты). Займеннікавыя прыслоўі. Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў. Утварэнне прыслоўяў. Правапіс прыслоўяў.

Марфалагічны разбор прыслоўяў.

Тэма 10.10 **Безасабова-прэдыкатыўныя словы (катэгорыя стану)**

Лексічнае значэнне, граматычныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў. Суадноснасць іх з рознымі часцінамі мовы. Погляды на безасабова-прэдыкатыўныя словы ў лінгвістычнай літаратуры.

Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў.

Тэма 10.11 **Мадальныя словы**

Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы. Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе.

Марфалагічны разбор мадальных слоў.

Тэма 10.12 **Службовыя часціны мовы**

Прыназоўнік. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання (вытворныя і невытворныя) і саставу (простыя, складаныя і састаўныя). Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінанімія прыназоўнікаў. Правапіс прыназоўнікаў.

Марфалагічны разбор прыназоўнікаў.

Злучнік. Злучнік як службовая часціна мовы. Яго функцыя ў сказе. Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння (невытворныя, вытворныя), паводле ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя), паводле складу (простыя і састаўныя), паводле функцыянальнага значэння (злучальныя, падпарадкавальныя). Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў. Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў.

Марфалагічны разбор злучнікаў.

Часціцы. Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння (сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя). Правапіс часціц. Ужыванне часціц *не* і *ні* з рознымі часцінамі мовы.

Марфалагічны разбор часціц.

Тэма 10.13 **Выклічнік як часціна мовы**

Выклічнікі як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы. Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння. Функцыі выклічнікаў у мове. Гукапераймальныя словы.

Марфалагічны разбор выклічнікаў.

Раздзел XI

Сінтаксіс

Тэма 11.1 Сінтаксіс як раздзел граматыкі

Сінтаксіс, яго прадмет і задачы. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі. Віды сінтаксічнай сувязі (злучэнне і падпарадкаванне).

Сувязь сінтаксісу з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Тэма 11.2 Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка

Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка. Непрэдыкатыўнасць, намінацыўнасць, неаднакампанентнасць, расчлянёнасць, сэнсавая цэласнасць як асноўныя прыметы словазлучэння. Слова, словазлучэнне і сказ.

Свабодныя і несвабодныя, простыя і складаныя словазлучэнні. Тыпы словазлучэнняў паводле лексіка-марфалагічнага выражэння галоўнага слова: назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя. Сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння. Віды падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні: дапасаванне (поўнае і няпоўнае), кіраванне (беспрыназоўнікавае і прыназоўнікавае, моцнае і слабае), прымыканне. Сінанімія розных тыпаў словазлучэнняў.

Сінтаксічны разбор словазлучэнняў.

Тэма 11.3 Сказ. Тыпы сказаў

Сказ як сінтаксічная адзінка. Камунікатыўнасць, прэдыкатыўнасць, мадальнасць, сэнсавая завершанасць і інтанацыйная аформленасць як асноўныя прыметы сказа. Тыпы сказаў: паводле мэты выказвання (апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя); паводле эмацыянальнай афарбоўкі (клічныя, няклічныя); паводле адносін выказвання да рэчаіснасці (сцвярджальныя, адмоўныя); паводле граматычнай структуры (простыя і складаныя; сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя; двухсастаўныя і аднасастаўныя; неразвітыя і развітыя; няўскладненыя і ўскладненыя; поўныя і няпоўныя).

Тэма 11.4 Просты сказ

Двухсастаўныя сказы. Аснова простага двухсастаўнага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа.

Дзейнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы і спосабы выражэння.

Выказнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы і спосабы выражэння. Каардынацыя выказніка з дзейнікам. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.

Дапаўненне. Прамыя і ўскосныя дапаўненні, спосабы іх выражэння. Прыдзеяслоўныя, прыйменныя і прыадвербіяльныя дапаўненні.

Азначэнне. Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, спосабы іх выражэння. Прыдатак. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, спосабы іх выражэння.

Акалічнасць. Віды акалічнасцей, спосабы іх выражэння. Размежаванне дадanych членаў сказа.

Аднасастаўныя сказы. Структурна-семантычная спецыфіка аднасастаўных сказаў. Галоўны член аднасастаўнага сказа. Тыпы аднасастаўных сказаў паводле характару выражэння галоўнага члена: дзеяслоўныя і іменныя. Аднасастаўныя сказы дзеяслоўнага тыпу: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя.

Безасабовыя сказы. Спосабы выражэння галоўнага члена безасабовых сказаў. Інфінітыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка.

Аднасастаўныя сказы іменнага тыпу. Намінатыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка.

Сінанімія аднасастаўных і двухсастаўных сказаў. Функцыя аднасастаўных сказаў у мове.

Сінтаксічна непадзельныя сказы, іх разнавіднасці: сцвярдзальныя і адмоўныя; апавядальныя, пыталыныя, пабудзальныя. Адрозненне сінтаксічна непадзельных сказаў ад аднаслоўных членных сказаў. Функцыя і сфера ўжывання сінтаксічна непадзельных сказаў.

Няпоўныя сказы. Разнавіднасці няпоўных сказаў: сітуацыйныя, кантэкстуальныя і эліптычныя. Адрозненне няпоўных сказаў ад аднасастаўных. Выкарыстанне няпоўных сказаў у мове.

Парадак слоў у простым сказе. Прамы і адваротны парадак слоў. Інверсія і яе роля. Асаблівасці парадку слоў у паэтычнай мове.

Тэма 11.5 Просты ўскладнены сказ

Агульная характарыстыка простага ўскладненага сказа. Віды ўскладненых сказаў.

Сказы з аднароднымі членамі. Характэрныя прыметы аднародных членаў сказа. Спосабы выражэння аднароднасці. Адкрытыя і закрытыя рады аднародных членаў. Тыпы семантычных адносін паміж членамі аднароднага рада. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Сінтаксічная роля абагульняльных слоў у сказе. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Сказы з аднароднымі дзейнікамі. Формы выказніка ў сказах з аднароднымі дзейнікамі. Выкарыстанне сказаў з аднароднымі членамі ў мове. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.

Сказы з адасобленымі членамі. Паняцце пра адасабленне. Умовы адасаблення дадanych членаў сказа. Адасабленне дапасаваных і недапасаваных

азначэнняў, прыдаткаў, акалічнасцей, дапаўненняў і ўдакладняльных членаў сказа. Сінанімія адасобленых членаў сказа і даданных частак складаназалежных сказаў. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа.

Сказы з параўнальнымі зваротамі. Паняцце параўнальнага звароту. Структура і функцыя параўнальных зваротаў. Адасабленне параўнальных зваротаў.

Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Значэнне і функцыя пабочных слоў, словазлучэнняў і сказаў, іх выражэнне. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы. Адрозненне пабочных і ўстаўных канструкцый. Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах.

Сказы са звароткамі. Значэнне, спосабы выражэння і ўжыванне зваротка. Знакі прыпынку пры зваротку.

Сінтаксічны разбор простага сказа.

Тэма 11.6 **Складаны сказ**

Складаны сказ як сінтаксічная адзінка. Адрозненне складанага сказа ад простага. Сэнсавое і інтанацыйнае адзінства частак складанага сказа. Тыпы адносін паміж часткамі складаных сказаў, сродкі іх выражэння. Злучэнне і падпарадкаванне ў складаным сказе. Пераходныя выпадкі паміж злучэннем і падпарадкаваннем у складаным сказе. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў. Тыпы складаных сказаў.

Складаназлучаны сказ. Будова складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры. Класіфікацыя складаназлучаных сказаў: складаназлучаныя сказы са спалучальнымі, супастаўляльнымі, пералічальна-размеркавальнымі, далучальнымі часткамі. Сродкі сувязі частак у складаназлучаным сказе. Складаназлучаныя сказы з рознымі часткамі. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

Складаназалежны сказ. Будова складаназалежных сказаў. Галоўная і даданая часткі. Сродкі сувязі частак складаназалежнага сказа: падпарадкавальныя злучнікі, злучальныя словы. Тыпы даданных частак складаназалежнага сказа: дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасныя (месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступкі, выніку, спосабу дзеяння, меры і ступені), параўнальныя, далучальныя. Нерасчлянёныя і расчлянёныя складаназалежныя сказы.

Складаназалежныя сказы з некалькімі часткамі. Сузалежнае (паралельнае), паслядоўнае і змешанае падпарадкаванне даданных частак. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы. Будова бяззлучнікавых складаных сказаў. Бяззлучнікавыя сказы адкрытай і закрытай структуры. Сэнсавыя адносінны паміж часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў і спосабы іх выражэння.

Сінанімія злучнікавых і бяззлучнікавых складаных сказаў. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі.

Сінтаксічны разбор складаных сказаў.

Тэма 11.7 **Чужая мова**

Чужая мова і спосабы яе перадачы: простая, ускосная і няўласна-простая мова. Будова сказаў з простаю моваю. Правілы замены простаю моваю ўскоснай. Ужыванне і стылістычныя функцыі няўласна-простаю мовы. Знакі прыпынку пры простаю мове. Цытаты, іх афармленне на пісьме.

Раздзел XII **Пунктуацыя**

Тэма 12.1 **Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку**

Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку. Сувязь пунктуацыі з сінтаксісам. Роля пунктуацыі ў афармленні пісьмовай мовы. Згісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі.

Асновы пунктуацыі (сэнсавая, граматычная, інтанацыйная). Віды знакаў прыпынку (раздзяляльныя, выдзяляльныя) і іх выкарыстанне. Спалучэнне знакаў прыпынку (коска і працяж-нік, дужкі і коска, пытальнік і клічнік і інш.).

Нарматыўныя знакі прыпынку. Варыянтныя і факультатыўныя знакі прыпынку. Аўтарскія знакі прыпынку. Стылістычная роля знакаў прыпынку. Агляд асноўных правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Беларуская мова : хрэстаматыя : вучэб. дапам. / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч, [і інш.]. — Мінск: Юніпрэс, 2005. — 592 с.
2. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. навука, 2007. — [Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія]. — 351 с.
3. *Лепешаў, І. Я.* Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. — Мінск : Універсітэцкае, 2001. — 320 с.
4. *Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мінск : Кн. Дом, 2003.
5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мінск : Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія : вучэб. дапам. для філал. фак. пед. інстытутаў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. — 2-е выд., дапрац. — Мінск : Выш. шк. 1980. — 238 с.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. — 2-е выд., дапрац. — Мінск : Выш. шк. 1980. — 240 с.
8. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор’ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. — Мінск : Выш. шк., 2006. — 559 с.
9. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. — Мінск : Універсітэцкае. — 1996. — 654 с.
10. *Шкраба, І. Р.* Сучасная беларуская мова. Марфалогія / І. Р. Шкраба — Мінск : Сэр-Віт, 2007. — 304 с.
11. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ун-таў / П. П. Шуба. — Мінск : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.
12. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. — Мінск : Народ. асвета, 1993.